

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАҶРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ**

МУАРРИХ

(маҷаллаи илмӣ - назариявӣ)

№ 3 (47) 2026

Маҷаллаи илмӣ - назариявӣ «Муаррих» соли 2015 таъсис ёфта, дар давоми як сол чаҳор шумора ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад. Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти 331/МҚ - 97 22 феввали соли 2024 аз нав ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла аз 26 апрели соли 2018 дар рӯйхати маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии (КОА) назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аз 21 феввали соли 2022 таҳти рақами 1520 дар Феҳристи маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии (КОА) назди Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия номнавис гардидааст.

САРМУҲАРИР: МУРОДЗОДА А. А., доктори илмҳои таърих, дотсент

МУҲАРИРИ МАСЪУЛ: Ҳамза КАМОЛ, доктори илмҳои таърих, профессор

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

АБДУРАШИТОВ Фозил - доктори илмҳои таърих, профессор
ДОДХУДОЕВА Лариса - доктори илмҳои таърих, профессор
ДУБОВА Надежда - доктори илмҳои таърих, профессор (Россия)
ЁҚУБОВ Юсуфшо - доктори илмҳои таърих, академики АМИТ
ИСКАНДАРОВ Қосимшо - доктори илмҳои таърих, профессор
МИРЗОЕВ Шухрат – номзади илмҳои таърих,
ПИРУМШОЕВ Ҳайдаршо - узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор
РАҶАБОВ Аскаралӣ - доктори илмҳои таърих, профессор
РИШАР Франсис - узви хориҷии АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса)
САИДОВ Абдуқаҳҳор - доктори илмҳои таърих, профессор
ФРАНКФОР Анри-Пол - узви хориҷии АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса)
ХУДЖАҒЕЛДИЕВ Тура - номзади илмҳои кишоварзӣ
ЧУБАРАН Александр - академики Академияи илмҳои Россия (Россия)
ШАРИФЗОДА Абдувалӣ - номзади илмҳои таърих

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И
ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ АХМАДА ДОНИША

ИСТОРИК

(научно - теоретический журнал)

№ 3 (47) 2026

Научно - теоретический журнал «Историк» основан в 2015 г. и выходит четыре раза в год на таджикском, русском и английском языках. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан под № 331/МЧ-97 от 22 февраля 2024 г.

Журнал с 26 апреля 2018 года входит в перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии (ВАК) при Президенте Республики Таджикистан и с 21 февраля 2022 года под № 1520 входит в перечень ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: МУРОДЗОДА А. А., доктор исторических наук, доцент

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР: Хамза КАМОЛ, доктор исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

АБДУРАШИТОВ Фозил - доктор исторических наук, профессор

ДОДХУДОЕВА Лариса - доктор исторических наук, профессор

ДУБОВА Надежда - доктор исторических наук, профессор (Россия)

ИСКАНДАРОВ Косимшо - доктор исторических наук

МИРЗОЕВ Шухрат – кандидат исторических наук

ПИРУМШО Хайдаршо - член-корреспондент НАНТ, доктор исторических наук, профессор

РАДЖАБОВ Аскарали - доктор исторических наук, профессор

РИШАР Франсис - иностранный член НАНТ, профессор (Франция),

САИДОВ Абдураххор - доктор исторических наук, профессор

ФРАНКФОР Анри-Поль - иностранный член НАНТ, доктор исторических наук, профессор (Франция)

ХУДЖАГЕЛДИЕВ Тура - кандидат сельскохозяйственных наук

ЧУБАРЬЯН Александр - академик РАН (Россия)

ШАРИФЗОДА Абдували - кандидат исторических наук

ЯКУБОВ Юсуфшо - доктор исторических наук, академик НАНТ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF TAJIKISTAN
AHMAD DONISH INSTITUTE OF HISTORY,
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HISTORIAN

(scientific - theoretical journal)

№ 3 (47) 2026

The scientific and theoretical journal «Historian» was founded in 2015 and is published four times a year in Tajik, Russian and English. The magazine is registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under number 331/MJ-97 dated February 22, 2024.

Since April 26, 2018 is the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission (HAC) under the President of the Republic of Tajikistan and since February 21, 2022 under No. 1520HAC Ministry of Education and science of the Russian Federation.

CHIEF EDITOR: MURODZODA A. A., doctor of Historical Sciences, Associate Professor

EXECUTIVE EDITOR: Hamza Kamol, doctor of Historical Sciences, Professor

EDITORIAL BOARD:

ABDURASHITOV Fozil - doctor of Historical Sciences, Professor

CHUBARYAN Alexander - academician of the Russian Academy of Sciences (Russia)

DODHUDOEVA Larisa - doctor of Historical Sciences, Professor;

DUBOVA Nadezhda - doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

FRANKFORT Henri - Paul - foreign Member of the NAST,

Doctor of Historical Sciences, Professor (France)

ISKANDAROV Kosimsho - doctor of Historical Sciences

MIRZOEV Shuhrat - candidate of Historical Sciences

KHUDZHAGELDIEV Tura - candidate of agricultural sciences

PIRUMSHO Khaidarsho - corresponding Member of the NAST,

doctor of Historical Sciences, Professor;

RAJABOV Askarali - doctor of Historical Sciences, Professor

RICHARD Francis - foreign Member of the NAST, Doctor of Historical Sciences, Professor (France)

SAIDOV Abdukakhhor - doctor of Historical Sciences, Professor

SHARIFZODA Abduvali - candidate of Historical Sciences

YAKUBOV Yusufsho - doctor of Historical Sciences, academician of the NAST

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТАЪРИХИ ВАТАНӢ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ – NATIONAL HISTORY

САИДОВ А., АБДУЛЗОДА З. Шайхҳои ҷӯйборӣ ва ҷойгоҳи онҳо дар хони Бухорои асрҳои XVI – XVIII.....	5
АСОЕВ С. У. Балх дар асрҳои миёна.....	13
ГАНИБАЕВА С. З. Тенденции развития графики и скульптуры Таджикистана на рубеже XX - XXI вв.	24
ШАРИПОВА Т. М. Аз таърихи ташаккул ва рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон.....	31
АКРАМОВ М. И. Развитие туризма и спорта в Таджикистане в 2011 - 2026 годах.....	39
КЕНЧАЕВ М. Ҷ. Аз таърихи бунёди Неругоҳи барқи обии «Роғун».....	49
ҲАЙДАРЛИЗОДА Қ. Ҳ. Хусусиятҳои инқилоби фарҳангӣ ва татбиқи он дар минтақаи Кӯлоб дар солҳои 1920 – 1940.....	57
ИБОДЗОДА Т. М. Становление многопартийности в Республике Таджикистан после развала СССР (1991 - 1994 гг.).....	65

ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ - ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ - HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

ШАРИФЗОДА А. Қ. Густариши самтҳои асосии омӯзиши сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар Ӯлоти Муттаҳидаи Амрико дар солҳои 70-уми асри XX.....	73
НЕЪМАТОВ И. Таърихнигории муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар давраи Истиқлол (охири асри XX – ибтидои асри XXI).....	84
ШАРИФЗОДА А.Қ., РАҶАБЗОДА Р.Ш. Асрори катибаҳои қуфӣ мақбараи Муҳаммад Башоро..	92
САФАРОВ Қ. Х. Ремесленная культура таджиков в исследовании В. К. Розвадовского.....	99

БОСТОНШИНОСӢ – АРХЕОЛОГИЯ – ARNEOLOGISH

КАЛАНДАРОВА О. И. Сакральный образ быка как знаковая система в ювелирном искусстве Бактрии с Тахористана и Согда.....	108
---	-----

ТАЪРИХИ ИЛМ ВА ТЕХНОЛОГИЯ - ИСТОРИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ
- HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

БАХРОМЗОД Р., ИМОМ М. Ш., КАРИМОВ Х. Ш. Закон Ибн Сахла: исторические основания и необходимость его применения в школах Таджикистана.....	117
НЕЪМАТЗОДА С. Н. Мероси илмии Додочон Исмоилов дар назарияи ададҳо ва геометрияи алгебравӣ.....	126

ЭТНОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ ВА МАРДУМШИНОСӢ - ЭТНОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ - ETHNOLOGY, ANTHROPOLOGY AND ETHNOGRAPHY

ДОДХУДОЕВА Л. Н. Универсальные архетипы, уникальные этномотивы и локальные феномены вышивки верхнего Зарафшана (полевые материалы и научные исследования З. А. Широковой).....	134
НАВРУЗБЕКОВ М. Н. Антропологические особенности населения Рашта (Каратегина) в исторической ретроспективе.....	141

ТАЪРИХИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА СИЁСАТИ ХОРИҶӢ
- ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ОТНОШЕНИЯ И ЗАРУБЕЖНОГО ПОЛИТИКА - HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND FOREIGN POLICY

МАХМАДЗОДА У. Д. Геополитические интересы Российской империи в Средней Азии и исследования природных ресурсов Таджикистана во второй половине XIX и начале XX века..	148
--	-----

УДК 9 (575.3)

ШАЙХҲОИ ҚҶҲБОРӢ ВА ҚОЙГОҲИ ОНҲО ДАР ҲОНИИ БУҲОРОИ АСРҲОИ XVI - XVIII¹

САИДОВ А., АБДУЛЗОДА З.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Шайхҳои Қўйборӣ ё худ хоҷаҳои Қўйборӣ, сокинони деҳаи Қўйбори Бухоро аз зумраи хонаводаи маъруфи руҳонӣ, ҷонибдори ақидаҳои тариқати суфияи нақшбандӣ буда, дар ҳаёти сиёсӣ ва динии хонии Бухоро дар асрҳои XVI - XVIII нақши муҳим бозиданд.

Дар бораи ҳаёту фаъолияти шайхҳои машҳури Қўйборӣ дар асари Абулаббос Муҳаммад Толиб «Матлабу-т-толибин» маълумоти муфасссал оварда шудааст. Муаллифи асар, ки худ аз аҳли ин хонадон буд, оид ба насаби шайхҳои Қўйборӣ маълумот дода, насаби мардони онҳоро бо имом Ҳусайн, писари Алӣ пайванд менамояд. Ӯ номи ашхоси ба ин шаҷара алоқамандро аз замони имом Ҳусайн ибни Алӣ оғоз намуда, то замони зиндагии хоҷа Исломи ибни Аҳмад (1493-1563) мерасонад [2, 4-5].

Дар Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон се нусхаи «Матлабу-т-толибин» (№ 1461/ I, 3757, 80) ва як нусхаи ин асар дар Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ таҳти № 44 маҳфузанд [5, 17-21; 3, 188-194; 11, 132].

Дар бораи таърихи таълифи асари Абулаббос Муҳаммад Толиб дар байни олимони ақидаҳои мухталиф вучуд доранд. Аз ҷумла академик В. В. Бартолд менависад, ки муаллиф навиштани ин асарро соли 1075/1664-1665 ба охир расондааст [4, 151-152]. Таҳлили таърихи таълифи ин асар дар таҳқиқоти П. П. Иванов ботафсил оварда шудааст [5, 17-22]. П. П. Иванов пас аз муқоисаи навиштаҳои муҳаққиқони дигар ва ахбори дар «Матлабу-т-толибин» овардашуда, ба хулосае омадааст, ки асари Абулаббос Муҳаммад Толиб соли 1665 навишта шудааст [5, 18].

Бояд зикр намуд, ки барои ба сари ҳокимият омадани ҳокимони хонии Бухоро шайхҳои Қўйборӣ нақши асосӣ бозиданд.

Яке аз намояндагони маъруфи ин хонадон Хоҷа Иломи ба шумор мерафт, ки шогирди хоҷа Аҳмади Косонӣ (1461-1542) маъруф ба Маҳдуми Аъзам буд. Пас аз вафоти Косонӣ тамоми муридони ӯ ба хоҷа Иломи иродат карданд. Нуфузи Хоҷа Иломи дар байни муридон ва мардум тадриҷан меафзуд ва то ҷое расид, ки ӯ дар муборизаи Абдуллоҳхон ба муқобили душманонаш барои ба даст овардани Бухоро кумак намуд, ки дар натиҷа ба Абдуллоҳхон муяссар гардид, ки соли 1557 ҳокимият дар Бухоро тасхир намояд.

Баъди ин воқеа таваҷҷуҳи Абдуллоҳхон нисбат ба Хоҷа Иломи зиёд гардида, дар натиҷа Хоҷа Иломи мансаби шайху-л-иломиро соҳиб шуд [13, 106-107].

Хоҷа Иломи бо қандани қўйборҳо ва обёрӣи заминҳои партобшуда заминҳои кишти худро васеъ намуда [8, 111-113], дар назди Абдуллоҳхон соҳиби эътибору нуфузи беандоза гардида, вазъи иқтисодии худ ва хонаводаашро хеле беҳтар

¹ Мақола дар асоси лонхаи «Таърихи халқи тоҷик» (асрҳои III - аввали асри XX) рақами қайди давлатӣ РБ № 0126ТJ 01766 навишта шудааст.

намуда, як қисми заминҳояшро ба амокини динӣ вақф кард.

25 сафари соли 971 / 15 октябри соли 1563 Хоҷа Ислон дар синни 73 солагӣ вафот кард. Ӯ се писар дошт ва чанд рӯз пеш аз марги худ писари калониаш Саъди сию се соларо вориси худ таъин кард. Хамин тарик, Хоҷа Саъд пас аз фаоти падар соҳиби амвол ва амлоки зиёд гардид [5, 55-56].

Хоҷа Саъд дар дарбор нуфузи беандоза дошта, заминҳои зиёди кишоварзӣ дар ихтиёри ӯ буданд. Дар шаҳрҳои Бухоро, Балх ва шаҳрҳои дигар амлоки бешумори ғайриманқул, аз ҷумла бозорҳо, осибҳо, дӯконҳои тичоратӣ, корхонаҳои ҳунармандӣ ва амсоли онҳо дошт, ки зертобеъону хидматгорионаш амволу амлоки ӯро назорат мекарданд [5, 64-66].

Хоҷа Саъд соҳиби се писар ва ду духтар буд. Қабл аз марги худ онҳоро даъват карда, аз 18 ҳазор ашрафии пули нақди дар даст доштааш, 14 ҳазорашро ба писари калонӣ Хоҷа Тоҷиддин, чор ҳазор ашрафиро ба писари миёна Абдурраҳим дода, ба писари хурди Абдихоҷа ва ду духтараш тилловорӣ ва амволи дигарро тухфа намуд [2,166-167; 5, 67]. Хоҷа Саъд рӯзи 13 зулҳиҷаи соли 997/23 октябри соли 1589 вафот намуд [2,172; 5, 67].

Пас аз вафоти Хоҷа Саъд бо амри ҳокими Бухоро Абдуллоҳхон тақсимои кулли амлоки ғайриманқули ӯ мувофиқи шариат ба анҷом расид. Тибқи он амлоки ғайримунтақили зиёде, ки Хоҷа Саъд дар ҳар диёр дошт, аз се ду ҳиссаи он ба писари калонӣ хоҷа Тоҷиддин ва сеяки он ба писари миёна Абдурраҳим дода шуд [2,176;5, 67] ва Хоҷа Тоҷиддин бо амри Абдуллоҳхон вориси асосӣ ва мутаваллии тамоми вақфҳои хоҷагони Ҷӯйборӣ тасдиқ гардид.

Абдуллоҳхони Шайбонӣ дар замони ҳукмронияш ба шайхҳои Ҷӯйборӣ имтиёзҳои зиёд дода, онҳоро аз андоз озод намуда, дахлнопазирии судию маъмуриро барои онҳо таъмин карда, бо ин роҳ меҳост ин шайхҳоро дар мубориза бар зидди қуваҳои ба ҳокимият муҳолиф истифода барад. Шайхҳои Ҷӯйборӣ аз имтиёзҳои аз ҷониби хон ба онҳо додашуда истифода намуда, заминҳои зиёдеро худсарона ғасб мекарданд ва бо ин роҳ боигарии худро афзун мегардониданд.

Хоҷа Тоҷиддин дар вилоятҳои Бухоро, Балх, Самарқанд, Тошканд, Андиҷон, Ҳисор, Ғузур, Шаҳрисабз, Қарши Миёнқол, Қарокӯл ва Ҷаҳорҷӯй ҳазор қитъа мулк, 50 ҷаҳорбоғ ва боғҳо дошт. Дар аксари ин мавзеоҳо саройҳо, осибҳо, бозорҳо ва амлоки дигари ғайриманқул мавҷуд буданд [2,183-184].

Хоҷа Тоҷиддин мавзеи Ҳасанободро бино кард, ки он нӯҳ деҳаву боғҳои ангур, ҷаҳорбоғҳо, ҳарамсаройҳо ва ғайраро дар бар мегирифт. Ӯ аз шохоби Қуҳак, ки аз рӯди Зарфшон ҷорӣ мешуд, сарбанде сохта, заминҳои Ҳасанободро обёрӣ намуд ва аз онҳо маҳсулоти зиёд ба даст меовард [2,184-185]. Хоҷа Тоҷиддин мисли пешгузаштагони худ бо сохтани ҷӯйборҳо ва обёрисозии заминҳои партобшуда киштзорҳои худро васеъ менамуд.

Хоҷа Тоҷиддин чор писар ва ду духтар дошт. Ӯ ба издивоҷи писаронаш духтарони бародараш Абдурраҳимро дароварда, духтари калониашро ба Ибодуллоҳхоҷа - писари бародараш Абдихоҷа ва духтари хурдиашро ба писари калонии Абдурраҳимхоҷа - Муҳаммад Сиддиқхоҷа хонадор намуд [2,197-198].

Ҳангоме ки Имомқулихон (1611-1642) баъди Валимуҳаммадхон (1605-1611) Аштархонӣ тахти Бухоро соҳиб гашт, дар мамлакат байни амирон ва ҳокимони вилоятҳо нооромиҳо сар заданд. Имомқулихон тавонист, ки бо кумаки Хоҷа Тоҷиддин ин зиддиятҳоро бартараф намояд. Пас аз ин Имомқулихон хоҳараш Пояндасултон хонумро ба никоҳи Хоҷа Тоҷиддин дароварда, чанде аз маҳаллаҳои Бухоро ба ӯ инъом намуд [2,212-213].

Хоҷа Тоҷиддин бо ҳокими Ҳиндустон Шохсалим (Ҷаҳонгир (1605-1627)

робитаи наздик дошт. Шохсалим бо намояндаи худ Мир Барака ду маротиба ба хоҷа Тоҷиддин ҳадяҳои қимматбаҳо фиристод. Мир Барака дар Ҷӯйбор, дар назди Хоҷа Тоҷиддин 5 сол зиндагӣ кард [2, 217-218]. Ҳар гоҳ ки дар хонии Бухоро мардум норизоияти изҳор мекарданд ва ё байни амирон зиддиятҳо рух меод, барои ҳалли ин мушкилот онҳо ҳатман ба хоҷаҳои Ҷӯйборӣ муроҷиат менамуданд.

Хоҷа Тоҷиддин ба ҷиҳати ислоҳи подшоҳон ва беҳбудии фуқаро чор маротиба ба Балх рафта буд [2, 227]. Ҳангоми дар Бухоро ҳоким будани Валимуҳаммадхон, дар Балх Имомқули ва Надирмуҳаммад бар зидди ӯ тугён намуданд. Валимуҳаммадхон аз Хоҷа Тоҷиддин хоҳиш намуд, ки ба Балх рафта, оташи тугёни онҳоро хомӯш созад. Ба Хоҷа Тоҷиддин муяссар гашт, ки ба Балх омада, мушкилоти дар байни онҳо сар задаро ҳаллу фасл намояд [2, 228-229]. Хоҷа Тоҷиддин бо ақиб ва ашхоси бонуфузи мамлакат ва муқаррибони хон муносибати наздик дошт ва ба онҳо ашён қимматбаҳо тухфа намуда, бо ин восита меҳост дахлнопазирии моликияти бузурги хонадони худро таъмин намояд.

Хоҷа Тоҷиддин барои ҳифзу ҳимояти манфиати хонавода талош менамуд ва агар бадхоҳоне нисбат ба ин хонадон ё аъзои он ягон беҳурмати ё безътиноие зоҳир мекарданд, бо ҳар гуна сабабҳо ба балое гирифта ё аз миён бардошта мешуданд. Дар асари «Матлабу-т-толибин» дар ин бора матолиби зиёде оварда шудааст. Аз ҷумла, боре Имомқулихон ба мирзо Нурмуҳаммад ном мансабдори худ дастур медиҳад, ки дар тумани Шофирком заминҳои андозсупорандагон таҳқиқ намояд. Мирзо Нурмуҳаммад заминҳои Хоҷа Тоҷиддин ва мулозимони ӯро низ сабт мекунад. Хоҷа Тоҷиддин аз ӯ хоҳиш менамояд, ки заминҳои ӯро дар дафтар сабт намояд, вале ӯ хоҳиши Хоҷа Тоҷиддинро ба инобат намегирад ва дере нагузашта, мирзо Нурмуҳаммад дар муноқиша бо мирзо Алибий ном касе кушта мешавад [2, 287-288; 5, 75-79].

Дигар, Тақӣ девон ном шахс гуфтааст, ки чун аз сафар баргардад, ба хон арз карда, сесад ҳазор хонӣ аз амлоки хоҷа Тоҷиддин ва фарзандонашро барот (санаде, ки дар асоси он пул ва ё мол ба касе гузаронида мешавад) карда мегирад. Хоҷа Тоҷиддин аз ин огоҳ шуда, дар назди мардум меғӯяд, ки «Худо ҷазои ӯро бидиҳад». Баъд аз чанд рӯзе хабар меояд, ки ба ӯ доруи қитол додаанд, ки дар натиҷа ӯ даргузаштааст [2, 287-288; 5, 75-79].

Дар ҷойи дигар омадааст, ки сокинони деҳаи Мурғак аз қадиму-л-айём муридони шайхони Ҷӯйборӣ буданд. Шох Ҳусайн Мир ном шахсе ба Мурғак омада, мардумро ба ҷониби худ майл кунонданӣ мешавад, вале ба мақсад нарасида, мефавтад [2, 287-288; 5, 75-79].

Чунин мисолҳо дар асар хеле зиёданд. Ин гувоҳӣ медиҳад, ки муаллифи «Матлабу-т-толибин» мақому манзалати падараш Хоҷа Тоҷиддинро хеле баланд бардошта, дафъи ҳодисаҳои ба ӯ ва ба аҳли оилаи онҳо рӯйдодаро ба қаромати Хоҷа Тоҷиддин алоқаманд медонад. Албатта, ба чунин ҳулосабарориҳои муаллифи асар аз нигоҳи интиқодӣ назар кардан лозим аст, зеро бо мусибат рӯ ба рӯ гардидани шахсони бадхоҳи ин хонадон шояд тасодуфӣ бошад ва ё аз ҷониби муридони ӯ ба анҷом расонида мешуданд.

Яке аз бародарони Хоҷа Тоҷиддин, Абдихоҷа соҳиби 500 қитъаи заминҳои мулкӣ, се сароб ва дар Балху туманҳои Бухоро соҳиби растаҳои зиёди бозор ва амлоки бешумор буд [2, 384-385; 5, 79].

Пас аз марги Абдумуъмини Шайбонӣ (27 июни 1598) ҳокимият ба дасти Пирмуҳаммад мегузарад [10, 63-65]. Дар ин вақт яке аз писарони Ҷонимуҳаммади Аштархонӣ Боқимуҳаммад дар Самарқанд қарор дошт. Абдихоҷа бе розигии бародарон ба назди Боқимуҳаммад ба Самарқанд меояд. Боқимуҳаммад омадани

ӯро фоли нек шуморида, аз ӯ имдод мечӯяд, то Бухорову Балх ба ихтиёри ӯ гузарад, мамлакатро се қисм карда, байни ҳудаш, Абдихоча ва бародараш Валимуҳаммад тақсим намояд. Бо дастгирии Абдихоча Боқимуҳаммад соҳиби тахти Бухоро мегардад ва дар ивази ин кумак хоҳарашро ба никоҳи Абдихоча мебарорад ва Абдихоча ҳудуди як сол дар Самарқанд мемонад [2, 385-386; 5, 76; 11, 49-50; 12, 48].

Боқимуҳаммад барои васеъ гардонидани ҳудуди кишвар ба вилояти Балх лашкар мекашад. Ҳангоми ба Тирмиз расидан ҳокими он Абдулбойбий, ки гузаштагони ӯ аз муридони шайхҳои Ҷӯйборӣ буданд, ба лашкари Боқимуҳаммад муқовимати шадид нишон медиҳад, вале бо даҳлати Абдихоча ба Боқимуҳаммад муяссар мегардад ки ӯро ба худ моил намояд.

Бояд таъкид намуд, ки баъди ба тахти Бухоро соҳиб гаштан, Боқимуҳаммад аз ваъдаи тақсими кишвар даст мекашад, вале дар мавридҳои зарурӣ дар қорҳои давлатдорӣ аз нуфузи ӯ истифода менамояд. Пас аз чанде байни хон ва Абдихоча муносибот сард мешавад. Касоне, ки бо хон иттифок накарда, аз назди ӯ ронда мешуданд, Абдихоча онҳоро пазируфта, инъому эҳсон менамуд. Сафи чунин касон аз ҳисоби сипоҳиён рӯз аз рӯз меафзуд ва онҳо худро аз мулозимони Абдихоча шуморида, ба ӯ ваъдаи подшоҳиро менамуданд.

Боқимуҳаммад аз ин ҳол воқиф буд ва хост бо баргардонидани хоҳараш, ки ҳамсари Абдихоча буд, ӯро зери фишор оварда, ҳуқуқи Абдихочаро дар истифодаи амволаш безътибор мекунад. Пас аз муддате бо подармиёнии Ҳоча Тоҷиддин ва бародараш Абдурахимхоча хон амволи ӯро боз мегардонад. Абдихоча бо бародаронаш ба Бухоро бармегардад. Бо ин ҳама, Боқимуҳаммад дар дил нисбат ба Абдихоча кина меварзид ва тасмим мегирад, то Абдихочаро ба Ҳиндустон бадарға намояд. Бо ин мақсад ӯ намояндагони худро ба Бухоро фиристода, бо ҳукми Қозӣ Ошиқ Абдихоча аз тамоми амлок ва амволаш маҳрум мешавад ва ӯро ба Ҳиндустон мефиристанд [2, 389-391].

Подшоҳи Ҳиндустон Чалолуддин Акбар (1542-1605) Абдихочаро бо эҳтироми зиёд пазирай намуда, қариб ҳазор нафар аз ақобир ва фузалои ин диёр бо тухфаҳои зиёд ба мулозимати ӯ ҳозир мешаванд [2, 391-392]. Абдихоча дар Ҳиндустон гирифтори беморӣ гашта, соли 1016 / 1607-1608 аз олам даргузашт. Ӯро дар он ҷо муваққатан дафн намуда, пас аз шаш моҳ ҷасадашро ба Бухоро интиқол дода, дар Ҷӯйбор ба хок супориданд. Он замон ӯ 27-сола буд [2, 393-394].

Бародари миёнаи Ҳоча Тоҷиддин - Абдурахимхоча аз сармоядорони замони худ буда, 800 қитъа мулки зироатӣ, 40 ҷаҳорбоғ ва боғҳои зиёд дошт. Дар Бухоро, Балх ва вилоятҳои дигари манотиқи шимоли Хуросони Бузург растаҳои бешумори бозорҳо ба ӯ тааллуқ доштанд. Ӯ инчунин 7 сароб, чандин осибҳо ва галаҳои зиёди чорво дошт, ки чорсад нафар ғуломон ба ӯ хизмат мекарданд [2, 352].

Ҳангоми ҳукумати Валимуҳаммадхон дар манотиқи шимоли Хуросони Бузург хоҳари ӯ дар қайди никоҳи Абдихоча буд. Пас аз вафоти Абдихоча хоҳарашро ба ақди никоҳи Абдурахимхоча дароварда, чандин деҳаро чун суюрғол ба Абдурахимхоча тақдим намуд [2, 352-353].

Абдурахимхоча дербоз орзуи зиёрати Каъбаро дошт, вале бародараш Ҳоча Тоҷиддин ба ин монев мешуд. Абдурахимхоча эълон намуд, ки бо мулозимон ва писаронаш Муҳаммад Сиддиқхоча ва Муҳаммад Солеҳхоча ба зиёрати мазори Амир Кулоли Сухорӣ (1281-1370) мераванд. То ними роҳ ба тариқи Сухор (мавзеи Янги ҳаёти имрӯзаи ноҳияи Когон) рафта, ба ҷониби Ҷоҳи Увай сафар карданд ва дар он ҷо таваққуф намуданд. Абдурахимхоча писари калониаш Муҳаммад Сиддиқхочаро бо чанде аз мулозимон ба назди Ҳоча Тоҷиддин фиристода, ӯро аз мақсади худ огоҳ намуд. Ҳоча Тоҷиддин аз ин хабар нороҳат гардид. Имомқулихон

ин замон дар Самарқанд буд ва аз ин кори Абдурахимхоча огоҳ гашта, ба ғазаб омад ва ҳукм навишт, ки қозӣ Мирзобек бо Шохмурод ясовул ба Ҷӯйбор рафта, амлок ва дороиҳои Абдурахимхочаро рӯйхат намоянд. Дар ин миён хангоми таҳқиқи амлоки хоҷа ясовул ба беморӣ дучор гашта, аз олам даргузашт. Волидаи Имомқулихон ин воқеаро аз ғазаби хоҷагон шуморида, аз тарс ба Имомқулихон навишт, ки ба ин хонадон чунин муомила кардан лозим нест ва боисрор хоҳиш намуд, ки ӯ амри худро бекор кунад. Хон оқибат аз ҳукми худ даст кашид. Қозӣ Мирзобек ба Балх фирор намуд ва аз дасти Шукур қипчоқ ном шахсе дар хонақоҳи Мулло Муҳаммад Араб кушта шуд [2, 361-362].

Абдурахимхоча аз дарёи Ому гузашта, ҷониби Исфакон равон шуд ва то ба он ҷо расидан ӯ ва мулозимонашро аз ҳар шахру вилоёте, ки мегузаштанд, бо амри шох Аббос онҳо ба дараҷаи олий пазиroy мешуданд. Дар Исфакон шох Аббос онҳоро истиқбол намуд. Пас аз чанде Абдурахимхоча дар Исфакон ба беморие мубтало гашт. Шох Аббос дар изтироб афтод, ки мабодо хоҷаро дар Исфакон воқеае шавад. Ӯ ҳар рӯз ба дидани хоҷа омада, ӯро тасалли медод, ки шифо ёфта ба ватан баргардад [2, 364-365]. Оқибат Абдурахимхоча аз беморӣ раҳо ёфта, роҳи Ҳиндустонро пеш гирифт. Ҳокими Ҳиндустон Шох Салим ӯро бо иззату эҳтироми зиёд истиқбол намуда, ҳамроҳи худ ба шикор мебурд. Дар ин миён Шох Салим бемор шуда, аз олам даргузашт ва ба ҷои ӯ писараш Хуррам подшоҳ (Шохҷаҳон (1628-1658) соҳиби тахт гардид. Ӯ низ мисли падар эҳтироми Абдурахимхочаро ба ҷо меовард. Соли 1038/1628-1629 Абдурахимхоча дар Ҳиндустон ба беморӣ дучор гардида, оламо тарк намуд, ки он вақт 54-сола буд. Ӯро дар чорбоғе ба амонат дафн намуданд. Пас аз чанде писари калониаш Муҳаммад Сиддиқхоча ҷасади падарашро ба Бухоро овард. Хуррам подшоҳ яке аз амирони маъруфи худ Ҳаким Ҳозикро ҳамроҳи онҳо бо ҳадяҳои зиёд ба назди Имомқулихон ва Хоҷа Тоҷиддин ба Бухоро фиристод. Дар мавзеи Сумитан маросими таъзия баргузор гардид, ки дар он Имомқулихон ва тамоми аъён ақобири Бухоро иштирок доштанд. Дар ин маросим намояндагони Балх низ бо сарвари Хоҷа Ҳасан ҳузур доштанд. Абдурахимхочаро дар паҳлӯи волидааш ба ҳок супориданд. Аз Абдурахимхоча ду писар ва шаш духтар боқӣ монда буданд. Хоҷа Тоҷиддин амлок ва дороиҳои Абдурахимхочаро мувофиқи шарият ба фарзандони ӯ тақсим намуд [2, 380-382].

Муҳаммад Юсуфхоча писари калонии Хоҷа Тоҷиддин буд. Ӯ хангоми ғавти падараш (1646) 53 сол дошт ва вориси асосии падар ба шумор рафта, вақфи авлодӣ, ки тақсимнашаванда буд, насиби ӯ гашт.

Имомқулихон ба Муҳаммад Юсуфхоча тавачҷуҳи зиёд дошт ва ӯро ҳамроҳи худ ба шикор мебурд. Ӯ ба Муҳаммад Юсуфхоча амлоки зиёд, аз ҷумла чанд деҳаро ба таври суюрғол дода буд, ки Муҳаммад Юсуфхоча аз он ҳар сол даромади зиёд мегирифт [2, 398-399].

Дар замони салтанати Надирмуҳаммадхон (1642-1645) ва Абдулазизхон (1645-1680) низ Муҳаммад Юсуфхоча обрӯю эътибори баланди худро аз даст навода, бо онҳо робитаи зич дошт. Абдулазизхон ба Муҳаммад Юсуфхоча деҳаи Севинҷро, ки ҳосили ҳарсолаи он ба 25 ҳозор хонӣ баробар буд, тақдим намуд. Инчунин ӯ ба хоҷа ҳадяҳои зиёди гаронбаҳо дода, духтарашро ба ақди писари ӯ - Муҳаммад Яъқубхоча даровард [2, 401]. Аз Муҳаммад Юсуфхоча ду писар ва як духтар боқӣ монда буданд.

Солҳои минбаъда низ намояндагони шайхҳои Ҷӯйборӣ дар ҳаёти сиёсии кишвар нуфузи зиёд доштанд. Аз ҷумла 2 феввали соли 1680 Муҳаммад Боқирхочаи Ҷӯйборӣ бо ҷамъе аз умаро ва ашрофи худ аз Бухоро ба Насаф омаданд ва бо иштироки онҳо ба номи Субҳонқулихон хутба хонда, сикка зада шуд [10, 132].

Пас аз марги Абулғозихон (1663) писар ва вориси ӯ Анӯша (1663-1687) тохтутозҳои ғоратгаронаро ба Бухоро ва навоҳии он идома дода, маҳалли Ҷӯйборро, ки қароргоҳи шайхони маъруфи Ҷӯйборӣ буд, забт намуда, ба тороч кашид [7, 172; 9, 103].

Дар замони ҳукумати Убайдуллоҳхон (1702-1711) низ шайхҳои Ҷӯйборӣ соҳибнуфуз буданд. Аз ҷумла, нақши шайхҳои Ҷӯйборӣ дар фурӯ нишонидани ошӯбе, ки соли 1709 аз ҷониби амирон дар Самарқанд сар зада буд, хеле назаррас аст. Хангоме, ки Убайдуллоҳхон барои паҳши ин шӯриш ба Самарқанд лашкар кашид, яке аз намояндаҳои шайхҳои Ҷӯйборӣ Султонхоҷа ӯро ҳамроҳӣ кард ва бо даҳолати ӯ ошӯби дар Самарқанд сарзада қатъ гардид [6, 173-180; 11, 93-94; 12, 76].

Баъдтар Убайдуллоҳхон бо намояндагони шайхҳои Ҷӯйборӣ, ки пешгузаштагони ӯ ба онҳо эҳтироми зиёд доштанд, беҳурматӣ зоҳир намуда, онҳоро аз насупоридани андоз маҳрум сохт [6, 229; 11, 100; 12, 79].

Дар замони ҳукмронии Абулфайзхон (1711-1747) дар мамлакат муборизаҳои дохилӣ ниҳоят муташанниҷ гардида, ҳокимияти марказӣ хеле заиф гардид. Дар чунин шароит амирон ва аёну ашроф аз тобеияти хон даст кашида, бар зидди ӯ мубориза мебуданд. Яке аз рақибони ашаддии Абулфайзхон писари Рустам атолиқи канағас - Иброҳим атолиқ ба шумор мерафт. Дар муборизаи Иброҳим атолиқ бар зидди хон яке аз намояндагони шайхҳои Ҷӯйборӣ писари Ҳошимхоҷаи Ҷӯйборӣ - Яҳёхоҷа, ки мансаби шайху-л-исломро дошт ва духтари Иброҳим атолиқ дар никоҳи ӯ буд, ғаёлона иштирок дошт. 23 майи соли 1719 Иброҳим атолиқ ва амирони дигар шабона ба назди арки хон омада, исён бар доштанд. Дар натиҷаи муборизаи шадид ҷонибдорони хон онҳоро аз шаҳр берун намуданд [1, 44-45, 133].

Ҳамин тариқ, таҳлили маводи ғавқуззикр аз он гувоҳӣ медиҳад, ки шайхҳои Ҷӯйборӣ дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодӣ-иҷтимоии хонии Бухоро нақши муҳим бозид, дар байни ҳокимони мамлакат нуфузи калон доштанд ва аз мавқеи баланди худ истифода намуда, амвол ва амлоки худро зиёд мекарданд ва аз супоридани андозҳо озод буданд. Дар асрҳои минбаъда мавқеи онҳо тадриҷан заиф гашта, аз имтиёзҳои андозсупорӣ ва дахлнопазирии судию маъмури маҳрум гардиданд, вале дар баъзе мавридҳо намояндагони ин хонадон ба вазифаҳои масъули динӣ таъйин мегаштанд.

АДАБИЁТ

1. Абдурахман-и Тали'. История Абулфейз-хана. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели профессора А. А. Семёнова. Ташкент, 1959. -175 с.
2. Абулаббос Муҳаммад Толиб. Матлабу-т-толибин. Дастхати Маркази мероси хаттии назди раёсати АИ ҚТ, №44. - 404 с.
3. Ахмедов Б. А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент, 1985. -259 с.
4. Бартольд В. В. Отчёт о командировке в Туркестан // Соч. Т. VIII. Москва, 1973. С. 119-210.
5. Иванов П. П. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии XVI-XVII вв. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. -379 с.
6. Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. Перевод с таджикского с примечаниями член-корреспондента Академии наук Узбекской ССР профессора А.А. Семёнова. Ташкент, 1957. -326 с.
7. Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Пешгуфтор ва тавзеҳоти Фариштаи Саррофон. Техрон: Мероси мактуб, 1370 ҳ. -358 с.
8. Муҳамеджанов А. Р. Орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.). Ташкент, 1978. -294 с.

9. Мухаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели профессора А.А. Семенова. Ташкент, 1956. -303 с.
10. Саидов А. Мовароуннахр дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII (таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ). Душанбе, 2020. -491 с.
11. Саидов А. Политическая история Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв. Душанбе: Ирфон, 2007. -149 с.
12. Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв. Душанбе: Долниш, 2010. -292 с.
13. Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари. Шараф-нама-йи шахи. Часть 1. Пер. М. А. Салахетдиновой. Москва, 1983. -543 с.

ШАЙХҲОИ ҚҶҲҲОИ ВА ҚОҶОҶОИ ОНҲО ДАР ХОНИИ БУХОРОИ АСРҲОИ XVI – XVIII

Дар мақола дар бораи қоҶоҶои шайхҳо ҚҶҲҲОИ дар дар асрҳои XVI - XVIII дар ҳаёти сиёсӣ ва динии хонии Бухоро дар асрҳои XVI - XVIII, ки нақши муҳим бозида буданд, маълумот дода шудааст.

Саҳми шайхҳо ҚҶҲҲОИ барои ба сари ҳокимият омадани ҳокимони хонии Бухоро хеле назаррас аст. Яке аз намоёндагони маъруфи ин хонадон ҳоҷа Ислоҳ ба шумор мерафт, ки шоғирди шайхи маъруф Маҳдуми Аъзам буд.

Намоёндагони маъруфи ин хонадон ҳоҷа Саъд, ҳоҷа Тоҷиддин, Абдурахимхоҷа, Абдиҳоҷа ва Мухаммад Юсуфхоҷа ба шумор мерафтанд, ки амлоку амволи бениҳоят зиёд дошта, андоз намесупориданд ва дахлнопазирии судию маъмуриро таъмин буданд. Ҳар гоҳ ки дар хонии Бухоро аз ҷониби аҳоли мушкилие пайдо мешуд ё дар байни амирони олимартаба сардиву нофаҳмӣ сар мезад, хонҳо барои ҳалли ин мушкилот ҳатман ба шайхҳо ҚҶҲҲОИ муроҷиат менамуданд.

Аз асри XVIII сар карда, мавқеи шайхҳо ҚҶҲҲОИ дар мамлакат тадричан заиф гашта, онҳо аз имтиёзҳои андозсупорӣ ва дахлнопазирии судию маъмури маҳрум гардиданд, вале дар баъзе мавридҳо намоёндагони ин хонадон ба вазифаҳои масъули динӣ таъйин мегаштанд.

Калидвожаҳо: *Бухоро, шайхҳо ҚҶҲҲОИ, амлок, амвол, андоз, амир, вақф, Ҳиндустон, имтиёз, Балх, хон.*

ДЖУЙБАРСКИЕ ШЕЙХИ И ИХ ПОЛОЖЕНИЕ В БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ XVI – XVIII ВЕКОВ

В статье представлена информация о месте Джуйбарских шейхов, сыгравших важную роль в политической и религиозной жизни Бухарского ханства в XVI-XVIII веках. Вклад Джуйбарских шейхов в приход к власти правителей Бухарского ханства весьма значителен.

Одним из известных представителей этой семьи был ходжа Ислам, ученик знаменитого шейха Маҳдуми Аъзама. Известными представителями этой семьи были ходжа Саъд, ходжа Тоҷиддин, Абдурахимходжа, Абдиходжа и Мухаммад Юсуфходжа, которые владели большим количеством недвижимости и имущества.

Они освобождались от уплаты налогов и пользовались судебным и административным иммунитетом. Всякий раз, когда в Бухарском ханстве возникала проблема со стороны населения или между высокопоставленными эмирами, возникали недоразумения и недопонимание, ханы для решения таких проблем всегда обращались за помощью к Джуйбарским шейхам.

Начиная с XVII века, положение Джуйбарских шейхов в стране постепенно ослабевало, их лишали налоговых льгот и судебной и административной неприкосновенности, но в некоторых случаях представители этой семьи назначались на высокие религиозные должности.

Ключевые слова: *Бухара, Джуйбарские шейхи, собственность, наследство, налог, эмир, вақф, Индия, привилегия, Балх, хан.*

МУАРРИХ – ИСТОРИК – HISTORIAN

JUIBAR SHEIKHS AND THEIR POSITION IN THE BUKHARA KHANATE OF THE 16TH–18TH CENTURIES

The article examines the status and role of the Juybar Shaykhs, who played an important part in the political and religious life of the Bukhara Khanate during the 16th–18th centuries.

The contribution of the Juybar Shaykhs to the accession of the rulers of the Bukhara Khanate to power was highly significant. One of the most prominent representatives of this family was Khoja Islam, a disciple of the renowned Shaykh Makhdum-i A'zam. Other notable representatives of the family included Khoja Sa'd, Khoja Taj al-Din, Abdurrahim Khoja, Abdikhoja, and Muhammad Yusuf Khoja, who owned extensive real estate and substantial property.

Members of this family were exempt from taxation and enjoyed judicial and administrative immunity. Whenever problems arose in the Bukhara Khanate among the population, or disputes and misunderstandings emerged among high-ranking emirs, the khans would turn to the Juybar Shaykhs for assistance in resolving such issues. Beginning in the 17th century, the position of the Juybar Shaykhs in the country gradually weakened.

They were deprived of their tax privileges as well as their judicial and administrative immunity. Nevertheless, in certain cases, members of the family continued to be appointed to high-ranking religious positions.

Keywords: *Bukhara, Juybar Shaykhs, status, role, property, inheritance, taxation, emir, waqf, India, privilege, Balkh, khan.*

Сведения об авторах: Саидов Абдукахор - доктор исторических наук, главный научный сотрудник отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. ак. Раджабовых, 7. E-mail: Saidov.45@mail.ru.

Абдулзода Зиёдулло Назар – соискатель Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. ак. Раджабовых, 7.

Маълумот дар бораи муаллифони: **Саидов Абдукахор** - доктори илмҳои таърих, сарҳодими шӯъбаи таърихи қадим, асри миёна ва муосири Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Ак. Раҷабов, 7. Почтаи электронӣ: Saidov.45@mail.ru.

Абдулзода Зиёдулло Назар - унвонҷӯи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Ак. Раҷабов, 7.

Information about the authors: Saidov Abdusakhor - Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher of the Department of Ancient, Medieval and Modern History of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. ac. Radjabovs, 7. E-mail: Saidov.45@mail.ru

Abdulzoda Ziyodullo Nazar - Research Fellow at the A. Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 7 Ak. Rajabov St., Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan.

УДК 911.37 “33”: 94 (091) (575.3)

БАЛХ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

АСОЕВ С. У.,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шаҳри асри миёнаи Балх яке аз бузургтарин ва қадимтарин шаҳр на танҳо дар Осиёи Миёнаю Марказӣ, балки дар тамоми Шарқ ба ҳисоб мерафт. Хушбахтона, топоними «Балх» то имрӯз роиҷ буда, айни ҳол бо ин ном деҳе дар наздикии шаҳри Мазори Шарифи Афғонистон мавҷуд аст. Мавриди зикр аст, ки маълумоти манобеъ оид ба таърих ва ҷуғрофиёи таърихӣ аҳди бостон ва асрҳои миёнаи Балхро бори нахуст дар сатҳи илмӣ дар бахши алоҳида академик В. В. Бартолд дар асараш «Историко-географический обзор Ирана» [8,31-225] баррасӣ кардааст. Инчунин таҳқиқоти вижае аз муҳаққиқ Б. А. Ахмедов бахшида ба таърихи асри миёнаи Балх байни доираҳои илмӣ маълум мебошад [2]. Ковишҳои бостоншиносӣ бошад, дар ҳудуди шаҳраки Балхи куҳан асосан аз ҷониби бостоншиносони фаронсавӣ дар Афғонистон П. Бернар, Х. Франкфорт, Г. Фуссман, Р. Кюриел ва дигарон гузаронида шуда, натиҷаҳои ковишҳои онҳо нашр шудааст.

Балх шаҳри аз ҳама бузурги Бохтари қадим махсуб ёфта, дар аҳди Ҳахоманишиён бештар бо номи «Бохтар» ё «Бохтариё» маълум мебошад. Дар шакли ба он наздики вожаи «Бактра» дар сарчашмаҳои юнонӣ ба ҷашм мерасад. Тибқи анъанаҳои маҳаллӣ он бо номи «Бохтар», аммо вилоятш чун «Бохтарзамин» маъруф буда, дар аҳди қадим Балх бо номи «Зарияспа» ёд мешавад [32,88].

Ба қавле шаҳри Балх аз тарафи Александри Македонӣ бунёд ёфта, [15,322] дар гузашта ҳатто бо номи Александрия низ ном бурда мешуд [38,713]. Маҳз дар инҷо Александри Македонӣ бо духтари шоҳи бохтарӣ Оксиарт Рухсона (Роксана) оилдадор шуда буд [17,73]. Дар асри XVII дар водии Дарай Газ, дар ҷанубии Балх ҷашмаи калоне мавҷуд буд, ки бо номи «Искандария» маъруф буда, тибқи бовариҳои мардумӣ дар наздикии он мақбараи Александри Македонӣ ҷой дошт [22, 97]. Тибқи дигар бовариҳо шаҳри Балхро шоҳ Луҳрасб ё Луҳрасп ба вақти мубориза алайҳи турҳо сохтаю ободон карда будааст [3, 324, 645].

Тибқи маълумоти муаллифони юнонӣ то марҳалаи ҳуҷуми воридшавии артиши Александри Македонӣ ҳокими Бохтари қадим Зардушт будааст [25,43]. Ӯ кеши худро дар аҳди шоҳ Виштасп писари Арватасп таблиғу ташвиқ ва ҳамраӣ пайдо намудааст. Мувофиқи маълумоти Табарӣ, Буштасб ё Вишто(а)сп писари шоҳ Луҳрасб буда, давлати бузургро идора мекард, ки пойтахташ шаҳри Балх буд [3,645]. Дар манобеи қадимаи эронӣ аз шоҳ Спандийат писари Виштасп ёд мекунамд, ки ба Бахли муҷалло асос гузошта, инҷо оташи муқаддаси Ваҳром ё Ваҳром ва ё Варахранро гузошта буд [23,10].

Мувофиқи маълумоти Берунӣ, Зардушт ба Балх аз Озарбойҷон омада, ба дини худ шоҳ Гуштаспро ҷалб кард. Писари ӯ бо номи Исфандиёр баъдан онро дар шарку ғарб бо роҳҳои осоиштаю ғайриосоишта паҳн намуд [10, 66-67].

Тибқи маълумоти шифоӣ бошад, ба шаҳри Балх шоҳ Каюмарс- асосгузори сулолаҳои шохони эронӣ бунёд гузоштааст [26,341]. Муаллифи ҳиндӣ Панини, ки дар миёнаи ҳазораи I то мелод зистааст, аз шаҳри Балх ба шакли «Бахлика» ёд намуда, дар китоби «Авасто» Балх дар намуди «Бахдиш» зикр гаштааст. Тибқи

ахбори Табарӣ дар давраи қадим Балх чун Бомӣ بامی ёд мешудааст [3, 467]. Ҳоло бо ин ном шаҳраке дар ғарби Мазори Шариф мавҷуд мебошад. Шояд шаҳри Балх бо ин ном дар ибтидои асрҳои миёна ё дар аҳди Ҳайтолиҳо ва Ҳиёниён мавҷуд буд.

Дар асри VII сайёҳи хитой Сюан Сзан зимни зикри Тахористон аз По-хо-ло, яъне Балх ёд карда, пойтахти ин кишварро «шаҳри хурди шоҳӣ» ном мебарад [39,29]. Пас аз ислоҳоти маъмурии амалдорони хитой дар солҳои 658–659 дар ҷойи шоҳигарии У-ла-хо, яъне Балх, ки дар ғарбии дарёи У-ху (Амударё) дар масофаи 200 ли дар ҷанубу шарқии мулки Му (Омул) воҳиди нави маъмурӣ - губерния таъсис дода шуд [36, 278].

Тибқи маълумоти Яъқубӣ то ишғолгарии араб Балх пойтахти тамоми Хуросон буда, ҳокими он унвони «тарх(у)ан»-ро дошт [7, 287]. Дар водии Дараи Газ, дар ҷануби Балх, дар баландии кӯҳ дар асрҳои миёна қалъаи калони сангӣ мавҷуд буд, ки бо номи Борбар ё Фароздаз шинохта буд. Тибқи бовариҳо он аз тарафи ҳокими Балх – Низак тархун бунёд ёфта буд [22, 46]. Манобеи асри миёна дар бораи Низак тархун маълумоти мухталиф ва ҳатто ба ҳам зидро меорад, ҳарчанд Низаки тархун нақши бузургеро дар таърихи Хуросон ва Тахористони асрҳои VII – аввали асри VIII бозидааст. Тибқи маълумоти Табарӣ соли 651-652 Низак тархун дар арсаи сиёсӣ пайдо шуда, ба сифати муттаҳиди марзбони Марв, Моҳуя дар мубориза бо шоҳаншоҳи охиринаи Сосонӣ Яздигурди III иштирок карда буд [3,2686–2688]. Яъқубӣ ин ҳодисаро ба соли 640-641 марбут медонад [16,273].

Мувофиқи баъзе маълумот Низаки тархун ба шаҳри Марв ба ёрии Моҳуя маҳз аз шаҳри Балх омада буд, ки онҳо қароргоҳаш мавҷуд буд [1, 16]. Тибқи дигар маълумот бо ёрдами марзбони Марв ҳокими Самарқанд бо номи Бежани тархун расид [34, 446], ки ўро бо Низаки тархун як донистаанд [12,240]. Тибқи маълумоти муҳаққиқ А. И. Колесников, Бежани тархун ба мадади марзбони Марв омада, ҳокони турк мебошад [18,138]. Аммо, наметавон ба ин пурра розӣ гашт, зеро ҳокони турк наметавонист, ки унвони «тархун»-ро дошта бошад, муддате ин унвонро аслан ҳокимони вилоятҳои канорӣ ё хурд дошта, он мансаб ё вазифаи калон ба ҳисоб намерафт. Ғайр аз ин, ҳокони турк муттаҳиди марзбони Марв набуд, зеро ў ба шоҳаншоҳ Яздигурди III ваъдаи кӯмаки ҳарбӣ ва паноҳгоҳро дода буд [3,2683-2690]. Агарчи дар баъзе манобеъ омадааст, ки марзбони Марв Моҳуя домоди ҳокони турк мебошад.

Тибқи маълумоти овардаи Ёқут дар соли дувуми ҳукмронии халифа Усмон, яъне солҳои 651-652 шаҳри Балхро Низак ном шахс гирифта, аз онҳо мусулмононро бадар кардааст [38, 411]. Тибқи гуфтаи Ибни Фақеҳ, Низаки тархун яке аз ҳокимони маҳалии Тахористон ба ҳисоб мерафт. Вақте арабҳо Балхро ишғол намуданд саррӯҳонии маъбади Навбаҳор бо номи Бармак исломро пазируфт, аммо Низаки тархун аз ин амали ӯ норозӣ шуда, талаб намуд, ки ӯ ба кеши аҷдодии худ баргардад ва дину ойини қабилӣ ҳешро эҳтиром намояд. Аммо Бармак аз ин амал даст қашида, ҷонибдори ислом боқӣ монда, тарафдори арабҳо гашт. Бо пайдо шудани имкони мусоид Низаки тархун шабона ба хонаи Бармакиён зарба зада, ўро бо ҳамроҳии 10 фарзандаш нест намуд [15, 324]. Дар «Таърихи Балх», ки дар садаи XII ба забони форсӣ иншо шудааст, Низаки тархун ҳамчун «ҳокими Балх» [22, 46] зикр гаштааст.

Тибқи маълумоти Табарӣ соли 671, вақте арабҳо вилояти Кӯхистонро дар Хуросон ишғол намуданд, аз тамоми ҳокимони турк танҳо Низаки тархун дар мақоми хеш мондаю бо арабҳо шартномаи сулҳ баста аст [3,1668]. Соли 706 бошад Низаки тархун ҳокими Бодғис буда, бо Қутайба ибни Муслим шартномаи сулҳ

баста буд [3,1184]. Соли 705 бошад исми Низаки тархун дар манобеъ чун «сохиб», яъне рохбалад зикр гаштааст [16,342].

Тибқи гуфтаи Л. Н. Гумилёв, ҳокими Бодғис соли 651 ҳоким Ёукук Ирбис Дулухани турк буд, ки соли 653 вафот кардааст. Писари ӯ соли 659 кушта шуда, ворисаш дар Бодғис Низаки тархун гашт [12, 240]. Қарибии соли 701 Низаки тархун бо даъвати шоҳи Суғд Тархун ба Тирмиз, ба ёрдами Собит ибни Қутб ва Мусо ибни Абдуллоҳ омада буд [3, 1152]. Пас аз оне, ки Низаки тархун соли 706 шартномаи сулҳро бо Қутайба баст, ӯ чанд маротиба артиши арабҳоро ҳамроҳӣ карда, дар амалиётҳои ҳарбии онҳо дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр иштирок кардааст. Сипас соли 708-709 аз харобию ғалабаҳои бузурги арабҳо норозӣ гашта, ошкоро дар сарғаҳи қиёмҳои зиддиарабӣ дар Тахористон қарор гирифт [3,1201]. Солҳои 709-710 Низаки тархун ҳамроҳи қисме аз тарафдоронаш баъди чанд задухӯрд дастгир гашта, дар қалъаи Хусти наздикии Искимишт боздошт шуда, баъдан бо амри Қутайба ибни Муслим кушта шуд [3,1218-1225].

Ҳамин тавр, аз маълумоти парокандаи манобеъ бармеояд, ки Низаки тархун ҳокими шаҳри Бодғиси Кӯҳистон буда, солҳои 652-653 баъди куштани саррухонии маъбади Навбаҳор, Низаки тархун ҳокими воқеии Балху Тахористон гашта, муддате дар хизмати арабҳо буда, сипас дар муқобили ишғолгарон истодааст. Қалъаи Ба(о)рбар ё Фараздоз дар водии Балхоб, ба хоити дифоъ аз арабҳо дар Балх сохта шуда буд.

Шаҳри Балх аз тарафи арабҳо дар аҳди халифа Муовия ибни Абусуфиён [4, 241] аз тарафи сарлашқаре бо исми Абдурахмон ибни Самур ишғол гашт [6, 287], аммо тибқи маълумоти дигар Балх ханӯз дар даврони халифа Усмон ибни Аффон таҳти роҳбарии Абдуллоҳ ибни Амир ва сарлашқар Аҳнаф ибни Қайси Тамимӣ забт гашта буд. Албатта, чунин ҳолат, яъне чанд маротиба ишғол шудани Балх аз муборизаҳои мардуми маҳалӣ дарак медиҳад, ки солиёни зиёд алайҳи таҷовузкорон мубориза бурданд.

Тибқи овардаи Табарӣ соли 709 шаҳри Балх аз тарафи сарлашқари араб Асад ибни Абдуллоҳ хароб гаштааст [3,1206]. Вақте дар солҳои 725-726 Асад ибни Абдуллоҳ волии Хуросон гашт, ӯ дастур дод то шаҳри Балх аз нав обод карда шавад. Корҳои сохтмонию эҳёи шаҳро ӯ ба авлоди Бармакиён супорид. Пас аз барқарории Балх инчо сарбозони зиёди араб оварда шуд, ки то он замон дар шаҳри Барукани наздикии Балх ҷой доштанд [3,1490]. Ба шаҳри Балх инчунин чандин девон кӯчонида шуд [6, 428].

Тибқи баъзе маълумот шаҳри Балх соли 736 пурра барқарор гашта, барои эҳёи он Асад ибни Абдуллоҳ шахсан иҷозати халифа Ҳишом ибни Абдулмаликро гирифта буд [2,17]. Ба назар мерасад, ки барқароршавии шаҳри Балх дар ду марҳала рух додааст: солҳои 725-726 замоне, ки Асад ибни Абдуллоҳ фармон дод, то қисмати «мадина», яъне дохили шаҳр ва қалъаи Балх барқарор шавад ва дар соли 736 корҳои сохтмонӣ идома карда, работи Балх низ сохта шуд. Тибқи маълумоти академик В.В. Бартолд барқарор кардани Балх аз тарафи арабҳо ягона ҳодисае дар таърих мебошад, ки ишғолгарон худ шаҳри вайронкардаашонро дубора барқарор мекунад [8, 119]. Ин аз мавқеи муҳими шаҳр низ дарак дода, он барои арабҳо хеле муҳим гашта буд.

То ишғолгариҳои арабҳо шаҳри Балх яке аз калонтарин маркази динӣ ва фарҳангӣ махсуб ёфта, барои зиёрат аз тамоми ғушаю канори Бохтар - Тахористон ва кишварҳои ҳамсоя зоирин меомаданд. Тибқи маълумоти сайёҳи хитой Сюан Сзан, ки соли 630 ба Балх омада буд, дар ҳудуди По-хо-ло (Балх) қариб 100 маъбади

буддой ва ҳазор рухонӣ мавҷуд буд. Аз ҳама машҳуру маъруф маъбади Навбаҳор буд [39, 30]. Тибқи маълумоти Масъудӣ ибодатгоҳи Навбаҳор дар Балх ба парастии моҳтоб бахшида шуда, онро шоҳ Манучеҳр бунёд намуда, ин ибодатгоҳ вақфи зиёд дошта, онро Бармакиҳо идора мекарданд. Тибқи маълумоти «Шоҳнома»-и Дакиқӣ ибодатгоҳи Навбаҳори Балх ханӯз аз аҳди шоҳ Гуштасп маъбади зардуштӣ буд [8, 469].

Бино ба гуфтаи Низомулмулк, Навбаҳори Балх дар қадим оташкада буда [31,1741, аммо Маҳмуд ибни Валӣ менигорад, ки дар ҷойи Навшод, яъне Навбаҳор дар замонҳои бостон ибодатгоҳи зардуштӣ қарор дошт [2,19]. Ле Стренҷ дар ин ақида буд, ки ибодатгоҳи Навбаҳори Балх ханӯз дар давраи Сосониҳо сохта шуда, яке аз маъбади асосии «габрҳо, яъне зардуштиён мебошад [33, 421].

Ҳамин тавр, маълумоти манобеъи таърихӣ пиромони Навбаҳор мухталиф буда, аммо аз он ҳамагон ба сифати ибодатгоҳ ва ё маъбад ёдрас мешаванд. Онро ҳоло ҳам иддае маъбади буддой ва қисмате ибодатгоҳи зардуштӣ дониста, ҳатто баъзе аз олимони Навбаҳорро дар масири таърих муқаддасгоҳи чанд кешу мазҳаб меҳисобанд [27,148].

Бори аввал маъбади Навбаҳор аз тарафи арабҳо замони ҳукумати Усмон ибни Аффон аз тарафи сарлашкар Аҳнаф ибни Қайс вайрон гашта, баъдан дубора барқарор мегардад. Соли 709 зимни паҳши исёни зиддиарабӣ таҳти роҳбарии Низаки тархун арабҳо Балхро ишғол ва маъбади Навбаҳоро хароб намуданд. Ин бор беш аз 400 нафар рухонӣ кушта шуд [2,17]. Соли 736 маъбади Навбаҳор бозсозӣ гардида, тамоми дарвозаҳои оҳанини он гузошта шуд [2, 17]. Дар давраи нахустин халифаҳои Аббосӣ, яъне дар ҷорӣи сеюми асри VIII Навбаҳор пурра хароб гашта, ду дарвозаи он дар қасри ҳокими маҳаллӣ насб гардида, як дарвозаи он ба Ҳулм фиристода шуда, дарвозаи сеюм бошад, дар харобаҳои Навбаҳор то нимаи дуоми асри XII боқӣ монда буд [2,18].

Мувофиқи маълумоти манобеъ ибодатгоҳи Навбаҳор ва қароргоҳи Бармакиён дар ҷойи рабати асри миёнаи Балх қарор дошт [3,1490]. Ном «Навбаҳор»-ро то ҳол деҳи наздикии Балх, дар соҳили Ҷӯйи Қизил Работ дорад [30, 224].

Дар Балх ва атрофи он чанд ступаҳои буддой мавҷуд буда, маъруфтарини онҳо Таҳти Рустам, Теппаи Қурғон, Шарқи Фалак, Нодиртепа мебошанд, ки ба аҳди кушониён мансубанд [27,148-149].

Тибқи маълумоти академик В. В. Бартолд, боқимондаҳои маъбади Навбаҳор ду қургони калони Таҳти Рустам ва Теппаи Қурғон, дар ҷанубии Балх мебошад. Биноҳои он аз рӯйи нақша шакли давраро дошта, аз хишти поҳса бунёд ёфта ва қисми болоии бино бо хишти пухта оро дода шудаанд [8, 54].

Солҳои 847- 848 ҳокими Балх бо номи Довуд ибни Аббос ибни Баниҷур дар баландии Таҳти Рустам қасри тобистонаеро бо номи Навшод бунёд кард. Ин қаср муддати 20 сол аз сангу гач сохта шуда, боқимондаҳои он то садаи XVII вуҷуд дошт [2,19].

Ба гуфтаи Ибни Асир солҳои 870-871 Якуби Лайс бо таъйин гаштанаш ҳамчун волии Балху Тахористон, Синд ва Сичистон бинои Навшодро дар атрофи Балх хароб намуд. Аммо дар асри XII Самъонӣ дар канораҳои Балх аз деҳада ё қалъаи Навшод ёд мекунад [14, 571а].

Мувофиқи маълумоти манобеъи шахри асри миёнаи Балх дар ҷойи ҳамворӣ дар масофаи 4 фарсах, дар наздикии кӯҳ сохта шудааст, ки онро Ҷабал Кӯҳ меномиданд [5, 278]. Дар садаи XVII ин кӯҳҳо Албурз номида шуда, дар водии Балхоб, дар ҷанубии Балх қарор доштанд [22, 46].

Дар асри IX шаҳри Балх хеле калону пахновар буда, бо ду қатор деворҳои калъаҳо ҳифз мешуд. Агар дар давраи қадим атрофи Балх боз як девор, яъне девори сеюмро дошта бошад, пас он раборт ва тамоми деҳоти киштзорхоро печонида буд. Масофаи байни ду девори шаҳрӣ қариб як фарсахро ташкил мекард [7, 288]. Тибқи маълумоти Сюан Сзан дар асри VII шаҳри Балх бо гирду атрофаш қариб 20 ли, яъне 8-9 км масофа дошт [31, 291]. Девори «мадина», яъне девори дуҷуми шаҳрӣ аз гил буд [5, 278]. Дар садаи XIV ин девор бо паҳнои 13 қадам мавҷуд буда, ҳудуди дохилии он ба се қисм чудо мешуд [28, 98].

Ҳамин тавр шаҳри асри миёнаи Балх аз се қисм: кӯҳандиз, шаҳристон ва раборт иборат буд.

Дар давраи то ҳучуми арабҳо шаҳристон 6 дарвоза дошт: Сатманд, Баҳӣ, Ҳинд, Яҳудия, Турк ва Чин. Дар асри X деворҳои мадина 7 дарвоза дошт ва бо номҳои Навбахор, Раҳба, Бобулҳадид, Ҳиндувон, ал-Яҳуд, Шастбанд ва Бобяхё маъруф буданд [2, 278].

Дар асри XVII деворҳои шаҳристони Балх 6 дарвоза дошт: дарвозаи Хоча султон Аҳмади Ҳазрувия, ки бо номи Навбахор низ ёд мегашт ва дар қисми ҷануб буд; дарвозаи Об ё Бобо Чакчак, ки дар қисмати ҷанубу шарқии шаҳристон бунёд ёфт буд; дарвозаи Ҷаббахан ё Дарби Воқеа дар самти ғарб; дарвозаи Даҳ Шайх дар ҷанубу ғарбии шаҳристон, дарвозаи Ҳиёбон дар самти шимоли шаҳр, дарвозаи Ишқобанд ё Ҳиндувон дар шарқии девори калъа мавҷуд буд [2, 27].

Дар асри XVII кӯҳандизи Балх - Ҳиндувон 4 дарвоза дошт, ки бо номҳои Ироқ ё Дарби Баҳи, Исломи ё Сатманд, Уштурхор маълум буда, дар чор самт қарор доштанд [2, 27].

Номи «Ҳинд» ё «Ҳиндувон» аз он дарак медиҳад, ки дар давраи қадим дар Балх ҷамоаи ҳиндувон мавҷуд буда, ба таври дастаҷамъӣ дар кӯҳандиз ва дар яке аз деҳоти атроф мезистанд. Деҳаи Ҳиндувон дар вилояти Балх дар манобеи баъди ҳучуми муғулҳо низ ёд гашта, то имрӯз мавҷуд аст. Дар вилояти асри миёнаи Балх инчунин деҳае бо номи Ҷухузанақ ёд гашта, ҳамчун Яҳудиёни хурд низ фаҳмида мешавад [38, 167]. Дар асри X дар деворҳои шаҳристон дарвозаи ал - Яҳуд ё Яҳудия [5, 278] мавҷуд буд. Ин ҳам далели он буда метавонад, ки дар асрҳои миёна дар Балх ҷамоаи яҳудиён мавҷуд буда, онҳо дастҷамъона дар як маҳалла ва деҳоти наздикии Балх мезистанд. Дар Балх ҳатто дар охири асри XIX ҷамоаи яҳудиён дида шуда, онҳо дар як маҳалла зиндагӣ мекарданд [8, 43]. Дар аҳди то ҳучуми арабҳо дар Балх дар маҳаллаҳои алоҳида аҳолии турку хитой низ мезистанд, ки дар ин бора номи дарвозаҳои шаҳристони то давраи мусулмонии Балх, Турк ва Чин дарак медиҳанд [2, 16].

Масҷиди ҷомеи асри миёнаи Балх яке аз калонтарин ва зеботарин масҷиди олам ба ҳисоб мерафт. Он дар маркази шаҳр дар шафати бозори калони шаҳрӣ қарор дошта, доимо серодам буд. Ба қавле бинои ин масҷид қариб ним фарсах дарозӣ дошта [5, 278], аз нигоҳи ҷойгиршавиаш боҳашаммат ва аз нигоҳи санъати меъмории хеле мунаққашу зебо сохта шуда буд. Дар асри X байни масҷидҳои кишварҳои мусулмонии Шарқ масҷиди ҷомеи шаҳри Балх назир надошта, аз ҳисоби даромади он ба ҳазина ҳамасола маблағи зиёде дохил мегашт [37, 302].

Мувофиқи баъзе маълумот масҷиди ҷомеаи Балх дар аҳди Аббосиён, аз ҳисоби маблағҳои ҳамсари ҳокими Балх Довуд ибни Алӣ бунёд ёфта будааст. Тибқи маълумоти дигар ин масҷид, инчунин бо ном масҷиди кӯҳнаи Балх аз тарафи ҳокими Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ сохта шудааст. Вориси вай Ҷаъфар ибни Ашъас дар рӯбарӯи он боз як масҷиди дигар бунёд мекунад, ки бо номи масҷиди

Абдулазиз Макбара маълум буда, ҳамчунин онвақт қаср, ҳабсхона, мадраса ва қорвонсарой бунёд мегардад. Довуд ибни Аббос, ки дар Балх солҳои 847-848 ҳокимият дошт масҷиди чомеро васеътар мекунад [2,19].

Дар огози асри IX дар Балх 1848 масҷид, 400 мадраса ва 900 дабиристон мавҷуд буд [2,19]. Аммо дар ин маълумот ба андешае сухан дар бораи на шаҳри Балх, балки тамоми Тахористон ба маънои васеъ бо марказаш шаҳри Балх меравад. Аз масҷидҳои шаҳри Балх дар сарчашмаҳо танҳо чанде ёдрас гаштаанд. Масалан дар асри XII Самъонӣ дар шаҳри Балх аз масҷиди Роъум ва масҷиди маҳаллаи Асқалон ном бурдааст. Дар асри XII дар шаҳри Балх инчунин аз масҷиди Заргарон ва масҷиди Симгарон ёд гаштааст [19,36].

Тибқи маълумоти Байҳақӣ, маҳаллаи Симгарон дар шаҳристони Балх воқеъ гашта, дар он дарбори бошукухе мавҷуд буд [8, 219]. Дар асри XII дар Балх масҷиде мавҷуд буд, ки онро султон Санҷар сохтааст [9,117], инчунин масҷиди чомеро ва мадрасае буд, ки аз ҷониби Хоҷа Камолиддин Қуноқ ном шахс бунёд гаштааст [13,40].

Масҷиде барои ҷашну маросимҳои бошукухи идонае дар Балх, дар асрҳои миёна низ дар қисмати шаҳристон қарор дошт [30,112]. Дар асри XVI дар Балх дуто чунин масҷид мавҷуд буд, ки байни онҳо дарвозаи Ҷаббахон ё Дарби Воқеа қарор дошта, он дар ғарбии девории шаҳристон ва [2, 26] масҷиди дуум маъмулан дар ҳудуди работи шаҳр, дар ғарбии шаҳристони Балх қарор дошт.

Кӯчаю хиёбонҳои шаҳри асри миёнаи Балх густурда буда, дар шаҳр қасрҳои бошукух, ҷӯйбор ва каналҳо бо обҳои мусаффо зиёд буда, дар имтидоди кӯчаҳо дарахтон комат афрохта буданд [37,302]. Дар асри X аксари биноҳои шаҳрии Балх поҳсагӣ буданд [5, 278]. Дар асри XI аз биноҳои алоҳидаи шаҳри Балх, масалан чун кӯшкҳои Дори Абдуллоҳ ёд мешавад, ки он байни гулбоғи шаҳри даруна, яъне шаҳристон ҷой дошт [8,162, 327, 378], чорбоғи Боғи Бузург макони будубоши волии Балх буда, Боғи Алии Микой дар наздики бозори Ошиқон ва сарой, яъне қасри Муҳаммад ном ҳоким дар манбаъҳо зикр гаштааст [9, 319].

Маҳаллаҳои аҳолинишини асри миёнаи Балх дар шаҳристон ва бештар ба маҳаллаҳои қосибон мутамарказ гашта буданд. Дар манобеи таърихӣ аз маҳаллаҳои Сабадбофон [9,380], Симгарон [9,219], Заргарон, Кӯзагарон, Ресмонфурӯшон [19,36], Чомафурӯшон ва ғайраҳо ёд мешавад, ки дар наздикии бозор ва дигар биноҳои муҳимми ҷамъиятӣ буданд [13, 40]. Дар сарчашмаҳо инчунин маҳаллаҳои мухталифи Балх аз ҷумла: Аъббодин, макони ғуломфурӯшон, Асқалон, Йӯз [38,1043], ал-Даҳоқин [3, т. II,1452], Турк ё Турук [38,892], Куйи Абод, бозори Ошиқон [9,236], Куйи Аъло [9,246], Санҷувард ё Санкувард номбар гаштаанд [38,162].

Дар «Таърихи Балх» 11 маҳаллаи шаҳрии Балх омадааст:

1. Дори Ҳарб ибни Ғазвон, ки дар давраи ҳукмронии Асад ибни Абдуллоҳ сохта шуда, он дар наздикии дарвозаи Навбахор бунёд ёфта, дар асри XII бо номи Куйи Дуктарошиён маълум буд.

2. Дори Муҳаллаб ибни Рашид, ки он низ дар замони Асад ибни Абдуллоҳ сохта шуда, дар асри XII чун Куйи Чекнависон маълум буда, бо фаъолияти мурағибони ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ алоқаманд буд.

3. Дори Фаровича, яъне хурсандӣ.

4. Дори Фурут.

5. Дор аш-Шукрия.

6. Дори Муқатил ибн Сулаймон, ки дар давраи Асад ибни Абдуллоҳ сохта шуда, дар асри XII чун Куйи Наванд маълум буд.

7. Дори Абдалазиз Мукрӣ.

8. Дори Муқатил Мукрӣ.

9. Дори Муҳаллаб.

10. Дори Мучаҳхид.

11. Дори Абуфотима [2,18].

Дар садаи XVII аз ин маҳаллаҳои зикршудаи Балх: Куйи Ҳарб, Куйи Чекнависон, Дори Шукрия, Дори Муқатил ибни Сулаймон ёд гашта, инчунин маҳаллаҳои Дуккабирон, Дори Ғаззот, Гузари Ҷаббоҳон [2, 28], Ҷокирхочаи Порсой, Гулобод, Шаршир, Сарбаннон, Кӯчаи Бобомаст, Саллохона, Осиёӣ, Ҷокар Мусо Шайх ва ғайраҳо зикр гаштааст [13, 40]. Шояд иддае аз ин маҳаллаҳои садаҳои баъдӣ дар асрҳои миёна низ бо чунин ном мавҷуд буданд.

Тавре зикр гашт шаҳристони Балх бо рабоди калон печонида шуда, дар он бозорҳои зиёде ҷой дошт. Аз бозорҳои шаҳрии Балх дар манбаъҳо бештар бозори машҳури Ошиқон номбар гаштааст, ки дар наздикии шаҳристон қомат афрохта, дар аҳди султон Маҳмуди Ғазнавӣ сохта шудааст [9,236,263,674], инчунин бозори Сайидӣ [9,238], бозори Ҷомафурӯшон маъруф буданд [13,40].

Дар садаи XVII дар шарқи дарвозаи Навбаҳор дар ҳудуди работ мазори калони аҳди ислом мавҷуд буд, ки дар маркази он оромгоҳи Ҳоҷа султон Аҳмад Ҳазрувия ном шахс ва ҳамсараш Фотима қарор дошт. Каме дуртар аз ин оромгоҳ, дар рӯбарӯии канал ва манора макони Ҷаббокорон, яъне дар асрҳои миёна инҷо маҳаллаи ҷавшансозон будааст. Дар ҳудуди мазор мақбараи шайх сайид Аҳмад ибни Сайид Муҳаммад (вафоташ соли 854-855) воқеъ буд, ки дар баробарион боғи калон бо номи Боғи Мурод ҷой дошт [2,25-26].

Тибқи маълумоти Маҳмуд ибни Валӣ, дар наздикии дарвозаи Навбаҳор дар асри XVII деҳи зебои Нухгунбадон ҷой дошт, ки дар он замоне масҷиди бошаҳомати Каъбулаҳбор қомат афрохта буд ва ба вақти ҳуҷуми муғулҳо хароб гардид [2, 25].

Берун аз девори қалъаи шаҳристони Балх ҳоло харобаҳои масҷиди нухгумбази Каъбулаҳбор, Ҳоҷа Парда ё Нух Гумбад дида мешавад. Ин масҷид аз хишти пухта бо кандакорию гачкорию зебо сохта шуда, он мансуб ба асрҳои IX - X буда, аз рӯйи нақшаю лоиҳааш ба қасрҳои Сосонӣ шабоҳати зиёд дорад [27,241-250].

Работи асри миёнаи Балх дар замони қадим бо девори бузурге ихота шуда, он ҳатто деҳоти гирду атроф ва заминҳои киштро печонида, ҳифз менамуд. Масофаи он то девори дуёми шаҳрии Балх 5 фарсахро ташкил менамуд. Работ 4 дарвоза дошта, ҳар кадоме дар масофаи 12 фарсах аз ҳам сохта шуда буданд. Дар асри IX ин деворҳо хароб гашта, берун аз работ мисли қаблӣ на маҳаллаю деҳот ва киштзору боғистон, балки ҳама чоро рег пӯшонида буд [7,288].

Шаҳри Балхи кӯҳна тақрибан 450 га [32,771] масоҳат дошта, тибқи маводи бостоншиносӣ ду девори шаҳрӣ, яъне кӯҳандиз ва деворҳои шаҳристон дар аҳди бостон сохта шуда буд. Ба он даврон низ деворҳои работ низ рост меояд, ки мансуб ба асри III то м. буд. Дар даврони қадим ин девор заминҳои кишти тамоми воҳаи Балхро аз регу ҳуҷуми кӯчиён ҳифз мекард. Девори берунаи воҳаи Балх мисли ду девори шаҳрии Балх мустаҳкам набуда, аммо он бурҷу тиркашҳо дошт [27,137-140].

Тамоми дарвозаҳои шаҳрии Балх дар асрҳои миёна бо тоқзору боғистонҳо фаро гирифта [5,278], дар атрофи Балхи асри миёна афлесун, нилуфар, найшакар кишт карда, маҳсулоти онҳо бо мевачоти зиёд ба хориҷи кишвар бароварда мешуд

[21,420]. Ба Балх молу маҳсулоти ҳиндӣ ворид шуда, аз инчо ба шаҳрҳои зиёди Хуросон гуломон бурда мешуданд.

Дар асри X аз Балх собун, кунцит, анчир, анор, биринҷ, чормағз, равғани офтобпараст, машрубот, равған, бодом, мавиз, сурбу кӯргошим, марги муш, тамоку ва ғайраҳои дигар содир мешуд. Дар асрҳои миёна уштуруни балхӣ хеле машҳур буданд, ки дар дохил ва хориҷ харидорони зиёд доштанд [10, 690].

Дар солҳои 1155-1156 шаҳри Балх аз тарафи оғузҳо хароб гардид, аммо аҳоли баъдан баргашта, шаҳри Балхро дар ҷойи наздик ба макони пештарааш барқарор кардуанд [21,421]. Баҳори соли 1221 лашкари Чингизхон ба Балх ҳамла карда, пас аз муқовимати 37 рӯзи аҳоли онро ишғол намуда, баробари қатли аҳоли девору куҳандизи шаҳро харобу биноҳои онро оташ заданд [29,218]. Барои вайронии бештари шаҳри Балх бандари Банди Амиро хароб намуда, ки дар натиҷа дарёи Балхоб шаҳро зерӣ маҷрои худ гирифт [2,21]. Файласуфи хитойӣ Чан Чун ба Тахористон омада, шаҳри Бан ли (Балх)-ро харобу дар коми хомӯшӣ дида буд. Аммо, соли 1262 ҳангоми гузораши Марко Поло Балхро шаҳри азиму пурҷамъият дидааст [17,73]. Соли 1332 сайёҳи араб Ибни Баттута Балхро боз дар ҳолати харобу беодамӣ тасвир мекунад, ки байни харобаҳои шаҳр боқимондаҳои масҷиду мадрасаҳо ҳамоно аз бузургию шахомати шаҳри Балх дарак меод. Гонсалес де Клавихо, ки соли 1404 ба Балх омада буд, онро қисман обод дида, шаҳр ба се қисм чудо шуда, як қисм барқарор шуда, бахше аз қисми дуюмаш обод гашта, дар қисмати сеюми шаҳр пахта кишт мешуд [28, 98].

Дар асри XIX харобаҳои Балхи Кухна дар масофаи пахноваре ба ҷашм расида, дар ҳудуди харобаҳои Балх боғи зиёд дида мешуд [26, 338]. Ҳоло деҳе бо номи Балх мавҷуд аст, ки дар шимоли он боқимондаҳои куҳандизи Балх бо номи Болоҳисор маълум мебошад [20, 93]. Тибқи бовариҳои маҳалӣ дар замони қадим инчо қасру тахти Кайковушоҳ мавҷуд буда [26, 345], шукуҳу азамати Балхи асри миёна дар авроқи парокандаи таърих боқӣ мондааст.

АДАБИЁТ

1. Арабский аноним XI века. Издание текста, перевод, введение в изучение памятника и комментарии П. А. Грязневича. – М.: Изд-во восточной литературы, 1960. – 221 с. и 144 с. факсимиле.
2. Ахмедов Б. А. История Балха (XVI – первая половина XVIII в). –Ташкент: Фан, 1982. – 296 с.
3. Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. Annales. Ed. M. J. de Goeje. Prima, seconda, tertia series. – Lugduni-Batavorum, 1964. –8757 p.
4. Абу Хафс Умар ибн Мухаммад ан-Пасафи. Кандийа Малая. Перевод с персидского В.Л. Вяткина. Справочная книжка Самаркандской области, вып. 8. Самарканд, 1906. – С. 236–290.
5. Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. Viae regnorum. Ed. M. J. de Goeje. Bibliotheca geographorum arabicorum. Pars I. – Lugduni-Batavorum. 1967. – 348 p.
6. Ahmad ibn Jahja ibn Jabir al-Baladzori. Ed. M. J. de Goeje. – Lugduni-Batavorum, 1863–1866. – 667p.
7. Ahmad ibn Abu Jakub ibn Wadhih al-Jakubi. Kitab al-buldan. Ed. M. J. de Goeje. Bibliotheca geographorum arabicorum. Pars 7. – Lugduni-Batavorum, 1967. – P. 232–273.
8. Бартольд В. В. Сочинения. Т.VII – М.: Наука, 1971. – С. 31–225.
9. Байхаки, Абу-л-Фазл. История Мас'уда (1030–1041). Перевод с персидского, введение, комментарии и приложения А. К. Арендса. – М.: Наука, 1969. – 1008 с.
10. Беруни, Абу Райхан. Избранные произведения в 6 томах. Т.1.– Ташкент: Фан, 1957. – 488 с.

11. Грантовский Э. А. О восточноиранских племенах кушанского ареала. Центральная Азия в кушанскую эпоху. Труды международной конференции, г. Душанбе, 1968 г. Т. 2. – М., 1975. – С. 76 - 92.
12. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 502 с.
13. Джуроева Г. А. Вакфный документ 1540 г. Бартольдские чтения. 1987 г. Год восьмой. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1987. – С. 35–37.
14. The Kitab al-ansab of Abd al-Karim al-Sam'ani. With an introduction by D. S. Margoliouth. – Leiden-London, 1912. – 603 p.
15. Ibn al-Fakih al-Hamadani. Compendium Libri Kitab al-Buldan. Ed. M. J. de Goeje. Bibliotheca geographorum arabicorum. 5. Lugduni-Batavorum, 1967. – 365 p.
16. Ibn Wadhih qut dicitur ai-Ja'kubi. Historiae. Pars 1 et 2. Ed. M. Th. Houtsma. – Lugduni-Batavorum, 1883. – 947 p.
17. Книга Марко Поло. Перевод старофранцузского текста И. П. Минаева. Редакция и вступительная статья И. П. Магидовича. – М.: Гос. изд-во географической лит-ры, 1956. – 376 с.
18. Колесников А. П. Завоевание Ирана арабами (Иран при «праведных» халифах). – М.: Наука, 1982. – 268 с.
19. Курпалидис Г. М. Официальные документы XII в. о социальном составе городского населения Ирана. //Бартольдские чтения. 1978. Год четвертый. – М., 1978. – С. 36.
20. Cartel R., Fussman G. Le tresor monetaire de Qunduz. Memoires de la delegation archeologique francaise en Afghanistan. Vol. 20. – Paris, 1965. – 93 p.
21. Lane - Poole S. The Mohammedan dinasties. Chronological and genealogical tables with historical introduction. – Westminster. 1894. – 389 p.
22. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, перевод, примечания, указатели Б. А. Ахмедова. — Ташкент: Фан, 1977. –166 с. и 16 с. текста факсимиле.
23. Markoff A. Registre generate des monnaies orientales. Collection scientifiques de l'Institute des langues orientales du Ministere des affaires etrangeres. – SPb. 1891. – 48 p.
24. Наршахи Мухаммад. История Бухары Перевод с персидского Н. Лыкошина, под редакцией В. В. Бартольда. – Ташкент, 1897. – 124 с.
25. Пьянков И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. — Душанбе: Дониш, 1975. – 191 с.
26. Путешествие в Бухару Александра Бориса. Часть 3. – М., 1849. – 505 с.
27. Пугаченкова Г. А. К познанию античной и раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана. Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг. – М., 1976. – С. 125–162.
28. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403–1406). Перевод со староиспанского. – М.: Наука. 1990. – 211 с.
29. Рашид ад-Дин. Сборник летописей, в трех томах. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, О. И. Смирновой, Ю. П. Верховского и А. К. Арендса. –М., –Л.: Изд-во АН СССР, 1946 -1952 г. – 256 с.
30. Салахетдинова М. А. К исторической топонимике Балхской области. Палестинский сборник, вып. 21 (84). Ближний Восток и Иран. – Л., 1970. – С. 222–228.
31. Сиасет-наме. Книга о правлении везира XI столетия Низам аль-Мулька. Перевод, введение в изучение памятника и примечания Б. Н. Заходера. – М., – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 379 с.
32. Ставиский Б. Я. Кушанская Бактрия. Проблемы истории и культуры. – М.: Наука, 1977. – 296 с.
33. Трапезников Г. Е. Материалы с городища древнего Чарджоу, Советская археология, 1959, № 1. – С. 268-273.
34. Фирдоуси. Шахнаме. Критический текст, в 9 томах. Составитель текста А. Е. Бертельс, под редакцией А. Нушина. Т. IX. – М.: Наука, 1971. – 425 с.

35. Хофиз-и Таниш ибн Мир Мухаммад Бугорий. Абдулла-нома. Шарафнома-йи Шохий. 2 жилдлик. Ж. 1. – Тошкент: Фан, 1966. – 399 с.
36. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux. Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. – СПб., 1903. – 378 с.
37. Shamsaddin Abu Abdullah Mohammad ibn Ahmad al-Moqaddasi. Descriptio Imperii moslemici. Ed. M. J. de Goeje. Bibliotheca geographorum arabicorum. Pars 3. – Lugduni-Batavorum, 1967. – 498 p.
38. Jakut's geographisches wörterbuch aus den handschriften zu Berlin, St.-Petersburg, Paris, London und Oxford, auf kosten der deutschen Morgen Landischen gesellschaft herausgegeben von F. Wustenfild. Band 1–6. – Leipzig, 1870. – 781 p.
39. Julien S. Memoires sur les contrees accidentales. Traduites du Sanskrit en chinois en l'an 068 par Hiouen Thsang. – Paris, 1857-1858. – 1165 с.

БАЛХ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

Дар мақола перомуни шаҳри асри миёнаи Балх маълумот аз манобеи чинӣ, арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ оварда шуда, маводи қовишҳои бостоншиносӣ низ истифода гардидаанд. Гуфта мешавад, ки Балх яке аз бузургтарин ва қадимтарин шаҳри асри миёна на танҳо дар Осиёи Миёнаю Марказӣ балки дар тамоми Шарқ ба ҳисоб мерафт. Топоними «Балх» то имрӯз роиҷ буда, айни ҳол бо ин ном деҳа дар наздикии шаҳри Мазори Шарифи Афғонистон мавҷуд аст.

Мавриди зикр аст, ки маълумоти манобеъ оид ба таърих ва ҷуғрофиёи таърихӣ аҳди бостон ва асрҳои миёнаи Балхро бори нахуст дар сатҳи илмӣ дар баҳши алоҳида академик В. В. Бартолд баррасӣ карда, инчунин таҳқиқоти вижае аз муҳаққиқ Б. А. Аҳмедов баҳшида ба таърихи асри миёнаи Балх дар доираҳои илмӣ маълум мебошад. Қовишҳои бостоншинос дар ҳудуди шаҳраки Балхи қуҳан асосан аз ҷониби бостоншиносони фаронсавӣ дар Афғонистон П. Бернар, Х. Франкфорт, Г. Фуссман, Р. Кюриел ва дигарон гузаронида шудааст. Дар мақола инчунин омадааст, ки Балх шаҳри аз ҳама бузурги Бохтари қадим буда, дар аҳди Ҳахоманишиён бештар бо номи Бохтар ё Бохтариё ном бурда мешуд. Дар сарчашмаҳои юнонӣ он дар шакли Бактра ба ҷашм мерасад. Тибқи анъанаҳои маҳаллӣ он бо номи «Бохтар», аммо вилояташ чун «Бохтарзамин» маъруф буд. Дар аҳди қадим Балх бо номи «Зариаспа» низ машҳур буд.

Балх дар масири таърих борҳо харобу обод гардида, мувофиқи баъзе маълумот дар оғози асри IX дар Балх 1848 масҷид, 400 мадраса ва 900 дабиристон мавҷуд буд.

Дар асрҳои миёна кӯчаю хиёбонҳои шаҳри асри миёнаи Балх васею буда, дар шаҳр қасрҳои бошукӯҳ, ҷуйбор ва каналҳо бо обҳои мусаффо зиёд буда, дар имтидоди кӯчаҳо дарахтон комат афроста буданд. Дар асри X ақсари биноҳои шаҳрии Балх поҳсагӣ буда, дар асри XI аз биноҳои алоҳидаи шаҳри Балх, масалан чун кӯшкҳои Дори Абдуллоҳ ёд мешавад, ки он байни гулбоғи шаҳри даруна, яъне шаҳристон воқеъ буд, қорбоғи Боғи Бузург макони будубоши волии Балх буда, Боғи Алии Микой дар наздики бозори Ошиқон ва сарой, яъне қасри Мухаммад ном ҳоким дар манбаҳо зикр гаштааст. Дар асрҳои миёна шаҳри Балх аз се қисм: қуҳандиз, шаҳристон ва раббат иборат буда, он чанд дарвоза дошт.

Калидвожаҳо: *Балх, Тахористон, шаҳри асри миёна, кӯшк, дарбор, қуҳандиз, шаҳристон, раббат, арабҳо, форсӣ - тоҷикӣ, нақша, маҳаллаҳои қосибон.*

БАЛХ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

В статье по истории средневекового города Балха представлена информация из различных источников: китайских, арабских и персидско-таджикских, а также использованы материалы археологических раскопок. Утверждается, что Балх был одним из крупнейших и старейших средневековых городов не только Центральной Азии, но и всего Востока. К счастью, топоним «Балх» до сих пор распространен, и в настоящее время под этим названием он известен вблизи города Мазари-Шариф в Афганистане.

Стоит отметить, что источники информации по истории и исторической географии античного и средневековья Балха впервые были рассмотрены на научном уровне в отдельном разделе академика В. В. Бартольда, а также в специальном исследовании исследователя Б. А. Ахмедова, известного в научных кругах своей работой по средневековой истории Балха. Археологические раскопки в районе древнего поселения Балх в основном проводились французскими археологами в Афганистане: П. Бернаром, Х. Франкфортом, Г. Фуссманом, Р. Куриэлем и другими. В статье также говорится, что Балх был крупнейшим городом древней Бактрии, и в ахеменидских хрониках он чаще всего упоминается как «Бохтар» или «Бохтария». В греческих источниках он фигурирует как «Бактрия». По местным преданиям, он был известен как «Бохтар», но его регион назывался «Бохтарзамин». По некоторым данным, Балх в античности был известен как «Зариаспа».

Балх многократно разрушался и восстанавливался на протяжении истории, и, по некоторым источникам, в начале IX века в Балхе насчитывалось 1848 мечетей, 400 медресе и 900 школ. В средние века улицы и проспекты средневекового города Балха были широкими и просторными, с великолепными дворцами, многочисленными ручьями, каналами и каналами с чистой водой, а вдоль этих улиц росли деревья. В X веке большинство городских построек Балха были паксагского типа, а в XI веке упоминаются отдельные здания города Балха, например, «кушка» Дари Абдуллы, расположенная между цветочным садом «внутреннего города», то есть «шахристана», «чорбаг» Большого сада, резиденция правителя Балха, сад Али Микайи рядом с рынком Ошикан и «сарой», то есть дворец правителя по имени Мухаммад. В средние века город Балх состоял из трех частей: кухандиза, шахристана и работа, и в нем было несколько ворот.

Ключевые слова: Балх, Тохаристан, средневековый город, кушк, цитадель, крепость, шахристан, рабад, арабы, персо-таджики, карта, ремесленные кварталы.

BALKH IN THE MIDDLE AGES

This article on the history of the medieval city of Balkh presents information from various sources: Chinese, Arabic, and Persian-Tajik, as well as archaeological excavations. It is argued that Balkh was one of the largest and oldest medieval cities not only in Central Asia but also in the entire East. Fortunately, the toponym "Balkh" is still common, and it is currently known by this name near the city of Mazar-i-Sharif in Afghanistan.

It is worth noting that sources of information on the history and historical geography of Balkh in the ancient and medieval periods were first examined at a scholarly level in a separate section by Academician V.V. Bartold, as well as in a special study by researcher B. A. Akhmedov, known in academic circles for his work on the medieval history of Balkh. Archaeological excavations in the area of the ancient settlement of Balkh were primarily conducted by French archaeologists in Afghanistan: P. Bernard, H. Frankfort, G. Fussmann, R. Curiel, and others. The article also states that Balkh was the largest city of ancient Bactria, and in Achaemenid chronicles, it is most often referred to as "Bokhtar" or "Bokhtaria." In Greek sources, it appears as "Bactria." According to local traditions, it was known as "Bokhtar," but its region was called "Bokhtarzamin." According to some sources, Balkh was known as "Zariaspa" in antiquity.

Balkh has been destroyed and rebuilt many times throughout history, and according to some sources, at the beginning of the 9th century, Balkh had 1848 mosques, 400 madrassas, and 900 schools. In the Middle Ages, the streets and avenues of the medieval city of Balkh were wide and spacious, lined with magnificent palaces, numerous streams, canals, and channels of clear water, and lined with trees. In the 10th century, most of Balkh's urban buildings were of the paksagh type, and in the 11th century, individual buildings of Balkh were mentioned, such as the "kushka" of Dari Abdullah, located between the flower garden of the "inner city," or "shahristan," the "chorbag" of the Great Garden, the residence of the ruler of Balkh, the garden of Ali Mikayya next to the Oshikan market, and the "sara," or palace of the ruler named Muhammad. In the Middle Ages, the city of Balkh consisted of three parts: the kuhandiza, the shahristan, and the work, and had several gates.

Key words: Balkh, Tokharistan, medieval city, kushk, citadel, fortress, shakhristan, rabad, Arabs, Persian-Tajiks, map, craft quarters.

Маълумот дар бораи муаллиф: Асоев Сабзаалӣ Убайдович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносӣ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, Тоҷикистон, хиебони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 938-00-62-96. E-mail: aso-zoda@mail.ru

Сведения о авторе: Асоев Сабзаалӣ Убайдович - Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира, средневековья и археологии. Адрес: 734025, г. Душанбе, Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: 938-00-62-96. Email: aso-zoda@mail.ru

Information about the author: Asoev Sabzaali Ubaidovich - Tajik National University, PhD in History, Associate Professor of the Department of Ancient World, Middle Ages and Archaeology. Address: 734025, Dushanbe, Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: 938-00-62-96. E-mail: aso-zoda@mail.ru

УДК: 76+73] (573.5) (09)

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГРАФИКИ И СКУЛЬПТУРЫ ТАДЖИКИСТАНА НА РУБЕЖЕ XX - XXI ВВ.

ГАНИБАЕВА С. З.,

Государственное учреждение высшего профессионального образования
«Государственный институт изобразительного искусства и дизайна Таджикистана»

Графика и скульптура являются одними из самых древнейших видов изобразительного искусства. Их путь в таджикском искусстве весьма непрост. Графика имеет множество техник, таких как линогравюра, монотипия, акватинта, ксилография, литография, офорт, сухая игла. Скульптура же достигла пика своего развития в советскую эпоху, что объясняется наличием большого числа квалифицированных мастеров в данной сфере. Гражданская война в Таджикистане в конце XX в. к сожалению, привела к массовому оттоку специалистов в сфере скульптуры и графики. Это, в свою очередь, привело к дефициту профессионалов и замедлило прогресс в данных областях искусства.

В советскую эпоху графика и скульптура Таджикистана и всей Центральной Азии, получили значительный импульс к развитию, поскольку они служили ключевым инструментом для распространения и внедрения социалистических идей в сознание широких масс населения. Через агитационные плакаты новая власть внедряла свои основополагающие принципы: важность появления нового строя, изменения старых традиций, общественное ведение хозяйства, значимость всеобщего образования. Первые плакаты и карикатуры создавались и печатались в московских типографиях. С открытием в Сталинабаде (ныне Душанбе) изо-фабрики решается вопрос объединения видов изобразительного искусства страны, в том числе графики и скульптуры. Здесь в дальнейшем оформляются книги, создаются плакаты [1,100].

Многие русские художники-графики внесли свой бесценный вклад в формирование и развитие национальной школы графики Таджикистана, среди которых особо можно отметить Е. Чемодурова, К. Черпакова, А. Канакова, И. Новика, Е. Бурцева. Именно они впоследствии будут заниматься политическим плакатом.

В годы формирования советской власти совершаются первые шаги в освоении книжной графики. Полиграфическая база была организована в Таджикистане только в 1932 г., но долгое время оставалась весьма слабой. Книжная продукция печаталась в основном в Ленинграде (ныне Санкт-Петербург), Самарканде и

Ташкенте. В 1927 г. была издана книга С. Айни «Одина», отпечатанная в Самарканде. В ней насчитывалось 7 иллюстраций.

Ведущей темой искусства военной поры с 1941 -1945гг стал патриотизм и гражданственность. Плакат нередко теперь был связан с журнальной политикой, продолжая некоторые традиции «боевые листки».

В сентябре 1941 г. художниками А. Орловым и М. Хошмухамедовым была создана мастерская плакатов «Окна ТаджикТА» (Таджикского Телеграфного агентства). Первоначально здесь занимались копированием произведений. Их переводили на таджикский язык такие поэты, как М. Миршакар, А. Дехоти, М. Амин - заде и др [6,47].

В военный и поствоенный периоды ведущее место занимает агитационный и патриотический плакат. В 50-е же годы на смену плакату приходит книжная графика [4,55]. В это время в-основном, развивалось иллюстрирование таджикских классических произведений. Это были небольшие рисунки, исполненные на литографском камне пером, карандашом, тушью. В иллюстрациях этого времени можно проследить синтез орнаментальных и изобразительных мотивов средневековья. Художники не только оформляют обложку книги, но и увлечены иллюстрированием самого классического произведения.

Говоря о книжной графике Таджикистана, нельзя не упомянуть Бориса Ивановича Серебрянского, который приехал еще мальчишкой в 30-е XX в. Из наиболее значимых его произведений можно отметить: иллюстрации к книгам Фирдоуси: «Шахнаме», «Таджикские народные сказки», «Таджикский народный юмор», «Темурмалик», «Смерть ростовщика» и др. В иллюстрациях к «Шахнаме» можно проследить тщательное изучение автором искусства, традиций таджикского народа [6,70]. В «Таджикских народных сказках» наблюдается реалистичность, нет стилизации под миниатюру, как это было в предыдущие столетия. И, тем не менее, чувствуется национальный колорит. При иллюстрировании произведений С. Айни «Темурмалик» и «Смерть ростовщика» мастер особое внимание уделил созданию обложки, которая могла бы сразу привлечь внимание читателя. Что с блеском и удалось Б. Серебрянскому.

В графике 60-х годов расширяется тематика, получают развитие такие темы, как освоение Сибири, покорение космоса, [6,74], противоборство человека с силами зла, вера в человеческие возможности. Художники-графики получают так называемую «свободу» и веру в изменение устоявшихся порядков. Этому также способствовало и отношение к графике как к самостоятельному виду искусства (проведение республиканских выставок «Графика-1» (1962), «Графика - 2» (1969) [9,75], развитие плакатного искусства. Из графиков, работавших в плакатном искусстве, особо можно отметить П. Зобнина, П. Гейвандова. Именно они в своих произведениях смогли в полной мере выразить актуальные проблемы общества.

Говоря о книжной графике 60-х годов, стоит отметить Константина Туренко, который с детства был очень увлечен историей, классической литературой, художественной самодеятельностью, что и определило его будущую профессию. Излюбленной техникой мастера резца являлась литография, а любимым направлением оставалась книжная графика. Из наиболее знаменитых его произведений можно назвать иллюстрации к произведениям Льва Толстого, Сергея Пушкина, Садриддина Айни, Виктора Гюго. В них прослеживается весьма тесная связь иллюстраций с содержанием литературных произведений [8,18].

70-е годы XX в. в графике Таджикистана продолжает разрабатываться тема раскрытия человеческих возможностей, его потенциала. Этот период ознаменован

синтезом народного искусства, городской культуры, средневековой живописи [2,77]. Из графиков этого десятилетия следует отметить Р. Азимова, Турды Самандарова, А. Пулатова, С. Шералиева, С. Курбанова, Ш. Шобутолибова, С. Вишнепольского. Их графические произведения пропитаны любовью к Таджикистану, его природе, традициям, поэзии, жизнью простого народа. В основном они работали в технике линогравюры, литографии, плакате и офорте. Также они занимались оформлением книжной продукции местных издательств. Продолжают свою деятельность Константин Туренко и Борис Серебрянский.

80-е годы XX в. для графики Таджикистана является временем поиска новых форм, значительную роль занимает авторское начало [10,67]. Применяется принцип коллажного построения композиции. Художников также продолжает вдохновлять быт простого народа, классическая литература, исторические личности. К примеру, Турды Самандаров подготовил серию цветных линогравюр к 1000-летию Авиценны, А. Пулатов – цикл «Хлопок», Н. Салихов - серию карандашных рисунков, «Сельская жизнь», Г. Красовский - офорт «Юноша из Воруха». Все они показывают некое единство человека и природы [5,4]. Другой график М. Ганиев интересуется бесхитростной жизнью простого народа, их стилем жизни, бытом, что в совершенстве отражено в его рисунках. В основном он писал «чистые» автопортреты и портреты [6,120]. Также следует отметить, что в 80-е годы художники всё чаще и чаще обращаются к иллюстрированию детских книг. Среди них можно отметить композиции В. Сайдуллоевой к сказкам Ганса Христиана Андерсена (1987 г.) и Л. Кэрла «Алиса в стране чудес». Иллюстрации к этим книгам выполнены с невероятной изобретательностью и необыкновенной точностью. Продолжают деятельность и книжные графики, среди которых следует отметить В. Безушко (иллюстрации к сборнику М. Миршакара «Живая вода», С. Улуг - заде «Учитель Востока»), В. Фомин (иллюстрации к книге С. Сахарнова «Мой друг Томбе»), С. Вишнепольский (иллюстрации к книге И. Франко «Кафши Абдулкасима»).

Формирование современного таджикского пластического искусства, опирающегося на принципы европейской художественной школы, началось в 1920-30-е годы. Скульптура стала значимым элементом в архитектурном оформлении городов. Революционные и трудовые мотивы нашли отражение как в станковых, так и в монументальных произведениях, первые образцы которых появились в Душанбе (в то время Сталинабаде). Эти ранние работы представляли собой временные памятники, посвященные известным политическим деятелям, что соответствовало государственной программе монументальной пропаганды, принятой в Москве в 1918 году.

Вскоре скульптура стала развиваться в рамках академического направления, что заложило фундамент для его дальнейшего развития. В 1928 году в столице был установлен первый монумент В.И. Ленину, созданный известным московским скульптором В. Козловым. Государственные заказы концентрировались на темах, поддерживающих идеологические принципы социализма, включали в себя вопросы труда, классовой борьбы и портреты выдающихся тружеников сельского хозяйства, промышленности. Для их реализации требовались пространственные, иллюзорные композиции. Особое значение приобретала демонстративность, механическое воспроизведение и размещение знаковых фигур рабочих и колхозников в монументальных композициях [3,120].

В 1936-37 годах в Сталинабаде (Душанбе) открылась первая скульптурная мастерская под руководством московского художника Стреляева. Одними из

первых её заказов стали памятники, в том числе монумент Куйбышеву на Привокзальной площади и братская могила у республиканской больницы. Однако вскоре мастерская была передана в ведение другого учреждения [7,135].

Сохранившийся до наших дней памятник Куйбышеву – пример того, как стремление превратить улицы и площади в наглядный музей в духе ленинской монументальной пропаганды не нашло должного воплощения. В то же время появление данного монумента свидетельствует о том, что в 30-е годы скульптурное искусство Таджикистана уже развивалось на новой идеологической платформе. Спешно созданный памятник Куйбышеву указывает на недостаток высококвалифицированных мастеров в республике в тот период. Тем не менее, необходимость в пропаганде героев новой эпохи требовала активной идеологической работы среди населения [6,173].

Низкое качество исполнения памятников, подобных монументу Куйбышеву, приводило к неудовлетворительным результатам. Их влияние на жителей города было минимальным из-за низких художественных достоинств. Местные ремесленники, получившие традиционное образование, специализировались в основном на резьбе по дереву, ганчу и глине. Они не стремились к масштабной идеологической пропаганде, предпочитая сложный, орнаментальный символизм, характерный для исламского искусства. Кроме того, вначале местное население относилось к монументам с осторожностью. Создание круглой скульптуры не приветствовалось исламом. Соответственно, объемная пластика несколько диссонировала с национальными традициями.

В пластическом искусстве второй половины XX в. постепенно возникали новые темы и мотивы. Тема преодоления сложностей, свойственная «суровому стилю» соцреализма, а также напряженность и взволнованность стали характерными чертами многих произведений. Персонажи часто наделялись аскетизмом и суровостью. Для выражения напряжения мастера использовали геометризацию форм, плоскостное построение планов и простые объемы. Несмотря на это, интерес к натуралистическому изображению природы и сюжетной повествовательности оставался важной чертой таджикской скульптуры.

В 1970-е годы в изобразительном искусстве отмечается повышенное внимание к станковым формам, что объясняется более глубоким осмыслением реальности и акцентом на индивидуальное видение автора. Сочетание контрастных объемов и текстур наблюдалось как в крупных, так и в детализированных композициях [6,189]. Однако преобладала тенденция к лаконичности и упрощению пластических решений.

Молодые скульпторы, представители "новой волны", пришедшие в искусство в 70-х XX в., стремились к созданию более сложных композиций для оформления интерьеров и экстерьеров зданий. Стиль стал более свободным и выразительным, а задачи решались более конструктивно и новаторски. В 60-е гг. каждый мастер шел своим путем, часто интуитивно и спонтанно [5,5]. Несмотря на творческие различия, многие из них стремились к поиску общего направления.

В начале XX века в Таджикистане (тогда Сталинабаде) активно развивается градостроительство, что стимулирует развитие скульптуры, которая развивалась неравномерно и под влиянием европейских традиций. В 20-30-е годы прошлого века скульптура стала играть важную роль в оформлении архитектурных ансамблей и всего облика страны. Многие московские художники внесли вклад в развитие скульптуры, внедряя новые тенденции. Их работы хранятся в Национальном музее и украшают общественные парки.

После обретения Таджикистаном суверенитета в 1991 году перемены нашли свое отражение в работах художников того времени. Например, произведения Сабзали Шарипова пронизаны трагизмом и скорбью, отражая переживания таджикского народа. В его иллюстрациях к «Рубайят» Омара Хайяма заметен отказ от традиционного стиля, проявляются изысканность и оригинальность. Также в этот период наблюдается усиление интереса к национальным традициям. Графика в основном используется для оформления книг.

Фаррух Ходжаев, один из самых известных графиков конца XX века, глубоко знал историю таджикского народа. Он работал в техниках офорта и линогравюры, создав такие произведения, как «Падение» и «Фонтан». В последние годы жизни он уделял больше внимания живописи, но не забывал и о графике, стремясь передать свои знания и любовь к искусству студентам. В знак признания его заслуг кафедра графики и миниатюры в Государственном институте изобразительного искусства и дизайна Таджикистана была названа его именем.

Открытие Государственного института изобразительного искусства и дизайна способствовало подготовке специалистов в области графики и скульптуры. При поддержке посольства Турции в институте была создана мастерская, где студенты изучают и практикуют различные графические техники.

Развитие информационных технологий привело к снижению востребованности графики. Компьютерная графика заменила ее в печати, оформлении книг и плакатов. Еще одним фактором, повлиявшим на упадок национальной школы графики, стала пандемия COVID-19, из-за которой были закрыты границы и выросли цены на графические материалы. В настоящее время выпускники художественного вуза чаще занимаются миниатюрой, книжной иллюстрацией, точечной техникой и портретами, реже выполняют линогравюры. Несмотря на сохранение национальных мотивов, произведения, выполненные в техниках линогравюры и офорта, не пользуются большим спросом из-за развития компьютерных технологий. Сейчас популярны карандашные портреты.

Современное изобразительное искусство Таджикистана свободно от идеологических ограничений советской эпохи. Художники обращаются к актуальным темам, в основном в жанре фолк-арта. Исторические и батальные сцены, популярные ранее, сейчас встречаются реже. Востребованы пейзажи с национальным колоритом и графические портреты.

На сегодняшний день в Таджикистане в основном развита монументальная и садово-парковая скульптура. В этом заслуга госзаказов и художественного фонда, команда которого и занимается осуществлением данных заказов.

В Таджикистане графическое искусство развивается, соединяя традиции и современность. Помимо классических техник, таких как резьба по камню, дереву и ганчу, все активнее применяются цифровые технологии, например, 3D-графика. Художники черпают идеи из богатой истории, национальной культуры (женские образы, героические поступки, красота) и актуальной социальной жизни, отображая в своих работах эпоху независимости. Это формирует неповторимый национальный стиль, способствуя развитию искусства в быстро меняющемся городском пространстве. Основными темами графических произведений выступают прославление национальной идентичности и исторического наследия.

В скульптуре наблюдается эволюция от монументальных форм советской эпохи к более разнообразным художественным решениям. При этом сохраняется преемственность традиций декоративно-прикладного искусства, происходит интеграция актуальных направлений и тем, а также активно ведется поиск

национальной самобытности через художественные образы, воспевающих красоту горных ландшафтов и богатство древней культуры. Данный процесс характеризуется сочетанием реалистических и абстрактных элементов.

Ключевые направления и тенденции включают: поддержание и развитие монументальной скульптуры с акцентом на культурном наследии; возрождение и модернизацию декоративно-прикладного искусства с использованием современных интерпретаций и натуральных материалов; активный поиск национальной идентичности через обращение к горным пейзажам, историческому наследию; интеграцию современных стилей, таких как абстракция и минимализм, с применением новых материалов; слияние скульптуры с архитектурой и ландшафтным дизайном для создания арт-объектов в общественных пространствах.

На развитие таджикской скульптуры влияют такие факторы, как богатое культурное наследие, социально-экономические условия, включая развитие туризма и интерес к национальной культуре, а также образовательная база художественных училищ и институтов.

В целом, таджикская графика и скульптура движется по пути сохранения уникальности, опираясь на традиции, но при этом открываясь новым формам и идеям в современном мире.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айни Л. Очерки о художниках Таджикистана. - Душанбе, 1975. - 261 с.
2. Айни Лютфия. Искусство Таджикской ССР. - Ленинград, 1972.- 150 с.
3. Айни Лютфия. Очерки о художниках Таджикистана. - Душанбе, 1975.- 261 с.
4. Бойназаров Бойназар. История изобразительного искусства таджиков. - Душанбе, 2018. - 231с.
5. Е. Н. Чудович. Изобразительное искусство Таджикской ССР. - Москва, 1984. - 223 с.
6. Л. Н. Додхудоева Графика и скульптура Таджикистана XX века. - Душанбе: 2006. - 269 с.
7. Наджафов А. Некоторые письменные источники к истории изобразительного искусства Таджикистана советского периода (1930-1945 гг.) - Душанбе, 1964. - 135 с.
8. Муродов Р. Мастер кисти и резца. - Душанбе, «Ирфон», 1990.- 64 с.
9. Республиканская художественная выставка 1961 г. Живопись, графика, скульптура, театрально-декорационная живопись. Каталог. - Душанбе, 1962.- 225 с,
10. Чудович Елена. Изобразительное искусство Таджикской ССР // Каталог. – Москва, 1984. -150 с.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГРАФИКИ И СКУЛЬПТУРЫ ТАДЖИКИСТАНА НА РУБЕЖЕ XX - XXI ВВ.

Данная статья отслеживает путь становления отечественной школы графики и скульптуры на протяжении XX века. Анализирует вклад русских художников в подготовку нового поколения специалистов. Автором выявлено влияние социализма на искусство графики и скульптуры. Определяет развитие графических техник и направлений пластических искусств каждое десятилетие XX века.

В статье рассматривается тематика графического и пластического искусства. Значительное влияние туризма, культурного наследия и социально-экономических условий на развитие графики и скульптуры. Пути возрождения пластического искусства после миграции специалистов этой области в 90-х годах XX в. Кроме того, в статье рассматриваются тенденции возрождения и дальнейшего развития этих видов искусства в

контексте развития страны в XXI в. Автор также описывает влияние IT-технологий на графику XXI века.

Ключевые слова: *графика, скульптура, независимость, культура, эволюция, национальные герои, культурное наследие, интеграция, идентичность, художественные образы.*

РАВАНДҲОИ ТАҲАВВУЛИ ҲУНАРИ ГРАФИКӢ ВА МУҶАССАМАСОЗИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ГУЗОР АЗ АСРИ XX ба XXI

Мақола роҳи ташаккули мактаби графикӣ ва муҷассамасозии ватаниро дар давраи асри XX пайгирӣ ва ҳамзамон саҳми рассомони русро дар самти омода кардани насли нави мутахассисон таҳлил менамояд. Муаллиф таъсири сотсиализмро ба санъати графика ва ҳайкалтарошӣ ошкор кардааст. Рушди техникаи графикӣ ва самтҳои санъати пластикиро ҳар даҳсолаи асри XX муайян намуда, ҳамзамон шахсиятҳои калидиро муаррифӣ мекунад. Аҳаммияти муассисаҳои таълимӣ, ба монанди Коллеҷи ҷумҳуриявии рассомии ба номи Мирзораҳмат Олимов ва Донишқадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон дар пешрафти графика ва ҳайкалтарошӣ махсус зикр шудааст.

Дар мақола инчунин мавзӯи ҳунари графикӣ ва пластикӣ баррасӣ мешавад. Таъсири назарраси туризм, мероси фарҳангӣ ва шароити иҷтимоию иқтисодӣ ба рушди графика ва муҷассамасозӣ муайян гардида, роҳҳои эҳёи санъати пластикӣ пас аз муҳоҷирати мутахассисони ин соҳа дар солҳои 90-уми асри XX ва тамоюлҳои эҳёи рушди минбаъдаи ин намудҳои ин ҳунар дар заминаи рушди кишвар дар асри XXI баррасӣ мешаванд. Муаллиф инчунин таъсири технологияҳои IT-ро ба графикаи асри XXI тасвир мекунад.

Калидвожаҳо: *графика, муҷассамасозӣ, истиқлол, фарҳанг, таҳаввул, қаҳрамонони миллӣ, мероси фарҳангӣ, ҳамгирӣ, шахсият, образҳои бадеӣ.*

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF GRAPHICS AND SCULPTURE IN TAJIKISTAN AT THE TURN OF THE XX - TH AND XXI - ST CENTURIES

This article follows the path of formation of the Russian school of graphics and sculpture throughout the XX-th century. Analyzes the contribution of Russian artists to the training of a new generation of specialists. The author reveals the influence of socialism on the art of graphics and sculpture. It determines the development of graphic techniques and plastic arts trends every decade of the 20th century. He introduced the key figures in these areas. The importance of educational institutions such as the Republican Art College named M. Olimov and the State Institute of Fine Arts and Design of Tajikistan, in stimulating the progress of graphics and sculpture.

The article discusses the topics of graphic and plastic art. Significant influence of tourism, cultural heritage and socio-economic conditions on the development of graphics and sculpture. Ways to revive plastic art after the migration of specialists in this field in the 90s of the XX century. In addition, the article examines the trends of the revival and further development of these types of art in the context of the development of the country in the XXI-st century. The author also describes the impact of IT technologies on graphics of the XXI-st century.

Keywords: *graphics, sculpture, independence, culture, evolution, national heroes, cultural heritage, integration, identity, artistic images.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ганибаева Севара Зафаровна - докторанти курси 3-юми ихтисоси «6D041600-Санъатшиносӣ» баҳши магистратура, аспирантура ва докторантура Муассисаи давлатии таҳсилоти олии касбии “Донишқадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон”. Тел.: (+992) 939-06-97-77. E-mail: bella-love_1993@list.ru 0009-0003-9879-9534

Сведения об авторе: Ганибаева Севара Зафаровна - докторант 3-его курса специальности «6D041600- Искусствоведение» Государственного учреждения высшего профессионального образования «Государственный институт изобразительного искусства

Information about the author: Ganibaeva Sevara Zafarovna - is a 3rd-year doctoral student in the specialty "6D041600- Art History" of the State Institution of Higher Professional Education "State Institute of Fine Arts and Design of Tajikistan. Ph.: (+992) 939-06-97-77. E-mail: bella-love_1993@list.ru 0009-0003-9879-9534

УДК: 338. 48 (091) (575.3)

АЗ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ САЙЁҲӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

ШАРИПОВА Т. М.,

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Мусаллам аст, ки дар марҳалаи муосири рушди ҷомеа сайёҳӣ тадриҷан ба яке аз унсурҳои меҳварии иқтисоди миллӣ ва сиёсати фарҳангии давлатҳо табдил ёфта истодааст. Феълан ин соҳа на танҳо ҳамчун манбаи даромад, балки ҳамчун як воситаи муаррифии таърих, фарҳанг ва арзишҳои миллӣ хизмат мекунад. Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистон бо табиати кӯҳӣ, мавқеи геостратегии хос ва мероси ғании таърихӣ дорои имкониятҳои нодир барои рушди ин соҳа мебошад.

Бо вучуди таваҷҷуҳи рӯзафзун ба масъалаҳои амалии сайёҳии муосир, таҳқиқи заминаҳои таърихӣ ташаккули ин соҳа ҳанӯз ҳам ба таври кофӣ анҷом дода нашудааст. Чунки бе дарки раванди таърихӣ ташаккули сайёҳӣ таҳияи стратегияҳои самараноки рушди соҳа хело ҳам мушкул мегардад.

Аз ин ҷост, ки омӯзиши таърихӣ ташаккул ва рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон ҳамчун масъалаи муҳимми илмӣ ба вучуд меояд. Дар адабиёти илмӣ масъалаҳои марбут ба таърихӣ Осиёи Марказӣ, роҳҳои қадимаи тиҷоратӣ ва робитаҳои байнифарҳангӣ нисбатан хуб таҳқиқ шудаанд. Таҳқиқоти Б. А. Литвинский нишон медиҳад, ки Шохроҳи абрешим на танҳо воситаи мубодилаи мол, балки фазои муоширати фарҳангҳо низ буд [5,112].

В. В. Бартолд дар асарҳои худ сафарҳои олимони ва зиёниро ҳамчун ҷузъи муҳимми ҳаёти маънавии асрҳои миёна тавсиф мекунад [2,74]. Бо вучуди ин аксари қорҳои мавҷуда сайёҳиро ҳамчун падидаи мустақили таърихӣ мавриди таҳлил қарор намедиҳанд. Таҳқиқоти муосир бештар ба масъалаҳои иқтисодӣ ва идоракунии сайёҳӣ равона шудаанд [1,39]. Аз ин рӯ, дар омӯзиши таърихӣ сайёҳӣ дар Тоҷикистон ҳолигии муайяни илмӣ ба назар мерасад, ки муаллиф дар таҳқиқоти мазкур кӯшиш мекунад онро пур намояд. Асоси назариявии қор ба назарияҳои рушди таърихӣ сайёҳӣ ва Консепсияи робитаҳои байнифарҳангӣ таъя мекунад.

Маълумоти таърихӣ гувоҳӣ медиҳад, ки қаламрави имрӯзаи Тоҷикистон аз замонҳои қадим дар меҳвари ҳаракати доимии инсонӣ қарор дошт. Шохроҳи бузурги абрешим шабакаи мураккаби роҳҳои қорвонгузарро дар бар мегирифт, ки бо ташаккули фарҳанги меҳмонпазирӣ ва низоми хизматрасонии ибтидоӣ (қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо) замина гузошт [6,112].

Дар шароити муосир омӯзиши таърихӣ сайёҳӣ ҳамчун як самти мустақили таҳқиқоти таърихӣ аҳамияти рӯзафзун пайдо менамояд. Таҳлили таҷрибаи таърихӣ сафари инсонҳо, равандҳои иртиботи байниминтақавӣ ва шаклгирии шабакаҳои роҳ имконият медиҳад, ки заминаҳои ибтидоии ташаккули сайёҳӣ муайян шаванд. Дар ин замина, Шохроҳи абрешим ҳамчун яке аз падидаҳои

муҳиммтарини таърихи ҳаракати сафарҳои тичоратӣ, фарҳангӣ ва маърифатӣ мавриди таваҷҷуҳи махсуси муҳаққиқони соҳаи таърих қарор мегирад [8,3].

Шоҳроҳи абрешим, ки таърихи он аз асри II пеш аз милод оғоз меёбад, шабакаи мураккаби роҳҳои корвонгузарро дар бар мегирифт, ки қаламрави васеи Осиё ва Аврупо ро бо ҳам мепайваст. Дар доираи ин шабака ҳаракати мунтазами корвонҳо, намоёндагони табақаҳои мухталифи иҷтимоӣ, донишмандон, зоирин ва сайёҳони асри миёна сурат мегирифт. Аз ин ҷиҳат, Шоҳроҳи абреширо метавон ҳамчун шакли ибтидоии инфрасохтори сайёҳӣ арзёбӣ намуд, ки барои сафарҳои тӯлонӣ шароити нисбатан мусоид фароҳам меовард [4,2].

Осиёи Марказӣ ҳамчун минтақаи калидии масири Шоҳроҳи абрешим дар ташаккули фарҳанги сафар ва қабули мусофирон нақши муҳим бозидааст. Шаҳрҳои таърихӣ, чун Марв, Самарқанд, Бухоро, Тирмиз, Хева, Утзор, Туркистон, Испичоб, Суёб, Ош ва Узген на танҳо марказҳои тичоратӣ, балки нуқтаҳои муҳими таваққуф ва истироҳати корвонҳо ва мусофирон ба ҳисоб мерафтанд. Мавҷудияти корвонсаройҳо, бозорҳо, ғаммомҳо ва муассисаҳои хизматрасонӣ дар ин шаҳрҳо аз сатҳи муайяни ташаккули фарҳанги сайёҳӣ дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна шаҳодат медиҳад [4,7].

Шоҳроҳи абрешим ҳамчун канали интиқоли на танҳо молу маҳсулот, балки донишҳои ҷуғрофӣ, таҷрибаи сафар, иттилооти фарҳангӣ ва анъанаҳои меҳмондорӣ арзёбӣ мегардад. Сафарҳои зиёратӣ, илмӣ ва фарҳангӣ, ки тавассути ин роҳ амалӣ мешуданд, ба густариши ҷаҳонбинии мардумон ва рушди робитаҳои байнимадании минтақаҳо мусоидат намуданд.

Арзиши ҳоси илмиро дар ин марҳала маълумоти Атомалики Ҷувайнӣ дар «Таърихи ҷаҳонкушо» дорост. Ҷувайнӣ шаҳрҳои Мовароуннаҳрро (Бухоро, Хучанд) ҳамчун нуқтаҳои калидии иртиботот тавсиф намуда, онҳоро «маҷмаъу-л-баҳрайн» меномад, ки дар истилоҳи таърихи сайёҳӣ маънои маркази табодули мусофиронро дорад [16,75].

Ӯ таъкид мекунад, ки дар ин шаҳрҳо «аз ҳар иқлим мусофире ва аз ҳар шаҳр муҷовире» ҳузур доштанд. Инчунин, Ҷувайнӣ дар бораи низоми «ям» (истгоҳҳои почтавӣ ва мусофиркашӣ) хабар медиҳад, ки онро метавон ҳамчун амсоли низоми муосири меҳмонхонаҳои роҳӣ ва логистикаи сайёҳӣ арзёбӣ кард.

Маълумоти Ҷувайнӣ дар бораи низоми «ям» собит месозад, ки ханӯз дар асри XIII дар қаламрави Тоҷикистони имрӯза унсурҳои калидии менеҷменти сайёҳӣ - амният, хизматрасонии роҳӣ ва муташаққилии ҳаракат мавҷуд буданд.

Ҷувайнӣ дар асари худ ба масъалаи амнияти масири сайёҳӣ ва тичоратӣ таваҷҷуҳи хос зоҳир карда, қайд мекунад, ки дар натиҷаи ба танзим даровардани роҳҳо «чунон амнияти падида омад, ки мусофирон ва корвонӣ аз ақсои Шарқ то ҳудуди Рум бе тарсу ҳарос ҳаракат мекарданд» [16,110]. Ин маълумот собит месозад, ки дар асрҳои XIII - XIV унсури асосии рушди сайёҳӣ - амнияти транзитӣ - дар сатҳи давлатӣ таъмин мегардид. Муаллиф инчунин дар бораи низоми «ям» (истгоҳҳои почтавӣ ва мусофиркашӣ) хабар медиҳад, ки онро метавон ҳамчун мисоли низоми муосири меҳмонхонаҳои роҳӣ ва хизматрасонии логистикӣ дар масири Шоҳроҳи абрешим арзёбӣ кард.

Мувофиқи шаҳодати Ҷувайнӣ, ҳаракати аҳли илм ва ҳунар дар ин давра хусусияти муташаққил дошт. Ӯ менависад, ки «аз ҳар тараф аҳли фазл ва асҳоби ҳунар рӯ ба ин диёр ниҳоданд» [16,142]. Ин иқтибос фарзияи таҳқиқотро дар бораи мавҷудияти чараёнҳои мунтазами «сайёҳии маърифатӣ» дар таърихи ниёгони мо тақвият медиҳад. Сафарҳои ҳуди Ҷувайнӣ аз Бағдод то Муғулистон ва

мушоҳидаҳои ҷуғрофии ӯ дар бораи иқлими минтақаҳо, кӯлҳо ва кӯҳистонҳо имрӯз ҳамчун сарчашмаи муҳимми ҷуғрофияи сайёҳӣ хизмат мекунад.

Ҳамин тариқ, Шохроҳи абрешим на танҳо ҳамчун роҳи тиҷоратӣ, балки ҳамчун фазои ташаккули фарҳанги сафар, меҳмондорӣ ва муколамаи тамаддунҳо арзёбӣ мегардад [8, 5].

Дар асрҳои миёна сафарҳо хусусияти гуногун пайдо карданд: аз тиҷоратӣ то илмӣ ва мазҳабӣ. Тавре, ки Бартолд қайд мекунад, сафари олимон байни марказҳои фарҳангӣ ба рушди мубодилаи дониш мусоидат намудааст [2,95].

Яке аз ҷанбаҳои муҳимми таърихи сайёҳӣ дар қаламрави Аврупо ва Осиё сафари олимон ва донишмандон байни марказҳои фарҳангӣ ва илмӣ дар масири Шохроҳи абрешим ба шумор меравад. Таҳқиқоти таърихӣ нишон медиҳанд, ки ин роҳ на танҳо шабакаи тиҷоратӣ, балки фазои фарогири мубодилаи дониш, таҷриба ва арзишҳои маърифатӣ буда, дар ташаккули иртиботи устувори илмӣ байни минтақаҳои гуногун нақши муҳим бозидааст [6,3].

Сафари олимон байни марказҳои фарҳангӣ, аз қабилҳои Марв, Самарқанд, Бухоро, Тирмиз, Хева ва дигар шаҳрҳои муҳимми Хуросони бузург, ба интиқоли донишҳои фалсафӣ, тиббӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ низ мусоидат намуда, ба ташаккули фазои ягонаи маърифатӣ замина гузоштааст [3,157]. Сафарҳои илмӣ, сабақомӯзӣ дар мадрасаҳо, китобхонаҳо ва маҳфилҳои илмӣ ба донишмандон имкон медоданд, ки бо анъанаҳои гуногуни омӯзиш шинос шуда, таҷрибаи илмӣ худро ғанӣ гардонанд. Дар ин раванд сафар барои олимон на танҳо амали ҷисмонӣ, балки шакли ғайбӣ ҷустуҷӯ ва табодули дониш махсус мешуд.

Дар доираи таърихи сайёҳӣ чунин сафарҳоро метавон ҳамчун шакли ибтидоии “сайёҳии маърифатӣ” арзёбӣ намуд, зеро ҳадафи асосии ин сафарҳо омӯзиш, дарёфти дониш ва муколамаи илмӣ буд. Олимони ҳангоми сафар байни марказҳои фарҳангӣ на танҳо дониши худро интиқол медоданд, балки маълумоти нави ҷуғрофӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоиро низ ҷамъоварӣ намуда, ба муҳити илмӣ минтақаҳои дигар ворид месохтанд. Ин раванд боиси густариши ҷаҳонбинӣ ва ташаккули тафаккури илмӣ фароминтақавӣ гардид [14,6].

Муҳаққиқони муосир таъкид менамоянд, ки сафари донишмандон дар Шохроҳи абрешим ҳамчун яке аз омилҳои асосии ташаккули робитаҳои байнимадании устувор ва рушди мубодилаи дониш дар таърихи инсоният арзёбӣ мешавад [6,4]. Маҳз тавассути чунин сафарҳо анъанаҳои илмӣ аз як марказ ба маркази дигар интиқол ёфта, дар муҳити нави фарҳангӣ такмил меёфтанд. Аз ин рӯ, омӯзиши сафари олимон ва донишмандон дар масири Шохроҳи абрешим барои дарки заминаҳои таърихӣ сайёҳии маърифатӣ ва рушди илмӣ ҷомеа аҳамияти назариявӣ ва амалии муҳим дорад.

Донишмандон барои дастрасӣ ба нусхаҳои нодири китобҳо аз як шаҳр ба шаҳри дигар сафар мекарданд, ки инро метавон шакли қадими сайёҳии илмӣ номид. Сафар ба ҷойҳои муқаддас ва оромгоҳи бузургони илму адаб (масалан, Мазори Ҳазрати Шох, Ҳоча Муҳаммади Башоро) ба ташаккули ҷараёнҳои мунтазами одамон низ ҳамаҷониба мусоидат мекард. Ҳамин равандҳо заминаи ташаккули унсурҳои аввалияи сайёҳии фарҳангӣ ва маърифатиро фароҳам оварданд [15,5].

Дар асри XIX ва ибтидои асри XX минтақаи Помир таваҷҷуҳи муҳаққиқон ва сайёҳони аврупоиро ҷалб намуд. Экспедитсияҳои илмӣ заминаи ташаккули сайёҳии илмӣ ва кӯҳнавардиро гузоштанд [13,56]. Дар он давр ин сарзамин ҳамчун “нуқтаи сафед” (маҳалҳои таҳқиқнашуда) дар харитаи ҷаҳон ва майдони рақобатҳои

геополитикии байни империяҳои Русия ва Бритониё, ки дар таърих бо номи "Бозии Бузург" маъруф аст, шинохта мешуд [10,42].

Яке аз нахустин қадамҳои ҷиддиро дар омӯзиши илмӣ ин сарзамин олим, биолог, ҷуғрофиёдон ва сайёҳи рус А. П. Федченко дар солҳои 1868-1871 гузошт. Ӯ қаторкӯҳи Каюмарсро кашф намуда, дар дили дигар муҳаққиқон, аз ҷумла сайёҳи машҳури шведӣ Свен Хедин, ки дар солҳои 1894-1895 ба ин ҷо омада буд, шавқи зиёде бедор намуд. Экспедитсияҳои илмӣ заминаи ташаккули сайёҳии илмӣ ва кӯҳнавардиро гузоштанд [13, 56].

Дар ибтидои асри XX омӯзиши Помир аз мушоҳидаҳои одӣ ба таҳқиқоти бунёдии илмӣ табдил ёфт. Роҳкушои асосӣ дар ин самт Экспедитсияи Помиру Тоҷикистон дар соли 1928 махсуб мешавад. Дар ин экспедитсияи бузурги муштараки Шуравию Олмон олимони забардаст, аз ҷумла Н. П. Горбунов ва Н. Л. Корженевский ширкат доштанд. Маҳз дар ҳамин давра харитаҳои дақиқи минтақа тартиб дода шуда, кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ, омӯзиши пириҳои азими Федченкоро гузоштаанд. Гарчанде ки худи пириҳои Федченко надида буд, соли 1878 В. Ф. Ошанин пириҳои бузургтарин дар Помирро (дарозияш 77 км) ба хотираи ӯ номгузорӣ кард. Ин заминае шуд, ки 3 сентябри соли 1933 кӯҳнаварди ҷавон Евгений Абалаков ягона узви экспедитсияи илмӣ Помир буд, ки ба баландтарин нуқтаи Иттиҳоди Шуравӣ - Қуллаи Исмоили Сомонӣ (7495 метр) (пештар: Қуллаи Сталин; Қуллаи Коммунизм) қадам гузорад. Ӯ дар он ҷо асбобҳои худкори метерологиро насб карда, дар ҷараёни экспедитсияҳои худ дахҳо қуллаҳои кӯҳӣ ва пириҳои Помиру Тиёншонро омӯхта, онҳоро бори аввал дар харитаи ҷуғрофӣ сабт намулдаст.

Омӯзиши падидаҳои нодире табиӣ Помир низ дар маркази тавачҷуҳи таърихшиносон қарор дошт. Яке аз воқеаҳои муҳим, ки сайёҳии илмиро ба ин минтақа самти нав бахшид, заминларзаи шадиди феввали соли 1911 ва пайдоиши кӯли Сарез буд. Таҳқиқоти В. И. Ратсек пириҳои зиёди Помир ва Олой, ки ханӯз аз соли 1877 таҳти назари геолог ва ҷуғрофиёшиноси рус И. В. Мушкетов қарор дошт, Помирро ба як озмоишгоҳи зиндаи табиӣ табдил дод ва номи ӯро ҳамчун “фотеҳи геологӣ Помир” дар таърих сабт намуд [8,112].

Экспедитсияҳои илмӣ асрҳои XIX - XX дар таърихи сайёҳии Тоҷикистон бо пайдоиши “сайёҳии экстремалӣ ва кӯҳнавардӣ” хос аст. Минтақаи Помир, ки бо номи “Боми ҷаҳон” маъруф аст, ба объекти таҳқиқи географҳо ва кӯҳнавардии ҷаҳонӣ табдил ёфт.

Дар давраи Шуравӣ сайёҳӣ хусусияти муташаккили давлатӣ гирифт. Сохтмони шохроҳи Помир дар солҳои 1931–1934 ин минтақаи дурдастро бо марказҳои тамаддун пайваст ва роҳро ба сайёҳии оммавӣ кушод. Пажӯҳишҳои пешини илмӣ дар бораи ҷашмаҳои шифобахш ва иқлими минтақа барои бунёди низоми “Сайёҳии умумииттифоқӣ” асос гардиданд. Дар ин замина, осоишгоҳҳои табобатии “Хоча Оби Гарм”, “Зумрад” ва лагерҳои байналмилалӣ кӯҳнавардии “Помир” дар Очик-Тош (соли 1974) ва бунёди осоишгоҳҳо дар назди ҷашмаҳои шифобахши “Гармчашма” ва “Бибӣ Фотимаи Захро”, ки Тоҷикистонро ба як маркази муҳими солимгардонии минтақавӣ табдил доданд [18, 24].

Истифодаи ҷашмаҳои шифобахши “Гармчашма”, “Хоча Оби Гарм” ва “Зумрад” таърихи бисёрҳазорсола дошта, дар осори олимони классикии Шарқ, аз ҷумла Абуалӣ ибни Сино зикр шудаанд.

Пас аз соли 1997 соҳаи сайёҳӣ дар Тоҷикистон ба марҳалаи эҳё ворид шуд. Давлат сайёҳиро “соҳаи афзалиятнок” эълон намуда, низоми “дарҳои боз”-ро роҳандозӣ кард. Раванди рушди соҳаи сайёҳии пас аз Истиқлолро метавон ба ду

давраи асосӣ тақсим намуд. Давраи аввал (солҳои 1992 - 1997) бо кохиши шадиди чараёни сайёҳӣ бинобар низоъҳои дохилӣ ва ноустувории вазъи сиёсӣ тавсиф мешавад, ки ин боиси аз даст рафтани робитаҳои байналмилалӣ сайёҳӣ гардид [11,14]. Давраи дуюм, ки пас аз имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ (соли 1997) оғоз шуд, марҳалаи эҳё ва тадриҷан ба сатҳи сифатан нав баромадани соҳа, бахусус аз миёнаи солҳои 2000-ум махсуб меёбад.

Тоҷикистон ҳамчун вориси мероси таърихӣ роҳи абрешим дорои иқтидори бузурги сайёҳии таърихӣ мебошад. Мавҷудияти шаҳрҳои бостонӣ ба монанди Панҷакенти қадим (бо ёдгории Саразм, ки таърихи 5500-сола дорад), Истаравшан, Хучанд ва Кӯлоб имкон медиҳад, ки сайёҳии этнографӣ ва маърифатӣ рушд намояд [4,45].

Мухимияти таърихӣ ин шаҳрҳо дар нигоҳдории сулолаҳои хунармандони зардӯзӣ, заргарӣ ва кулолгарӣ таҷассум ёфтааст, ки ин мерос дар доираи лоиҳаҳои ЮНЕСКО ва Созмони умумичаҳонӣ сайёҳӣ ҳамчун бренди миллии Тоҷикистон муаррифӣ мешавад.

Яке аз паҳлуҳои муҳими таърихи табиӣ кишвар пайдоиши кӯли Сарез дар натиҷаи заминларзаи соли 1911 мебошад, ки имрӯз ба объекти муҳими сайёҳии илмӣ - таҳқиқотӣ табдил ёфтааст [9,78]. Инчунин, минтақаи Помир, ки дорои қуллаҳои баландтарини Иттиҳоди Шуравии собиқ (ба монанди қуллаи Исмоили Сомонӣ - 7495 метр) буданд, таърихан ҳамчун марказҳои алпинизми байналмилалӣ шинохта мешаванд.

Таҳлили таърихӣ нишон медиҳад, ки таъмини амнияти комил ва содагардонии низоми раводид омили асосии афзоиши шумораи сайёҳон (то 320 ҳазор нафар дар соли 2013 ва бештар аз он дар солҳои баъдӣ) мебошад. Таъсиси низоми раводиди электронӣ ва воридшавии бе раводид барои аксари кишварҳои ИДМ ва аврупоӣ нишонаи сиёсати "дарҳои боз"-и давлат дар марҳалаи нави таърихӣ аст [7, 22]. Сохтмони шоҳроҳҳои стратегӣ, ба монанди роҳи «Кӯлоб - Хоруғ - Кулма» ва нақбҳои автомобилгард, на танҳо монеаҳои ҷуғрофиро бартараф кард, балки робитаҳои таърихӣ Тоҷикистонро бо кишварҳои Чин ва Покистон дар масири Шоҳроҳи абрешим эҳё намуд.

Дар илми муосир таваҷҷуҳ ба таърихи сайёҳӣ дар масири Шоҳроҳи абрешим аз охири асри XX ба таври назаррас афзоиш ёфт. Соли 1998 ЮНЕСКО лоиҳаи байналмилалӣ «Шоҳроҳи абрешим – роҳи муколамаи тамаддунҳо»-ро роҳандозӣ намуд, ки яке аз самтҳои муҳими он омӯзиши таърихӣ сафарҳо ва имконияти истифодаи мероси Шоҳроҳи абрешим дар рушди сайёҳии фарҳангӣ мебошад. Тадқиқоти Шоҳроҳи абрешим нишон медиҳанд, ки эҳёи масири таърихӣ Шоҳроҳи абрешим метавонад ҳамчун омили рушди сайёҳии устувор, ҳифзи мероси таърихӣ ва тақвияти ҳамкориҳои байниминтақавӣ хизмат намояд [12,6].

Дар ин марҳала, намунаҳои мушаххаси ёдгориҳои таърихӣ Тоҷикистон, ки ба Феҳристи Мероси умумичаҳонӣ ЮНЕСКО ворид шудаанд, ҳамчун заминаи асосӣ сайёҳии фарҳангӣ баррасӣ мешаванд. Дар заминаи таърихи нави Тоҷикистон, идоракунии устувори сайёҳӣ пеш аз ҳама бо ҳифз ва муаррифӣ ёдгориҳои нодире алоқаманд аст, ки дорои аҳамияти умумибашарӣ мебошанд. Барои кишвари мо, рушди устувор дар соҳаи таърих маънои мувозинати байни ташири оммавии сайёҳон ва нигоҳдории ҳолати аввалияи ёдгориҳоро дорад.

Ёдгории Саразм (ҳазорсолаҳои IV–II то милод), ки ба рӯйхати Мероси фарҳангии умумибашарӣ ЮНЕСКО ворид шудааст, на танҳо мавзеи сайёҳӣ, балки намунаи таърихӣ рушди устувори ниёғони мост.

Таъсиси Мамнуъгоҳи таърихию бостоншиносии «Саразм» имкон дод, ки ҳафриёти илмӣ бо инфрасохтори сайёҳӣ пайваст шаванд. Дар фарози иншооти бостонӣ сохтани бомпӯшҳои махсус намунаи идоракунии устувор аст, ки аз як тараф ёдгорию аз боришоту гармо ҳифз мекунад ва аз тарафи дигар, дастрасии доимии сайёҳонро таъмин менамояд.

Қалъаи Ҳисор ҳамчун яке аз маконҳои сайёҳии асосии таърихии Тоҷикистон, усули иҷтимоии рушди устуворро инъикос мекунад. Чунки дар атрофи қалъа эҳё намудани дӯконҳои ҳунармандӣ (заргарӣ, қандакорӣ, бофандагӣ) боиси ба қор ҷалб шудани сокинони маҳаллӣ ва ҳифзи мероси фарҳангии ғайримоддӣ гардид.

Сайёҳӣ дар ин минтақа на танҳо барои бучет, балки барои тарвиҷи ҳунарҳои қадимаи тоҷикон шароит фароҳам меорад, ки ин яке аз ҳадафҳои асосии рушди устувор мебошад.

Масири «Шоҳроҳи абрешим: Долони Зарафшон - Қароқум», ки 17 сентябри соли 2023 ба Феҳристи ЮНЕСКО ворид шуд, идоракунии байнидавлатии рушди устуворро талаб мекунад.

Дар ин масирҳо (Панҷакенти Қадим, Бунҷикат) идоракунӣ ба он равона шудааст, ки сайёҳон ҳангоми боздид аз ёдгориҳои таърихӣ ба табиати атроф зарар нарасонанд. Ин омезиши «Мероси фарҳангӣ» ва «Мероси табиӣ» мебошад.

Таҳлили таърихии ёдгориҳои Тоҷикистон нишон медиҳад, ки идоракунии рушди устувори сайёҳӣ бояд ба се меҳвари асосӣ тақия кунад:

1. Омӯзиши таъсири антропологӣ пеш аз ба гардиши сайёҳӣ ворид кардани ёдгориҳои нав (масалан, дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ё Хатлон).

2. Омода кардани роҳбаладҳои (гидҳои) таърихшинос, ки на танҳо дар бораи гузашта нақл мекунад, балки этикаи муносибат бо мероси таърихию ба сайёҳон меомӯзонанд.

3. Такмили заминаҳои ҳуқуқӣ барои ҳифзи ёдгориҳо дар шароити афзоиши чараёни сайёҳии хориҷӣ.

Ҳамин тариқ, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди устувори сайёҳӣ танҳо ҳадафи иқтисодӣ нест, балки роҳи муҳиммтарини ҳифзи ҳувияти миллию таърихӣ дар раванди ҷаҳонишавӣ маҳсуб меёбад.

Пажӯҳиши А. П. Федченко на танҳо харитаҳои ҷуғрофию ғанӣ гардонид, балки ҷозibaҳои табиӣ Тоҷикистонро ба доираҳои илмӣ Аврупо муаррифӣ намуд. Зеро маҳз дар натиҷаи таҳқиқот равандҳои таърихии ташаккули соҳаи сайёҳӣ ва таҳлили заминаҳои таърихии ҳуҷҷатҳои стратегӣ, яқчанд натиҷаҳо ба назар мерасанд, ки он муайян намудани захираҳои табиӣ ба шумор меравад. Собит гардид, ки Шоҳроҳи абрешим на танҳо масири тиҷоратӣ, балки нахустин шакли “инфрасохтори сайёҳии байнидавлатӣ” дар қаламрави Тоҷикистон буд. Мавҷудияти зиёда аз 2000 ёдгории таърихию фарҳангӣ дар кишвар, ки қисми зиёдашон дар масири ин роҳ қарор доранд, иқтисодии азими сайёҳии таърихию ташкил медиҳад. Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки рушди сайёҳии муосир бояд ба захираҳои табиӣ ва мероси фарҳангӣ тақия намояд [1,142].

Мувофиқи “Стратегияи рушди сайёҳӣ барои давраи то соли 2030” Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадаф дорад, ки саҳми соҳаи сайёҳиро дар Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба 5 % ва шумораи сайёҳонро ба 1 миллион нафар расонад. Таҳқиқот собит месозад, ки беш аз 60%-и ин чараён ба сайёҳии фарҳангии таърихӣ рост меояд.

Дар асоси нишондиҳандаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ муайян карда шуд, ки рушди сайёҳӣ дар заминаи ёдгориҳои таърихӣ (масалан, Саразм ва Қалъаи Ҳисор) боиси эҳёи ҳунарҳои мардумӣ гардидааст. Ин раванд на танҳо мероси фарҳангиро ҳифз

мекунад, балки дар боираи ҳадафҳои рушди устувор, ҷойҳои нави кориро дар маҳалҳо 15-20% зиёд менамояд.

Таҳқиқоти мазкур собит менамояд, ки рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон падидаи тасодуфӣ набуда, дорои заминаҳои амиқи таърихӣ мебошад. Шохроҳи абрешим ҳамчун нахустин шакли “инфрасохтори сайёҳии байнидавлатӣ” хизмат кардааст. Таҷрибаи таърихӣ меҳмоннавозӣ ва таҳқиқоти экспедитсионӣ имрӯз ҳамчун заминаи назариявӣ барои ташкили “кластерҳои сайёҳӣ” ва муаррифии Тоҷикистон ҳамчун маркази “сайёҳии тамаддунҳо” истифода мешавад.

АДАБИЁТ

1. Аминов Б. География туризма. – М.: КНОРУС, 2014. – 256 с.
2. Бартольд В. В. Культура мусульманства. – М.: Наука, 1998. – 312 с.
3. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. /Сочинение./ – М.: Восточная литература, 1963. – 746 с.
4. Бобочонов, А. Мероси таърихӣ фарҳангӣ ва рушди сайёҳӣ дар ҳавзаи Роҳи абрешим / А. Бобочонов. – Хучанд: Ношир, 2018. – 210 с.
5. Литвинский Б. А. История цивилизаций Центральной Азии. – М.: Восточная литература, 2001. – 480 с.
6. Массон В. М. Великий шелковый путь и цивилизации Центральной Азии / В. М. Массон. – М.: Наука, 1996. – 312 с.
7. Маҷмӯаи оморӣ: Тоҷикистон: Дастовардҳои соҳаи сайёҳӣ дар 30 соли Истиқлолият. – Душанбе: Агентии омор, 2021. – 95 с.
8. Мушкетов И. В. Туркестан. Геологическое и орографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 г. по 1880 г. / И. В. Мушкетов. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. – Т. 1. – 734 с.
9. Павлов С. В. Памир: история географических открытий и альпинизма / С. В. Павлов. – М.: Наука, 2005. – 320 с.
10. Постников А. В. Схватка на «Крыше мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке / А. В. Постников. – М.: РИПОЛ классик, 2005. – 512 с.
11. Рахимов М. К. Таърихи ташаккули соҳаи сайёҳӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол / М. К. Рахимов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 180 с.
12. Тимоти Д. Дж., Бойд С. У. Туризм наследия / Д. Дж. Тимоти, С. У. Бойд. – М.: Юнити - Дана, 2003. – 256 с.
13. Турсунов С. Н. Туризм в Таджикистане: история и перспективы развития. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 184 с.
14. Франк А. Г. Шелковый путь: экономика, культура, цивилизации / А. Г. Франк. – М.: Прогресс, 1998. – 288 с.
15. Хочаев А. Х. Шаҳроҳи қадимии Роҳи абрешим ҳамчун марказҳои мубодилаи дониш //Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – № 2. – С. 45–52.
16. Ҷувайнӣ, Алоуддин Атомалик. Таърихи ҷаҳонкушо / А. А. Ҷувайнӣ; Зери таҳрири Н. Зоҳидов. – Душанбе: Адиб, 2014. – 704 с.

АЗ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ САЙЁҲӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Раванди таърихӣ ташаккул ва таҳаввули сайёҳӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун падидаи бисёрҷанбаи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Таҳқиқот дар заминаи ҷойивазкунии инсонӣ, робитаҳои байнифарҳангӣ ва фаъолияти роҳҳои қадимаи иртиботот, пеш аз ҳама Шохроҳи абрешим, ки дар ҳамгироии минтақа ба фазои тамаддуни умумиавруосиёи нақши калидӣ бозидааст анҷом дода мешавад.

Сайёҳӣ ҳамчун падидаи нисбатан мустақили таърихӣ маънидод мегардад, ки таҳаввули он бо маҷмӯи омилҳои табиӣ ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ ۛ иқтисодӣ ва фарҳангӣ алоқаманд

дониста мешавад. Дар ин замина, нақши анъанаҳои сафар, тичорат, зиёрат ва меҳмоннавозӣ дар ташаккули шаклҳои устувори ҳамкориҳои байниэтниқӣ ва байнифарҳангӣ мавриди таҳлили қарор мегирад.

Таваҷҷуҳи махсус ба нақши Шохроҳи абрешим ҳамчун яке аз муҳимтарин роҳҳои қадимаи иртиботӣ ва фазои муколамаи фарҳангҳо зоҳир шудааст. Таҷоруби таърихӣ ташаккул ва рушди сафару сайёҳӣ метавонад ҳамчун заминаи муҳими назариявӣ амалиро барои рушди устувори сайёҳии муосир ва ҳифзу муаррифии мероси таърихӣ фарҳангӣ дар Тоҷикистон ташкил медиҳад.

Калидвожаҳо: *сайёҳӣ, таърих, Тоҷикистон, Шохроҳи Абрешим, ҳаракати инсонӣ, сафар, робитаҳои байнифарҳангӣ, мероси таърихӣ фарҳангӣ, рушди устувори сайёҳӣ.*

ИЗ ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В ТАДЖИКИСТАНЕ

Данная статья посвящена истории становления и развития туризма в Таджикистане. В ней анализируется исторический процесс возникновения и эволюции туризма на территории Республики Таджикистан как многогранного социального, культурного и исторического явления. Автор рассматривает туризм как относительно самостоятельный исторический феномен, связывая его развитие с совокупностью природно-географических, социально-экономических и культурных факторов. В этом контексте анализируется роль традиций, связанных с путешествиями, торговлей, паломничеством и гостеприимством, в формировании устойчивых форм межэтнического и межкультурного взаимодействия.

Особое внимание уделяется роли Великого шелкового пути как важнейшей древней коммуникационной магистрали и пространства для диалога цивилизаций и культур. Подчеркивается, что исторический опыт становления и развития сферы путешествий и туризма может служить важной теоретической и практической основой для устойчивого развития современного туризма, рационального использования туристического потенциала страны, а также сохранения и популяризации историко-культурного наследия Таджикистана.

Ключевые слова: *туризм, история, Таджикистан, Великий шелковый путь, перемещение людей, путешествия, межкультурные связи, историко-культурное наследие, устойчивое развитие туризма.*

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF TOURISM IN TAJIKISTAN

This article examines the history of the emergence and development of tourism in Tajikistan. It analyzes the historical process of how tourism arose and evolved within the Republic of Tajikistan as a multifaceted social, cultural, and historical phenomenon. The author views tourism as a relatively distinct historical phenomenon, linking its development to a combination of natural-geographic, socio-economic, and cultural factors. In this context, the article analyzes the role of traditions associated with travel, trade, pilgrimage, and hospitality in shaping enduring forms of interethnic and intercultural interaction.

Particular attention is paid to the role of the Great Silk Road as a vital ancient communication artery and a space for dialogue between civilizations and cultures. The article emphasizes that the historical experience of the travel and tourism sector's development can serve as a crucial theoretical and practical foundation for the sustainable development of modern tourism, the rational use of the country's tourism potential, and the preservation and promotion of Tajikistan's historical and cultural heritage.

Keywords: *tourism, history, Tajikistan, Great Silk Road, movement of people, travel, intercultural ties, historical and cultural heritage, sustainable tourism development.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипова Таҳмина Маликовна – омӯзгори калони кафедраи фанҳои ҷамъиятии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, Хуҷанд, Тоҷикистон. E-mail: tahminakhon-sharipova@yandex.ru (+992) 92- 715- 20- 55.

Сведения об авторе: Шарипова Таҳмина Маликовна – старший преподаватель кафедры общественных наук Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, Хуҷанд, Таджикистан. E-mail: tahminakhon-sharipova@yandex.ru (+992) 92- 715- 20- 55.

Information about the author: Sharipova Tahmina Malikovna – Senior Lecturer, Department of Social Sciences, Tajik State University of Law, Business and Politics, Khujand, Tajikistan. E-mail: tahminakhon-sharipova@yandex.ru

УДК: 338.48+796/799 (575.3)

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА И СПОРТА В ТАДЖИКИСТАНЕ В 2011 - 2026 ГОДАХ¹

АКРАМОВ М. И.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша

К началу 2010 годов Таджикистан вступил в фазу активного преобразования ключевых сфер общественной жизни, среди которых особое место занимали туризм и спорт. Сочетание уникального природного потенциала, богатого историко-культурного наследия и целенаправленной государственной политики создало благоприятные условия для динамичного роста этих направлений.

Начиная с 2011 года, в Таджикистане закладывались основы для будущего роста туристической отрасли. Страна предпринимала целенаправленные шаги по улучшению инфраструктуры и наиболее эффективному использованию своего туристического потенциала.

Принятие Национальной Концепции развития туризма на 2009–2019 годы - первого комплексного документа, определившего стратегические направления развития отрасли, дало мощный импульс модернизации транспортной инфраструктуры по всей республике. Были выделены средства на реконструкцию всей туристической отрасли. Проводилась модернизация всех коммуникационных узлов транспортных (автомобильного, железнодорожного, авиационного) сообщений, аэропортов Душанбе и Худжанда, Куляба и Хорога. По всей республике проводились масштабные строительные и ремонтные работы шоссейных автомобильных дорог к основным туристическим объектам. Повсеместное внедрение компьютерной, факсимильной техники и интернет - платформ предполагало упрощение визового режима для иностранных туристов.

В Республике Таджикистан в данный период была проведена огромная работа в сфере организации туристического сектора. Таджикистан обладает богатыми ресурсами и туристическим потенциалом.

В 2014 году Британский туристический журнал «Wanderlost» внёс Таджикистан в список рекомендуемых стран для туризма. По индексу привлекательности, издательство поставило Республику Таджикистан на четвёртое место. Рейтинг привлекательности Таджикистана был получен путём опроса читателей данного журнала [14,109].

¹ Статья написана в рамках проекта «История таджикского народа» (Таджикистан в период Советского Союза), государственный регистрационный номер 0121 TJ 1200.

Предоставление комфортных условий для посещения Таджикистана - упрощённое визовое оформление, развитая дорожная и гостиничная инфраструктура давали хорошую возможность для туристов увидеть живописные места - прекрасный вид горных пейзажей, долин и ущелий.

Туристические компании республики предлагали мировые стандарты сервиса. Создание маршрутизации по природным и культурным местам с использованием информационных технологий также способствовали повышению уровня привлекательности для путешествий в Таджикистан с её богатой фауной и флорой, историческими памятниками культуры и быта страны, с экзотическим многообразием. Все эти условия предоставляли возможности для хорошего отдыха туристов.

В 2011 году Таджикистан посетили 183 тысячи туристов - на 23 тысячи больше, чем в 2010 году [22,45]. Основные потоки путешествующих составляли туристы из Ирана, Афганистана, России США, Китая, Турции, Германии, Японии, Франции и Северной Кореи.

Большое значение в развитии туризма в Таджикистане имело привлечение иностранных инвестиций. Одна из известных санаторно - курортных лечебниц «Ходжа Оби Гарм» заинтересовала иранские компании, которые предложили финансирование в развитие и реконструкцию инфраструктуры курорта. Также поступили заявки от китайских, пакистанских, казахских и российских инвесторов на создание совместных туристических предприятий [11,73].

Природа Таджикистана в силу своего рельефа, сочетает в себе все климатические пояса и экосистемы. Высотная поясность создаёт условия существования экосистем от субтропиков, альпийских лугов и арктических природных зон высокогорья, где температура опускается до -50 градусов.

Таджикистан как зона туристической активности получило международное признание. В сентябре 2011 года в престижном журнале World Mass Communication была опубликована статья о туристическом потенциале Таджикистана, подчеркивающая уникальность природных богатств страны - гор, ледников, рек, озёр и большого биоразнообразия.

Статистические показатели финансовых поступлений показывают ежегодный прирост, что свидетельствует об интересе туристов к Таджикистану. В 2012 году по данным World Development Indicators (WDI), доходы от туризма составили более 60 млн. долларов. Этот показатель вырос на 51,76 % по сравнению с 2002 годом [6, 30].

Уникальная природа и климат страны способствовали развитию экотуризма. В 2012 году в Таджикистане приступили к созданию национального парка (площадью 2,6 млн. гектаров). С этой целью начались работы по созданию инфраструктуры для экотуризма и улучшению экологической обстановки в высокогорных районах Памира [24,88].

В 2013-2014 годах, с использованием информационных технологий и программных платформ упростилась процедура визового режима для туристов, прибывающих в Таджикистан. Упрощение визового режима значительно облегчило въезд для иностранных гостей, что повышало доступность Таджикистана для путешественников.

В рамках модернизации туристической инфраструктуры, велась реконструкция транспортно-коммуникационных узлов - аэропортов городов Душанбе, Худжанда, Куляба, Хорога, а также ремонт дорог, ведущих к основным туристическим объектам [8,16].

С целью популяризации туризма Таджикистан активно участвовал в международных туристических ярмарках и заседаниях комиссий Всемирной туристской организации. Таджикистан представлял на различных международных выставках и ярмарках свою культурную самобытность, свое древнее историческое наследие, историю и культуру, быт и традиции. Одним из таких наследий стал праздник Навруз, который стал туристический брендом страны, демонстрирующий культурное наследие Таджикистана.

Первого декабря 2014 года Правительством Республики Таджикистан была принята Программа развития туризма на 2015 – 2020 годы за №738.

Первого марта 2018 года документ был дополнен и был зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Таджикистан под № 114 и стал носить название «Программа развития туризма в Таджикистане на период 2018-2020 годы». Данная Программа была передана для реализации Комитету по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан совместно с соответствующими министерствами и ведомствами, а также исполнительным органам государственной власти.

Программа включала в себя анализ текущего состояния отрасли, цели и задачи реформирования, модернизации сферы туризма, маркетинг и продвижение национальных туристических продуктов, экологический туризм, обеспечение безопасности туристов, а также вопросы международного сотрудничества.

В Рамках утверждённого плана развития туризма на 2018–2020 гг., предусматривалось развитие альпинизма, экотуризма и культурно - исторических маршрутов [8,18].

Были запущены пилотные программы агротуризма в горных районах, позволяющих туристам познакомиться с традиционным бытом [20,41]. Комитетом по туризму организовывались международные семинары по подготовке гидов и экскурсоводов [20, 42].

2018 год был объявлен Годом развития туризма и народных ремёсел, что дало мощный импульс отрасли. В этом году были проведены масштабные фестивали: «Навруз - культурное туристическое наследие» и «Рангоранг» (фестиваль наследия Шёлкового пути). Были организованы международные альпинистские экспедиции на пик Исмоила Сомони (7495 м) [19, 48].

Государственная политика в сфере развития туризма оказала непосредственную помощь в реализации поставленных задач.

В частности были проведены следующие мероприятия - туристические компании были освобождены от налога на прибыль на первые 5 лет. Были предоставлены льготы по НДС и таможенным пошлинам на оборудование и сокращены таможенные пошлины на ввоз туристических автомобилей на 50 % [16, 24].

Первого августа 2018 года постановлением Правительства за № 372 была принята Стратегия развития туризма до 2030 года. Данный документ определял долгосрочные цели и задачи направления развития туристической отрасли [10].

Согласно документу, предусматривалось в период её реализации повышение вклада туризма в экономическое и социальное развитие страны через реформы отрасли. В Стратегии говорилось о признании богатого историко - культурного наследия Таджикистана, уникальной природы с озёрами, редкими животными и растениями, а также высоких гор как основных факторов развития туризма. Стратегия определяла три среднесрочных этапа реализации: 1-й этап включал в себя ускоренное развитие отрасли в 2019-2022 годах, 2-й этап ставил задачи

завершения ускоренной индустриализации в 2023 – 2026 годах и 3-й этап завершал формирование потенциала для развития туристической отрасли на основе знаний и инноваций в 2027 – 2030 годах.

Благодаря выработанной стратегии развития туризма в Таджикистане, к 2020 году сформировалась развитая туристическая инфраструктура. Были модернизированы четыре международных аэропорта: Душанбе, Худжанд, Куляб, Курган-Тюбе. Было построено более 170 отелей и 70 санаториев и курортов. Стала функционировать упрощённая визовая система для граждан 112 стран. Создана программная платформа системы электронной визы. Осуществлялся безвизовый режим со странами СНГ (кроме Туркменистана). Комитет по делам туризма увеличил срок регистрации иностранных граждан - с 3 до 30 дней.

Также немаловажное значение придавалось для развития внутреннего туризма, в ходе, которой жители страны активно осваивали горные маршруты и санатории. Уделялось внимание развитию агротуризма – программы туристического кластера в горных кишлаках с погружением в традиционный быт. Примером гастрономического туризма являлись фестивали национальной кухни - «Таджикские пловные традиции» в Душанбе, «Фестиваль самсы» в Худжанде. Осваивались и создавались в рамках религиозного туризма маршруты к историческим святыням - мавзолею Ходжи Машхад (IX век) в Хатлонской области, комплексу Хазрати Шох в Худжанде [16, 37].

В 2023–2026 годах наблюдался устойчивый рост количества туристов.

В 2023 году число туристов увеличилось на 34 % по сравнению с 2022 годом. Только за первое полугодие 2022 года число иностранных туристов составило 628 тысяч, а доходы отрасли достигли 270 млн. долларов [17, 72].

В 2023-2026 годах осваивались новые популярные направления экологического туризма, к ним относились живописные районы Фанских гор и Памира. Развивались новые маршруты культурно - исторического туризма к древним памятникам городов вдоль Шёлкового пути–Пенджикента и Худжанда. Интересными кластерами туризма в Таджикистане стали альпинизм и горный туризм, привлекающих туристов покорением самых высоких точек мира - пика Исмоила Сомони и пика Ленина. Туристов также привлекали оздоровительные туры в санаторно - курортных местах Варзобского, Бальджуанского и Рамитского регионов [17, 76].

Использование научно-технических достижений способствовало внедрению в туристическую отрасль Таджикистана новых инновационных проектов. В 2024 году открылся первый экоотель в Фанских горах с использованием солнечных батарей [17, 77]. В 2024 году в рамках поручения президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона о цифровизации экономики Таджикистана, технологической компанией «Ребус» было разработано мобильное приложение «Tourist MapTajikistan» с интерактивными картами [17, 79].

К 2026 году число туристов достигло 1,2 млн. человек (с учётом внутренних путешествий), а всесезонный туризм начал обретать реальные очертания - в Варзобском ущелье строились горнолыжные курорты с трассами протяжённостью 5 км. [17, 81].

Таким образом, комплексное решение задач, по развитию туристической отрасли в республике стало одним из важнейших достижений в ходе реализации среднесрочных и долгосрочных программ по развитию Таджикистана и вывело туризм в Таджикистане на новый уровень развития.

Спорт. Начиная с 2010-го года, спорт в Таджикистане вступил в новый этап своего развития. Период с 2011 по 2026 годы характеризовался комплексным развитием спортивной инфраструктуры, усилением государственной поддержки, ростом международного присутствия таджикских спортсменов и целенаправленным возрождением национальных видов спорта. Ключевыми драйверами изменений стали принятие государственных программ развития физической культуры и спорта, строительство и модернизация спортивных объектов по всей республики, расширение участия в международных соревнованиях и турнирах, популяризация массового спорта и здорового образа жизни.

Второго июня 2011 года постановлением Правительством Республики Таджикистан за № 278 была утверждена «Комплексная программа развития физической культуры и спорта в Республике Таджикистан на 2011-2015 годы». Координатором программы был назначен Комитет по делам молодёжи, спорта и туризма при Правительстве Республики Таджикистан. Программа была разработана на основе Закона Республики Таджикистан «О физической культуре и спорте», а также «Концепции развития физической культуры и спорта» в стране.

Вторая Государственная программа развития физической культуры и спорта в Республике Таджикистан на 2022 - 2026 годы была утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 декабря 2021 года за № 568 и вступила в силу 1 января 2022 года [15, 15].

Проблемы, которые требовалось решить в указанные периоды в рамках данных программ, касались нехватки высококвалифицированных спортивных специалистов - тренеров спортивных психологов, спортивных врачей и тд. Необходимо было решить проблему обеспечения спортивного медицинского обслуживания. Принимались меры по устранению недостаточного развития инфраструктуры и материально - технической базы сферы физкультуры и спорта. Повсеместно обеспечивались доступ ко вновь сооружённым спортивным площадкам широких масс населения страны. Решались вопросы по обеспечению программами физического воспитания для учреждений разного уровня.

Эти программы были частью государственной политики в сфере физической культуры и спорта, направленной на укрепление здоровья населения, подготовку профессиональных спортсменов и популяризацию здорового образа жизни.

В 2011 - 2020-е годы в Республике Таджикистан развернулось строительство ряда спортивных сооружений. По инициативе Лидера нации, Основателя мира и единства, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона по всей стране развернулось масштабное строительство и реконструкция стадионов, спортивных комплексов, спортивных залов, теннисных кортов, плавательных бассейнов, фитнес-залов, физкультурно-оздоровительных объектов.

В 2016 - 2024 годы посредством увеличения объема государственного финансирования и вклада отечественных предпринимателей новый размах получил процесс создания благоприятных условий для развития спорта, еще большего охвата подростков и молодёжи здоровым образом жизни и физическим воспитанием жителей. Была запущена программа «Спортивный двор», включающая в себя установку уличных тренажёров и спортивных площадок в жилых районах крупных городов [7, 57].

Строительством стадионов и спортивных комплексов, Правительство Республики Таджикистан вносило свой достойный вклад в развитие спорта и способствовало активному участию таджикских спортсменов на республиканских

и международных соревнованиях, где они представляют Республику Таджикистан.

В 2019 году открылся многофункциональный спортивный комплекс «Хумо» в Душанбе с ледовой ареной и бассейном олимпийского стандарта [7, 55]. Этот комплекс стал центром подготовки будущих чемпионов.

В 2021 году - завершилась реконструкция Центрального республиканского стадиона в Душанбе (вместимость 24 000 зрителей) [15, 60], что позволило проводить крупные международные соревнования.

Следует отметить, что, благодаря условиям, созданным на сегодняшний день, таджикские спортсмены систематически принимают активное участие на многих международных соревнованиях и добиваются высоких результатов и вносят в копилку сотни медалей различного достоинства [4, 53].

В 2012 году на Пекинской Олимпиаде Известный борец Расул Бокиев в соревнованиях по дзюдо, в весовой категории до 73 кг завоевал бронзовую медаль, что является первой в истории медалью сборной олимпийской команды Таджикистана. Бронзовую медаль в копилку сборной Таджикистана внесла Мавзуна Чориева. Она на Олимпийских играх в Лондоне 2012 года по боксу среди женщин в весовой категории до 60 кг завоевала бронзовую медаль. Указом Президента Республики Таджикистан все трое именитых спортсменов награждены Орденом «Шараф» [23].

В 2016 году наивысшим достижением таджикского спорта в период независимости стало выступлением легкоатлета Дилшода Назарова на летних олимпийских играх в Рио-де-Жанейро. В состязаниях по метанию молота Дилшод Назаров показав наилучший результат, был удостоен золотой медали и звания чемпиона Олимпийских игр.

В 2022 году - тяжелоатлет Сиёвуш Зухуров выиграл золотую медаль на чемпионате Азии в Манаме [7, 61].

В играх Исламского содружества, состоявшихся в мае 2017 года в Баку, приняли участие 29 спортсменов Таджикистана по 7-ми видам спорта. Спортсмены Таджикистана завоевали 4 бронзовых медалей, в том числе Навруз Арабов, Назарали Абдуали и Исмаил Сангов [4].

В сентябре 2017 года в Азиатских играх, состоявшихся в столице Туркменистана – городе Ашхабаде приняли участие 128 спортсменов Таджикистана. На играх были завоеваны 3 золотых, 14 серебряных и 34 бронзовых медалей [2].

Во втором десятилетии XXI века на новую ступень своего развития в Таджикистане поднялась борьба дзюдо, самбо и вольный стиль. В 2017 году чемпионом мира по самбо в городе Бухаресте (Румыния) стал Бехруз Ходжазода. В следующем году его достижения повторил Хушкадам Хусравов.

На XVIII Азиатских играх, состоявшихся в 2018 году в городе Джакарте и Палембанге – Индонезия спортсмены Таджикистана завоевали 4 серебряных и 3 бронзовых медалей. Среди отличившихся - Дилшод Назаров (метание молота), Бехруз Ходжазода (борьба кураш), Шахриёр Даминов (гребля), Умед Хасанбеков (борьба самбо), Комроншо Устопириён (борьба дзюдо и самбо) и Шакармамад Мирмамадов (борьба дзюдо).

В 2018 году таджикские спортсмены выступили на Олимпийских играх юниоров, состоявшихся в г. Буэнос-Айресе (Аргентина). Среди участников Сулаймони Джамшед – бронзовый призёр (дзюдо), Бежан Файзуллаев – серебряный призёр по стрельбе из пневматического пистолета.

В 2020 году из числа спортсменов Таджикистана 232 участвовали в

международных соревнованиях и внесли в копилку страны 124 медалей разных достоинств. 4 спортсмена были удостоены премии ей Президента Республики Таджикистан в размере 150 000 сомони за победу в международных соревнованиях [3].

«В 2021 году на Олимпийских играх Токио-2020 выступили дзюдоисты Сомон Махмадбеков, Акмал Муродов, Комроншо Устопириён и Темур Рахимов. Приобретенный опыт позволил Сомону Махмадбекову и Темуру Рахимову завоевать бронзовые медали на Олимпийских играх 2024 в Париже.

Сомон Махмадбеков стал обладателем серебряной медали чемпионата Азии 2021 года, бронзовой медали «Грант Слама» в Осака 2019 году и золотой медали Кубка Азии 2018 году [2]. Также Сомон Махмадбеков стал обладателем золотой медали Кубка Африки и Кубка Европы в 2017 году и серебряной и бронзовой медалей Кубка Европы 2018 году.

На Олимпийских играх 2024 года в Париже таджикские борцы дзюдо Темур Рахимов, Сомон Махмадбеков и боксёр Давлат Болтаев завоевали бронзовые медали. Глава государства, высоко оценив выступление вышеперечисленных спортсменов удостоил их правительственными наградами и материальными вознаграждениями [9].

В 2025 году на чемпионате мира по дзюдо в Будапеште, Эмомали Нурали и Обид Джебов стали серебряными призёрами чемпионата. В том же году на чемпионате Азии в Бангкоке Эмомали Нурали завоевал бронзовую медаль.

Мадина Курбонзода стала первой женщиной – бронзовой призёркой по дзюдо на турнире " Душанбе Гранд Слам -2025". На чемпионате Азии среди юниоров в 2025 году, проходившем в Джакарте, Мадина Курбонзода завоевала золотую медаль. Кроме того она стала серебряным призёром на VI играх исламской солидарности – 2025, состоявшихся в Эр - Рияде [13].

В 2024 году председатель Федерации футбола Таджикистана и конфедерации футбола Центральной Азии Рустами Эмомали выступил с инициативой о провозглашении 25 мая «Всемирным днём футбола». Генеральная сессия ООН обсудив данное предложение Таджикистана, в результате единогласного голосования утвердил «Всемирный день футбола» 25 мая. Данное решение вызвало большой энтузиазм среди любителей данного вида спорта и молодых таджикских футболистов. Под попечительством Рустами Эмомали по всей стране проходят соревнования по футболу и мини - футболу среди трудовых коллективов, общественных организаций и учебных заведений. Чемпионат Таджикистана по футболу проходит на высоком организационном уровне, матчи чемпионата транслируются каналами телевидения «Варзиш», «Футбол» и местных областных телеканалов.

В результате постоянной заботы со стороны Правительства РТ, сборная команда Таджикистана по футболу в турнире на Кубок Азии, проходившем в Катаре в 2023 году, добилась сенсационного успеха и вышла в полуфинал турнира.

За период 2011–2026 гг. Таджикистан прошёл впечатляющий путь в развитии туризма и спорта. Страна не только восстановила, но и значительно укрепила свою туристическую и спортивную инфраструктуру.

Уникальное сочетание природных богатств, культурного наследия и целеустремлённости людей создало прочную основу для дальнейшего роста. Сегодня Таджикистан уверенно заявляет о себе как о перспективном туристическом направлении и конкурентоспособном участнике международного спортивного движения.

За 2010 - 2026 годы Таджикистан сделал значительный шаг в развитии туризма и спорта. Благодаря государственной поддержке, улучшению инфраструктуры и активному продвижению туристического потенциала страна становится всё более привлекательной для путешественников и спортсменов. Сочетание уникальных природных условий, богатого культурного наследия и современных спортивных достижений создаёт прочный фундамент для дальнейшего роста этих важных сфер жизни общества.

Достижения в спорте, особенно успехи отдельных атлетов на международной арене, способствуют формированию позитивного имиджа страны и стимулируют развитие спортивного туризма. Взаимодействие туризма и спорта открывает новые возможности для экономики Таджикистана, создавая рабочие места и привлекая инвестиции.

Дальнейшие усилия должны быть направлены на решение существующих проблем и реализацию стратегических планов до 2030 года, что позволит закрепить достигнутые успехи и вывести Таджикистан на новый уровень развития в этих сферах.

ЛИТЕРАТУРА

1. ЦГА РТ. – Ф.404. - Оп.10. - Д.115. - Л.90./ Отчёты Национального олимпийского комитета за 2017-2021 гг.
2. ЦГА РТ. – Ф.404. - Оп.7. - Д.16. - Л.220./ Переписка Государственного Комитета по делам молодёжи, спорту и туризма с Правительством РТ, Министерствами и учреждениями.
3. Текущий архив Национального олимпийского комитета Республики Таджикистан. / Финансовый отчёт за 2020 год. - Л.60.
4. Текущий архив Национального олимпийского комитета Республики Таджикистан. /Отчёт НОК РТ за 2017-2021 гг. -Л.53.
5. Текущий архив Государственного комитета по делам молодёжи, спорта и туризму при Правительстве Республики Таджикистан. /Отчёт о строительстве спортивных объектов в Хатлонской области РТ в 2024 г.
6. Анализ развития сферы услуг в Республике Таджикистан (2005 - 2015). / Агентство по статистике. Душанбе, 2013. - 312 с.
7. Аналитический обзор развития спортивной инфраструктуры Таджикистана (2018 -2022). /Министерство спорта РТ. - Душанбе, 2022. - 168 с.
8. Государственная программа развития туризма в РТ на 2014-2020 гг. - Душанбе, 2014. - 48 с.
9. Дилшод Назаров - олимпийский чемпион.[электронный ресурс]. URL: <https://Khovar.tj/gus>. Дата обращения:16.04 2026.
10. Долгосрочная Стратегия развития туризма в Республике Таджикистан до 2030 года. Комитет по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан. [электронный ресурс]. URL: [https:// Egov.tj](https://Egov.tj). Дата обращения: 17.04.2026.
11. Инвестиционный потенциал туристической отрасли Таджикистана. Госкомитет по инвестициям. - Душанбе, 2011. - 156 с.
12. Инфраструктура туризма Таджикистана: аналитический обзор. Госкомитет по инвестициям и управлению госимуществом РТ. - Душанбе, 2020. - 184 с.
13. История таджикских дзюдоистов. [электронный ресурс]. URL: [https:// Judo.tj](https://Judo.tj). Дата обращения: 21.04.2026.
14. Мамадризоханов А. А. Организация экотуристской деятельности. - Душанбе: Андалеб - Р, 2015. – С.109.
15. Налоговый кодекс Республики Таджикистан (с изменениями на 2018 год). - Душанбе, 2018. - 420 с.
16. Отчёт Агентства по туризму РТ «Развитие новых направлений туризма в период пандемии (2020-2022)». - Душанбе, 2022. - 92 с.

17. Отчёт Агентства по туризму РТ за 2022 - 2026 гг. - Душанбе, 2026. - 112 с.
18. Постановление О Программе развития физической культуры и спорта в Республике Таджикистан на 2022-2026 годы. [электронный ресурс]. URL: [https:// Mmih.adlia.tj](https://Mmih.adlia.tj). Дата обращения: 16.04.2026.
19. Постановление Президента РТ № 123 от 15.01.2018. О проведении Года развития туризма и народных ремёсел. - Душанбе, 2018. - 56 с.
20. Развитие агротуризма в горных районах Таджикистана. Агентство по развитию села. - Душанбе, 2016. - 88 с.
21. Сборник спортивных достижений Таджикистана (2010–2017). Министерство спорта и молодёжной политики РТ. - Душанбе, 2017. - 210с.
22. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Агентство по статистике при Президенте РТ. - Душанбе, 2012. - 284 с.
23. Таджикистан на Олимпийских играх [Электронный ресурс]. - Режим доступа: wikipedia.org. Дата обращения: 16.04.2026.
24. Экологический туризм в Таджикистане: перспективы и вызовы. Министерство охраны окружающей среды. - Душанбе, 2013. - 98 с.

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА И СПОРТА В ТАДЖИКИСТАНЕ В 2011 - 2026 ГОДАХ

Период 2011–2026 годов стал для Таджикистана временем активного развития туризма и спорта. Сочетание уникальных природных ландшафтов, богатого историко-культурного наследия и целенаправленной государственной политики создало прочную основу для динамичного роста этих сфер.

В статье последовательно анализируются достижения Республики Таджикистан в сфере туризма, начиная от создания туристической инфраструктуры, туристических кластеров, а так же экономической прибыли туризма в бюджет государства. Также проведено исследование развития спорта. Последовательно проанализированы меры государственной поддержки развития спортивного сектора страны. Приведены достижения таджикских спортсменов на соревнованиях республиканского и международного уровня.

В статье представлен углублённый хронологический анализ развития туризма и спорта в Таджикистане в период 2010 - 2026 гг. Рассмотрены ключевые события, государственная политика, инфраструктурные проекты, достижения отдельных спортсменов и динамика туристического потока. Особое внимание уделено взаимодействию двух сфер и перспективам их развития до 2030 года.

Принятая правительством Республики Таджикистан стратегия развития являлась практическим инструментом преобразования туризма и спорта в стране. Она сочетала амбициозные цели с реалистичными механизмами их достижения. Успешная реализация плана развития туризма и спорта позволила не только раскрыть потенциал этих сфер, но и укрепить имидж страны, как привлекательного туристического направления и конкурентоспособного игрока на международной спортивной арене.

Ключевые слова: *Республика Таджикистан, туризм, спорт, государственная политика, стратегия развития туризма, историко - культурное наследие, экологический туризм, туристическая инфраструктура, культурно - исторический туризм, спортивные достижения олимпийские игры, спортивные комплексы, Президент Республики Таджикистан, программы развития спорта, чемпионаты мира и республики.*

DEVELOPMENT OF TOURISM AND SPORTS IN TAJIKISTAN 2011 – 2026

The period 2011-2026 was a period of active development for tourism and sports in Tajikistan. The combination of unique natural landscapes, a rich historical and cultural heritage, and targeted government policy created a solid foundation for the dynamic growth of these sectors.

This article provides a comprehensive analysis of the Republic of Tajikistan's achievements in tourism, ranging from the creation of tourism infrastructure, tourism clusters, and the economic benefits of tourism to the state budget. A study of sports development is also conducted. State

support measures for the development of the country's sports sector are systematically analyzed, and the achievements of Tajik athletes in national and international competitions are presented.

This article presents an in-depth chronological analysis of the development of tourism and sports in Tajikistan from 2010 to 2026. Key events, government policy, infrastructure projects, the achievements of individual athletes, and the dynamics of tourist flow are examined. Particular attention is paid to the interaction between the two sectors and their development prospects through 2030.

The development strategy adopted by the Government of the Republic of Tajikistan served as a practical tool for transforming tourism and sports in the country. It combined ambitious goals with realistic mechanisms for achieving them. The successful implementation of the tourism and sports development plan not only unlocked the potential of these sectors but also strengthened the country's image as an attractive tourist destination and a competitive player in the international sports arena.

Keywords: *The Republic of Tajikistan, tourism, sports, public policy, tourism development strategy, historical and cultural heritage, ecotourism, tourism infrastructure, cultural and historical tourism. Sporting achievements, Olympic Games, sports complexes, the President of the Republic of Tajikistan, sports development programs, world and national championships.*

РУШДИ САЙЁҲӢ ВА ВАРЗИШ ДАР ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 2011 – 2026

Солҳои 2011- 2026 давраи рушди ҷаҳоли сайёҳӣ ва варзиш дар Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Омезиши манзараҳои беназири табиӣ, мероси ҷаҳи таърихӣ ва фарҳангӣ ва сиёсати мақсадноки ҳукумат барои рушди босуръати ин бахшҳо заминаи мустақкам фароҳам овард.

Дар ин мақола таҳлили ҳамаҷонибаи дастовардҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи сайёҳӣ, аз таъсиси инфрасохтори сайёҳӣ, кластерҳои сайёҳӣ ва манфиатҳои иқтисодии сайёҳӣ то бучаи давлатӣ оварда шудааст. Таҳқиқоти рушди варзиш низ гузаронида шудааст. Ҷораҳои дастгирии давлатӣ барои рушди бахши варзиши кишвар ба таври систематикӣ таҳлил мешаванд ва дастовардҳои варзишгарони тоҷик дар мусобақаҳои миллӣ ва байналмилалӣ пешниҳод мегарданд.

Дар ин мақола таҳлили амиқи хронологии рушди сайёҳӣ ва варзиш дар Тоҷикистон аз соли 2010 то 2026 пешниҳод мешавад. Рӯйдодҳои асосӣ, сиёсати ҳукумат, лоиҳаҳои инфрасохторӣ, дастовардҳои варзишгарони алоҳида ва динамикаи ҷараёни сайёҳӣ баррасӣ гардида, таваҷҷуҳи махсус ба ҳамкориҳои байни ду бахш ва дурнамои рушди онҳо то соли 2030 муайян мешавад.

Стратегияи рушд, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шудааст, ҳамчун воситаи амалӣ барои табдил додани сайёҳӣ ва варзиш дар кишвар хизмат намуда, ҳадафҳои бузургро бо механизмҳои воқеӣ барои ноил шудан ба онҳо муттаҳид кардааст. Татбиқи бомуваффақияти нақшаи рушди сайёҳӣ ва варзиш на танҳо имкониятҳои ин бахшҳоро боз кард, балки имичи кишварро ҳамчун як макони ҷолиби сайёҳӣ ва бозигари рақобатпазир дар арсаи байналмилалӣ варзиш тақвият дод.

Калидвожаҳо: *Ҷумҳурии Тоҷикистон, сайёҳӣ, варзиш, сиёсати давлатӣ, стратегияи рушди сайёҳӣ, мероси таърихӣ ва фарҳангӣ, экотуризм, инфрасохтори сайёҳӣ, сайёҳии фарҳангӣ ва таърихӣ, дастовардҳои варзишӣ, бозиҳои олимпӣ, маҷмааҳои варзишӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, барномаҳои рушди варзиш, чемпионатҳои ҷаҳонӣ ва миллӣ.*

Сведения об авторе: Акрамов Муртазо Иномович - кандидат исторических наук, научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ. Телефон: (+992) 907-144-365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru

Information about the author: Akramov Murtazo Inomovich - candidate of Historical Sciences, researcher of the Institute history, archeology and ethnography named after A. Donish of the

Маълумот дар бораи муаллиф: Акрамов Муртазо Иномович - номзади илмҳои таърих, ходими илмии шуъбаи таърихи навтарини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ. Телефон: (+992) 907-144-365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru

УДК 621. 22 (575.3) (09)

АЗ ТАЪРИХИ БУНЁДИ НЕРУГОҲИ БАРҚИ ОБИИ «РОҒУН»

КЕНЧАЕВ М. Ч.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Дар замони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтмони Неругоҳи барқи обии “Роғун” ба яке аз рӯйдодҳои муҳими таърихи муосири кишвар табдил ёфтааст. Бо назардошти аҳамияти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва таърихӣ иншоот, раванди сохтмони он, ҳамчун падидаи муҳими давраи Истиқлол ниёз ба омӯзиши ҳамаҷонибаи таърихнигорон, ҷомеашиносон, мардумшиносон ва рӯзноманигорон дорад. Дар ин замина, омӯзиши раванди фаъолияти бинокорон, муҳандисон, техникҳо ва намоёндагони миллатҳои гуногун, ки дар марҳалаҳои сохтмони неругоҳ ширкат варзиданд, аҳамияти махсус дорад. Таърихи сохтмони НБО “Роғун” на танҳо як бахши муҳими таърихи рушди энергетикаи Тоҷикистон, балки ҷузъи раванди ташаккул ва рушди ҷомеаи Тоҷикистон дар давраи Истиқлол низ махсус меёбад.

Баррасиҳои илмӣ имкониятҳои сохтмони иншооти гидроэлектрикӣ дар минтақаи Роғун ханӯз дар ибтидои солҳои 30-юми асри XX бо роҳбарии В. А. Горбунов оғоз гардид ва натиҷаҳои таҳқиқот нишон дод, ки мавзеи Роғун дар шарк ва шимолу ғарб бо кӯҳҳои Қаротегину Дарвоз ихота шуда, дар ин минтақа дарёҳои Сурхоб ва Оби Хингов дар ҳамбастагӣ ба ташаккули маҷрои Вахш мусоидат мекунанд. Ин хусусиятҳои ҷуғрофӣ ва гидрологии минтақа барои истифодаи захираҳои обӣ ва бунёди иншооти гидроэнергетикӣ заминаи мусоид фароҳам меоварданд.

Аз лиҳози таърихи рушди энергетика, сохтмони Неругоҳи барқи обии “Роғун” яке аз лоиҳаҳои бузурги энергетикӣ Тоҷикистон дар асри XXI на танҳо дар сатҳи Осиёи Марказӣ, балки дар ҷаҳон буда, аз рӯйи таҷҳизоти муҳандисӣ, хусусиятҳои техникӣ ва иқтисодӣ амалиётӣ беназир мебошад.

Дар доираи лоиҳаи НБО-и “Роғун” сохтмони обанбори дарозии тақрибан 72 км, сарбанд бошад то 1,5 км ва баландии он то 335 метр пешбинӣ шудааст, ки яке аз баландтарин неругоҳ дар ҷаҳон махсус меёбад. Барои бунёди ин иншооти бузург инфрасохтори иловагӣ мададрасон бо якчанд лоиҳаҳои сохтмонӣ гидроэнергетикӣ ва сохтмонӣ баробар аст. Дар маҷмӯъ, дарозии нақбҳои сохташуда ва ба истифода додашуда тақрибан 75 км-ро ташкил медиҳад, ки 50 километри он мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифтааст [1,8].

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ дар соҳаи сохтмони иншооти гидроэнергетикӣ таҷрибаи бой андӯхта буд. Омӯзиши захираҳои гидроэнергетикӣ кишвар, бахусус дар ҳавзаи дарёи Вахш, ханӯз аз ибтидои солҳои 30-юми асри XX оғоз гардидааст. Натиҷаҳои таҳқиқот имкони сохтмони неругоҳҳои барқи обиро дар ин минтақа тасдиқ намуданд. Татбиқи чунин лоиҳаҳо метавонист ба рушди иқтисодиву иҷтимоӣ Тоҷикистон ва минтақа ҳамаҷониба

мусоидат намояд. Бо вучуди ҳамаи ин, оғоз гардидани Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва баъдан ба вуқӯ пайвастанӣ ҷанги таҳмилиӣ шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон раванди сохтмони иншооти гидроэнергетикиро ба таъхир андохт.

Бо афзоиши имкониятҳои иқтисодӣ ва техникии Тоҷикистон ва Иттиҳоди Шуравӣ дар аввали солҳои 60-ум барои татбиқи лоиҳаҳои бузурги гидроэнергетикӣ шароити мусоид фароҳам омад. Соли 1961 сохтмони НБО-и “Норак” оғоз гардида, агрегати (ҷарҳаи) якуми неругоҳ бо иқтидори 300 МВт 15-уми ноябри соли 1972 ва НБО-и “Норак” бо иқтидори пурраи 2700 МВт соли 1979 ба истифода дода шуд.

НБО “Норак” бо иқтидори бузурги худ ба яке муҳимтарин иншооти гидроэнергетикии Тоҷикистон табдил ёфт. Солҳои 80-ум, дар натиҷаи таҷдиди агрегатҳои неругоҳ, иқтидори ҳар як агрегат то 335 МВт ва иқтидори умумии неругоҳ то 3000 МВт расонида шуд. Таҷрибаи сохтмон ва истифодаи НБО-и “Норак” имкониятҳои истифодаи захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистонро нишон дод. Иқтидори гидроэнергетикии кишвар тақрибан 527 миллиард кВт соат дар як сол арзёбӣ мегардад. Ин таҷриба барои таҳияи минбаъдаи лоиҳаҳои бузурги гидроэнергетикӣ, аз ҷумла дар ҳавзаи дарёи Вахш заминаи муҳим гузошт.

Солҳои 70 - 80-ум афзоиши талабот ба неруи барқ ва рушди саноат зарурати бунёди неругоҳҳои нави барқи обиро ба миён овард. Дар ҳамин замина, лоиҳаи сохтмони НБО “Роғун” дар аввали солҳои 70-ум дар шӯбаи Осиёи Марказии Институти лоиҳакашии “Гидропроект”-и шаҳри Тошканд таҳия гардид.

Лоиҳаи НБО “Роғун” дар доираи низоми ягонаи энергетикӣ Иттиҳоди Шуравӣ таҳия шуда, ба рушди минбаъдаи энергетикаи минтақаи Осиёи Марказӣ ҳамаҷониба мусоидат мекард. Пас аз муҳокимаҳои тӯлонӣ лоиҳаи неругоҳ соли 1974 аз ҷониби Кумитаи давлатии сохтмони Иттиҳоди Шуравӣ тасдиқ карда шуд.

Соли 1972 таҳияи пурраи асосноккунии техникаю иқтисодии НБО-и “Роғун” ба анҷом расид. Хуҷҷати мазкур аз ҷониби Вазорати энергетикаи ИҶШС баррасӣ ва муҳокима гардида, 27 феввали соли 1974 бо қарори № 6 Комиссияи иқтисодии давлатии Госплани ИҶШС ба тасвиб расид [3, 43-63].

Ҳамин тариқ, лоиҳаи техникии НБО-и “Роғун” соли 1974 оғоз гардида, моҳи ноябри соли 1978 анҷом ёфт. Моҳҳои ноябр - декабри соли 1978 лоиҳа аз ҷониби комиссияи экспертизаи Пажӯҳишгоҳи “Гидропроект” мавриди муҳокима қарор гирифт. Баъдан, моҳи июни соли 1979 муҳокимаи лоиҳаи НБО-и “Роғун” дар Шурои илмию техникии Вазорати барқи ИҶШС ба анҷом расид. Моҳи октябри соли 1980 лоиҳа аз ҷониби Экспертизаи асосии давлатии Госстрой (Сохтмони давлатӣ) ва ГКНТ-и ИҶШС баррасӣ ва тасдиқ гардид. Ин қарор тибқи мактуби Госстройи ИҶШС аз 16 октябри соли 1980, таҳти рақами 38 қабул карда шуд. Моҳи ноябри соли 1980 Шурои Вазирони ИҶШС низ қарори дахлдорро қабул намуда, барои иҷрои корҳои пешбинишуда Дастури № 2411-ро аз санаи 27 ноябри соли 1980 низ ба тасвиб расонид [3, 45-50].

Масъалаи истифодаи муштараки ин иншоот дар солҳои 1984-1987 дар Шурои техникии Вазорати хоҷагии оби ИҶШС ва Госплани ИҶШС баррасӣ гардид. Аз ҷумла, қарорҳои № 413 аз 7 феввали соли 1984 ва № 566 аз 10 сентябри соли 1987 дар ин масъала қабул шуда, соли 1987 Госплани ИҶШС низ қарори № 563-ро ба тасвиб расонид. Дар таҳияи хуҷҷатҳои марбут ба истифода ва ҳифзи муштараки захираҳои обии ҳавзаҳои дарёҳои Сир ва Ому намояндагони ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ иштирок намуданд. “Тавзеҳоти нақшаи истифода ва ҳифзи дастҷамъонаи захираҳои обҳои ҳавзаи дарёи Сир” ва “Тавзеҳоти нақшаи истифода ва ҳифзи дастҷамъонаи захираҳои обҳои ҳавзаи дарёи Ому” ҳамчун хуҷҷатҳои асосии ин раванд таҳия гардиданд [9, 7-8].

Раванди асосии бунёди Неругоҳи барқи обии “Роғун” дар давраи Шуравӣ ба ду марҳала тақсим мешавад: Марҳалаи якум солҳои 1976 - 1987 ва дуюм аз соли 1987 то соли 1993-ро дар бар мегиранд. Марҳалаи якум - давраи омодагӣ барои сохтмони Неругоҳи барқи обӣ соли 1976 оғоз ёфт. Моҳи сентябри соли 1976 гурӯҳи сохтмончиён аввалин шуда ба “Роғун” омаданд. Дар он вақт маконҳои сохтмонӣ дар баландии аз 1000 то 1700 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир буданд. Мушкилии асосӣ дар он буд, ки роҳи оҳани наздиктарин аз минтақаи сохтмони НБО “Роғун” 80 километрро ташкил меод [1,11].

Мушкилоти дигар ба интиқоли турбинаҳо, трансформаторҳо ва дигар таҷхизоти мураккаби гидроэнергетикӣ маҳсуб меёфт. Бо дарназардошти шароити ҷуғрофӣ ва роҳҳои нақлиётӣ минтақа, интиқоли чунин таҷхизоти калонҳаҷм бо маҳалли сохтмон душвор буд. Аз ҷумла, генераторҳои обӣ дар Ҷумҳурии Украина ва баъзе агрегатҳо дар шаҳри Свердловскийи Федератсияи Россия истехсол мегардиданд.

Азбаски сохтмони НБО-и “Роғун” аз маҷмааи хеле мураккаб иборат буд, аз ин рӯ барои иштирок дар муҳокимаи лоиҳаи он мутахассисони касбӣ аз институтҳои соҳавӣ зарур буд. Дар маҷмӯъ, беш аз 300 корхона аз тамоми ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шуравӣ дар раванди иҷроиши корҳои лоиҳакашӣ, сохтмонӣ ва насбкунӣ ба таври ихтиёрӣ ва ғаёлона ширкат варзиданд [1, 7].

Солҳои 70-уми асри гузашта рушди соҳаи гидроэнергетика яке аз самтҳои афзалиятнок дар Иттиҳоди Шуравӣ маҳсуб меёфт. Аз ин рӯ, дар Шурои илмӣ-техникии Вазорати хоҷагии оби ИҶШС бо мувофиқаи ҳамаи ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон нақшаи истифодаи муштаракӣ Сирдарё ва Амударё тасдиқ шуд ва сипас ташреҳҳои ин нақшаҳо низ пешниҳод гардиданд. Дар онҳо миқдори ҷудо кардани ҳаҷми об, инчунин мавқеи неругоҳ мушаххасан дар кадом дарё ҷой гирифтани он, ҳаҷми обанбор, баландии сарбанд ва иқтидори неругоҳ дақиқ гардид [6], [13].

Бо мақсади фароҳам овардани шароити мусоид барои ҳаёт ва зиндагии бинокорон, муҳандисон ва кормандони техникӣ ва идоракунӣ аз ҳисоби буҷаҳои Иттиҳоди Шуравӣ ва миллии сохтмони шаҳр, яке аз вазифаҳои асосӣ маҳсуб меёфт. Нимаи дуюми солҳои 1980-ум, дар майдони сохтмон, дар давоми якчанд сол биноҳои зиёд сохта шуданд. Дар шаҳраки навбунёди Роғун инфрасохтори иҷтимоӣ, аз ҷумла мактаб барои фарзандони бинокорони НБО “Роғун”, боғчаю кӯдакистон, беморхонаҳо, марказҳои саломатию фарҳангӣ ва дигар муассисаҳои зарурӣ сохта, ба истифодаи умум супорида шуданд.

Сохтмони сарбанди НБО “Роғун” соли 1987 оғоз гардид. Дар охири сол, яъне рӯзи 27-уми декабр маҷрои дарёи Вахш баста шуда, корҳои мустаҳкамкунии сарбанд оғоз гардиданд. Сипас, соли 1993, баландпояи сохтмони сарбанд ба 40 метр расид. Худи ҳамон сол нақбӣ 21 кмро канда буданд. Ғайр аз ин, то ҳамон вақт корҳои асосӣ барои таҳияи ҳуҷраҳои мошину таҷхизоти трансформаторҳо анҷом дода шуданд [7].

Барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва оғози ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси муваққатан қатъ шудани сохтмони ин иншооти бузурги саноатӣ гардид. Илова бар ин, 8 майи соли 1993 ба маҷмааи баландпояи сохтмон дар натиҷаи офати табиӣ зарарӣ ҷиддӣ расид. Дар натиҷа, толори муҳаррикҳо ва нақбҳо қисман зерӣ об монданд [12].

Марҳалаи нави сохтмони НБО “Роғун” дар шароити Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз гардид. Бояд таъкид кард, ки дар давраи ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ ва мушкилоти молиявӣ, барои Тоҷикистони соҳибистиклол

аз нав оғоз бахшидани сохтмони Неругоҳи барқи обии “Роғун” бо имкониятҳои дохилӣ ҳеле мушкил буд.

Дар шароити ба амал омада, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо дарназардошти вазъияти иқтисодӣ барои дастгирии моддию техникаӣ ва умуман бунёди сохтмони НБО “Роғун” ба кишварҳои ИДМ муроҷиат намуд. Аз байни кишварҳои ИДМ, Федератсияи Русия ва ширкатҳои тобеи он омодагии ҳудро барои ҳамкорӣ эълон кард. Ҳамин тариқ, соли 2004 байни Ҳукумати Тоҷикистон ва Ширкати «РусАл» Шартнома оид ба анҷоми сохтмони НБО «Роғун» ба мувофиқа расид. Аз ҷониби РусАл асосноккунии техникаӣ - иқтисодии лоиҳа таҳия гардид. Гайр аз ин дар майдони НБО «Роғун» якчанд корҳо, бештар дар иншооти асосӣ, аз ҷумла, дар ҳуҷраи муҳаррик гузаронида шуданд.

Дар ин муддат роҳбарияти РусАл ва инчунин дигар вазорату идораҳои дахлдор, муассисаҳои илмӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор кори таҳқиқотии муштаракро барои муайян намудани баландии сарбанд гузаронида буданд.

Аммо ҷонибҳо ба як қатор масъалаҳои усулии техникаӣ сохтмон ба хулосаи ягона наомаданд. Мушкилоти асосӣ ба нишондиҳандаҳои гидротехникаӣ лоиҳа марбут буд. Дар атрофи муҳокимаи ин масъала баҳсу мунозираҳо, махсусан оид ба баландии сарбанд ба амал омаданд. Дар бораи масъалаи мазкур РусАл сарбанди бетонии 285-метраро пешниҳод кард, гарчанде ки ин лоиҳа аз ҷониби РусАл пурра ва то охир илман ва аз ҷиҳати техникаӣ асоснок нашуда буд [15, 1573-1589].

Баҳсҳои тӯлонӣ дар атрофи шакл ва усули сохтмон низ буданд. Мутахассисони ҳирфавии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳоди РусАл-ро баъд аз раъйпурсии намоёндагони Ширкати Русия, ки онро ҷонибдорӣ намуданд, рад карданд. Дар натиҷа, моҳи сентябри соли 2007 Тоҷикистон Созишномаро бо Ширкати «РусАл» расман қатъ намуд [7],[8].

Ба шароити ба амал омада, нигоҳ накарда Роҳбарияти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор қабул кард, ки мустақилона сохтмони НБО “Роғун”-ро бо таъя ба захираҳои дохилии худ, оғоз диҳад. Дар ин шароит Ҳукумати ҷумҳурӣ барои дарёфти сарчашмаҳои асосии маблағгузорӣ барои ин иншооти бузург имконоти дохилро омӯхта, дар ибтидо хароҷоти сохтмони НБО «Роғун» 2,2 миллиард доллари ИМА пешбинӣ гардид. Маблағгузориҳои сохтмони Неругоҳи барқи обии «Роғун» аз бӯчаи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин маблағҳои аз ғуруши саҳмияҳо ва сертификати саҳмияҳои ҚСК НБО «Роғун» оғоз гардид [16].

Дар ҳамин шароит соли 2008 бо кӯшишу ғайрати зиёди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати мамлакат бо мақсади ба даст овардани Истиқлоли энергетикӣ кишвар ва таъмин намудани аҳоли бо барқ сохтмони НБО «Роғун» аз нав шуруъ гардид.

Пеш аз оғози корҳои маҷмӯӣ дар бунёди ин иншооти бузург гидротехникаӣ зарур буд, ки корҳои омодагӣ ба анҷом расонида шаванд. Ҳамин тариқ, дар марҳалаи якум - аз соли 2004 то соли 2008 таҳқиқот ва оморасозии таҳқиқоти техникаӣ лоиҳа гузаронида шуд. Дар марҳалаи дуюм - аз соли 2008 то соли 2010 корҳо оид ба барқарорсозӣ, сохтмон ва насбкунӣ, инфрасохтори ёрирасон амалӣ гардида, марҳалаи сеюми сохтмон аз соли 2010 то имрӯз идома дорад. Дар ин марҳалаи сохтмон, бастанӣ канори дарёи Вахш, бунёди сарбанд ва корҳои сохтмонии ду агрегати аввалин сурат гирифт.

Тибқи барномаи сохтмон, бастанӣ маҷрои дарёи Вахш дар моҳи декабри соли 2009 ба нақша гирифта шуда буд. Аммо бо сабаби он, ки нақбҳои сохтмонии рақамҳои 1-ум ва 2-юм анҷом наёфта буданд, бинобар ин, ниёз ба бастанӣ маҷрои

оби дарё набуд. Бар замми ин, дар марҳалаи аввал истифодаи ду адад неругоҳ бо иқтидори умумии 400 МВт дар охири соли 2012 пешбинӣ шуда буд, ки бо сабабҳои ин нақшаҳо мутаассифона иҷро нагариданд.

Бояд қайд кард, ки барои ҳалал расонидан ба пешрафти сохтмони Неругоҳи барқии «Роғун» аз ҷониби баъзе кишварҳо монеаҳои сунъӣ ба амал омада буд, ки асосан ин баҳс дар атрофи вазъи экологӣ ва сейсмикии минтақаи Осиёи Марказӣ мебошад. Дар натиҷа, соли 2010 байни Тоҷикистону Бонки ҷаҳонӣ барои гузаронидани экспертизаи байналмилалӣ лоиҳа Созишнома ба имзо расид. Тибқи натиҷаҳои озмун моҳи феввали соли 2011 Ширкати «Швейцария Power Energy Ltd» ҳамчун пудратчӣ барои санҷиш интихоб гардид [5,18].

Тибқи нишондиҳандаҳои техникӣ ва иқтисодӣ НБО Роғун аҳамияти бузурги минтақавӣ дорад. Обанбори мазкур на танҳо барои истифодаи неруи барқ, инчунин барои ҳалли масъалаи обёрӣ намудани 300 000 заминҳо гектар пешбинӣ шудааст. Барои ҳамин ҳам лоиҳаи бунёди НБО-и «Роғун» аз ҷиҳати аҳамияти иҷтимоӣ иқтисодӣ, дар давраи Шуравӣ мақоми умумиитифоқиро соҳиб гашта буд.

Дар марҳалаи нави сохтмони НБО «Роғун» 53 ташкилотҳои сохтмонӣ ширкат варзида, барои амалӣ намудани ин лоиҳаи калонҳаҷм 13300 нафар муҳандисон, кормандони техникӣ, меъморон, бинокорон ва дигар ихтисосҳои мухталифи дахлдор бо кори доимӣ таъмин гардидаанд [10].

Масъалаҳои аҳамияти сохтмони НБО-и «Роғун» дар аксар мавридҳо дар форумҳои бонуфуз, инчунин дар рафти вохӯрии сарони давлатҳои ИДМ муҳокима шудаанд. Аз ҷумла, дар шаҳри Бишкеки Ҷумҳурии Қирғизистон дар охири соли 2008 ин масъала баррасӣ гардида, ҳамдигарфаҳмӣ ҳамаҷонибаи мавқеи истифодаи захираҳои обӣ дар сатҳи роҳбарони давлатҳо ба даст омад.

Моҳи июли соли 2014 агрегати дуҷоми неругоҳ, ки дар заводи «Электротяжмаш»-и шаҳри Харкови Ҷумҳурии Украина истеҳсол шуда буд, барои блоки панҷуми Неругоҳи обии барқии «Роғун» ба Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқол дода шуд [1, 5-15].

Бояд қайд намуд, ки интиқоли чарха ва қисмҳои эҳтиётӣ хеле мушқил буд. Барои овардани чарҳаи дорои вазни 75 тонн, ҳавопаймои махсуси «Руслан» лозим буд ва соли 2014 ду чарха барои НБО-и «Роғун» дар Ҷумҳурии Украина истеҳсол карда шудаанд, ба Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шуд.

Дар соҳаи истеҳсоли воҳидҳои гидроэнергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Украина ҳамкорӣ мекунад. Яке аз шартномаҳо ин сохтмони корхонаи муштарак барои истеҳсоли неруи хурди насосҳо ва қисматҳои неругоҳҳои барқӣ мебошад, ки дар соли 2009 дар байни «Электротяжмаш» ва «Барқи Тоҷик» ба имзо расида буд [10].

Айни замон, дар сохтмони азими асри бисту яки НБО «Роғун» Вазорати энергетика ва захираҳои об, Ширкати холдингии «Барқи Тоҷик», Гурӯҳи татбиқи лоиҳаҳои сохтмони иншооти энергетикӣ дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Электротяжмаш»-и шаҳри Харков, Ҷамъияти саҳомии кушоди «Тоҷикгидроэлектромонтаж», «Русгидро», «Гидромонтаж»-и Россия ва аз ширкатҳои хориҷи дур «Салини импрежило» (Salini impregilo) ва дигарон фаъолона ширкат менамоянд.

Дар китъаи толори мошинҳо барои насби 6 адад генераторҳо бо иқтидори умумии 3,600 мВ, корҳои омодагӣ ва насби таҷҳизоти зарурӣ дар марҳалаи ниҳой мебошанд. Ҳоло ду трансформатори барқӣ бо иқтидори умумии 700,000 киловатт-ампер омода карда шудааст [11]. Суръатбахшии рафти кори сохтмон ва насбкунӣ

аз он далолат медиҳад, ки дар сеҳи васлкунӣ ҳар моҳ як трансформатори энергетикӣ омода карда мешавад.

Тибқи шартҳои институтҳои байналмилалӣ, ширкате, ки бо тарҳрезӣ, харид ва сохтмони Неругоҳи барқи обии «Роғун» интиҳоб шудааст, дар асоси озмун муайян гардид, ки ин тендери байналхалқиро Ширкати итолиёвии «Salini Impregilo» ба даст овард [17].

Дар майдонҳои ин иншооти азими аср идоракунии марказонидашуда аз рафти сохтмон ва васлкунии иншоот ҳам дар рӯйи замин ва ҳам дар қорҳои зеризаминӣ ба роҳ монда шуда, лоиҳа бо сохтор ва методологияи нав амалӣ карда мегардид. Айни замон дар сохтмони Неругоҳи барқи обии «Роғун» ҳазорҳо нафар коргарон, бинокорон, васлгарон, муҳандисон ва кормандони техникии касбу қори гуногун ва ихтисосҳо аз минтақаҳои мухталифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар кишварҳои ИДМ аҳлона қору ғаболият мекунамд [14].

Дар натиҷаи бастанӣ маҷрои оби дарёи Вахш зиёда аз 17 ҳазор гектар заминҳои ҳудуди ноҳияи Нуробод зери обанбор мемонанд, ки аз ин 1345 гектар заминҳои обёришаванда, 156га боғҳо, 4782га чарогоҳҳо, ва 371га заминҳои наздиқавлиғӣ мебошанд. Ҳамчунин 36 хоҷагии деҳқонӣ, 9 хоҷагии инфиродӣ ва қисман аз Ҷамоати Комсомолобод (9 деҳа), Ҷамоати Ҳакимӣ (9 деҳа) ва 62км роҳҳо аз он ҷумла роҳҳои дорои аҳамияти ҷумҳуриявӣ дошта 3 км ва роҳҳои маҳаллӣ 59 км зери обанбор мемонанд [4].

Ба ҷойҳои нави зист тибқи қарори Ҳукумати Ҷумурии Тоҷикистон аз 20 январи соли 2009 № 47 «Дар бораи муҳочират аз минтақаи зериобмонии аҳолии Роғун ва Нуробод» ва Қарори райси ноҳияи Нуробод аз 26 январи соли 2009 бо №15 ва мувофиқи нақша ҷорабиниӣ оид ба кӯчонидани аҳоли марҳала ба марҳала ба ҷойҳои нави зист, (4935 оила-23082 нафар), ки ин 35,6% аҳолии ноҳияро дарбар мегирад, то соли 2015 кӯчонида шуданд. Аз ин 2080 нафар (51%) муҳочирон дар ҷойҳои нави зисти ноҳия ва 1955 (48%) дар дигар ноҳияҳо бо ҷойи зисти доимӣ таъмин гардиданд [10].

Ҳамин тариқ, анҷом ёфтани сохтмони НБО «Роғун» ва ба истифода супоридани тамоми иншооти мазкур на танҳо ҷумҳуриро бо барқи доимӣ таъмин менамояд, инчунин барои содироти он ба кишварҳои дигар бо нархи бозорӣ низ ҳамаҷониба мусоидат менамояд ва НБО «Роғун» пеш аз ҳама ба рушди саноати мамлакат, расидан ба саноатикунони босуръати кишвар имконот фароҳам меорад. Ғайр аз он ба густариши муносибатҳои энергетикӣ байнидавлатӣ ва гардиши савдои байналмилалӣ, мавҷудияти миқдори зарурии об барои обёрӣ дар солҳои хушк на танҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дар дигар кишварҳои поёноби Осиёи Марказӣ ҳамаҷониба мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Абдурашитов Ф. М., Кенчаев М. Ҷ. Марҳалаҳои асосии таърихи бунёди Неругоҳи барқи обии «Роғун» // Муаррих - Историк - Historian. - 2021. - № 4 (28). - С. 5-15.- С.11.
2. Акрамӣ З. И., Абулхаев Р. А., Абдурашитов Ф. М. Роғун - крупнейшее гидроэнергетическое сооружение XXI века// Муаррих, №. 3-4 (8), 2016,- С.8-15
3. Арифов Х. О., Арифова П. Х. К вопросу о завершении строительства Роғунской ГЭС // Таджикистан и современный мир. - Душанбе, 2010. – № 1 (24). – С. 48–63.
4. Асоев Ҳ. Роғун - машғалафрӯзи минтақа. Ҷилди 1. - Душанбе: Дониш, 2018. -135 с.
5. Всемирный банк. Оценочные исследования по предлагаемому проекту Роғунской гидроэнергетической станции в Таджикистане [Электронный ресурс]. - 2014. - Режим доступа: (дата обращения: 23.09. 2026).

6. Генеральная схема комплексного использования водных ресурсов р. Амударьи. - Ташкент: САО «Гидропроект», 1971.
7. Икрами Дж. От Нурека к Рогуну [Электронный ресурс] // Азия-Плюс. -17 января 2012 г. - Режим доступа: <https://asiaplus.news/2012/01/17/ot-nureka-k-rogunu/> (Дата обращения: 18.08.2026).
8. Неругоҳи барки обии «Рогун». Сомонаи расмӣ [Захираи электронӣ]. -Ҳолати дастрасӣ: <http://rogunges.tj> (Санаи мурочиат: 20.09.2026).
9. Орипов Х. О., Аминджонов М. А. К вопросу о завершении строительства Рогунского гидроузла (экспертная оценка) // Неру.- 2011. - № 8-9. -С. 7–8.
10. Сафарзода Х. А. Эмомалӣ Раҳмон - эҳғари Рогун. - Нашри дуюм. - Душанбе, 2017. - 464 с.
11. Сафарзода Х. А. Эмомалӣ Раҳмон - эҳғари Рогун. - Нашри сеюм. - Душанбе, 2018. - 416 с.
12. Сирожев Б. С., Петров Г., Радченко В. Г. Авария верховой перемычки плотины Рогунской ГЭС // Международный симпозиум по высоким каменно - земляным плотинам (ISHERD'93). - Пекин, 26 -29 октября 1993 г. - Электронный ресурс. - URL: (дата обращения: 25.08.2026).
13. Схема комплексного использования водных ресурсов бассейна реки Сырдарьи. - Ташкент: Средазгипроводхлопок, 1971. - 122 с.
14. Хуррамзода М. Х. Нақши Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар бунёди НБО «Рогун». - Душанбе: ЭР-граф, 2018. - 128 с.
15. Dombrovsky V., et al. Rogun Dam-Path to Energy Independence or Security Threat? // Sustainability. - 2011. - Vol. 3, No. 9. - P. 1573-1589.
16. International Monetary Fund. Republic of Tajikistan: Poverty Reduction Strategy Paper-Joint Staff Advisory Note [Electronic resource]. -Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2011. - URL: (санаи мурочиат: 23.09.2026).
17. Technical Assistance for Financing Framework for Rogun Hydropower Project [Захираи электронӣ].-Washington, D.C., 2023.-Ҳолати дастрасӣ: (санаи мурочиат: 23.09.2026).
18. World Bank. Rogun Hydropower Project Assessment Studies: Selection of ESIA Consultant - Summary [Electronic resource]. - 2011. - URL: World Bank document (санаи мурочиат: 22.09.2026).

АЗ ТАЪРИХИ СОХТМОНИ НЕРУГОҲИ БАРҚИ ОБИИ «РОГУН»

Дар мақола таърихи сохтмони Неругоҳи барқи обии «Рогун» мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ба марҳалаҳои асосии татбиқи лоиҳа дар давраҳои Шуравӣ ва Истиқлол таваҷҷуҳи хос зоҳир шудааст. Пешзаминаҳои сохтмони неругоҳ ва аҳамияти захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон таҳлил гардидаанд.

Муаллиф ҳамзамон нақши НБО «Рогун»-ро дар рушди низоми энергетикӣ ҷумхуриӣ нишон додааст. Фаъолияти ташкилотҳои лоиҳакашӣ, муҳандисон, мутахассисон ва сохтмончиён мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҷамчунин, рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва иҷтимоӣ дар минтақаи сохтмон баррасӣ шудааст.

Мушкилоти асосии дар ҷараёни татбиқи лоиҳа ба амал омада таҳлил гардидаанд. Таърихи сохтмони НБО «Рогун» дар заминаи рушди гидроэнергетикаи Осиёи Марказӣ баррасӣ мешавад. Таҷрибаи андӯхташуда барои истифодаи минбаъдаи захираҳои гидроэнергетикии кишвар аҳамияти муҳим дорад. Маводи мақола имкон медиҳад, ки сохтмони НБО «Рогун» ҳамчун бахши муҳимми таърихи муносири энергетикаи Тоҷикистон арзёбӣ карда шавад.

Калидвожаҳо: НБО «Рогун», таърихи сохтмон, гидроэнергетика, захираҳои гидроэнергетикӣ, инициоти гидротехникӣ, энергетикаи Тоҷикистон, Осиёи Марказӣ.

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА РОГУНСКОЙ ГИДРОЭЛЕКТРОСТАНЦИИ

В статье рассматривается история строительства Рогунской гидроэлектростанции. Особое внимание уделяется основным этапам реализации проекта в советский и постсоветский периоды. Рассматриваются предпосылки строительства и значение гидроэнергетических ресурсов Таджикистана.

Автор показывает роль НБО «Рогун» в развитии энергетической системы республики. Освещается деятельность проектных организаций, специалистов, инженеров и строителей. Отдельное внимание уделяется развитию транспортной и социальной инфраструктуры в районе строительства.

Анализируются основные трудности, возникшие в процессе реализации проекта. История строительства Рогунской ГЭС рассматривается в контексте развития гидроэнергетики Центральной Азии. Отмечается значение накопленного опыта для дальнейшего освоения гидроэнергетических ресурсов страны. Материалы статьи позволяют рассматривать строительство НБО «Рогун» как важную часть современной истории энергетики Таджикистана.

Ключевые слова: *Рогунская ГЭС, история строительства, гидроэнергетика, гидроэнергетические ресурсы, гидротехнические сооружения, энергетика Таджикистана, Центральная Азия.*

FROM THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE ROGUN HYDROELECTRIC POWER STATION

This article examines the history of the construction of the Rogun hydroelectric power station. Particular attention is paid to the main stages of the project's implementation during the Soviet and post-Soviet periods. The article examines the background to the construction and the significance of Tajikistan's hydropower resources.

The author highlights the role of the Rogun National Hydropower Company in the development of the republic's energy system. It covers the activities of design organisations, specialists, engineers and builders. Particular attention is paid to the development of transport and social infrastructure in the construction area. The main difficulties encountered during the project's implementation are analysed.

The history of the Rogun HPP's construction is examined in the context of the development of hydropower in Central Asia. The significance of the experience gained for the further development of the country's hydropower resources is highlighted. The information presented in this article enables the construction of the Rogun Hydropower Plant to be viewed as an important part of the modern history of Tajikistan's energy sector.

Keywords: *Rogun Hydropower Plant, history of construction, hydropower, hydropower resources, hydraulic structures, Tajikistan's energy sector, Central Asia.*

Маълумот дар бораи муаллиф: **Кенчаев Мухбир Ҷӯрабоевич** - унвонҷӯи шуъбаи таърихи навтарини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: (+992) 93-440-28-86. E-mail: mukhbirjon.kendjaev@mail.ru

Сведения об авторе: **Кенджаев Мухбир Джурабоевич** - соискатель отдела новейшей истории Института истории, археологии и этнологии им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 93-440-28-86. E-mail: mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru

Information about the author: **Kendzhaev Mukhbir Juraboevich** - Research Fellow at the Department of Modern History, Ahmad Donish Institute of History, Archaeology and Ethnology, National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 93-440-28-86. E-mail: mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru

УДК: 930.85 (091) (575.34)

ХУСУСИЯТҲОИ ИНҚИЛОБИ ФАРҲАНГӢ ВА ТАТБИҚИ ОН ДАР МИНТАҚАИ КҶҶЛОБ ДАР СОЛҲОИ 1920 – 1940

**ҲАЙДАРАЛИЗОДА Қ. Ҳ.,
Донишгоҳи давлатии КҶҶлоб ба номи А. Рӯдакӣ**

Инқилоби фарҳангӣ яке аз самтҳои муҳимми сиёсати давлатии Ҳокимияти Шуравӣ ба ҳисоб мерафт. Ҳадафи асосии он тағйири куллии шуури ҷамъиятӣ, рушди маориф, баланд бардоштани сатҳи маърифати аҳоли ва ташаккули фарҳанги нави ҷомеаи сотсиалистӣ буд. Ташаккул ва рушди муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ, инчунин низоми маорифи халқ дар минтақаи КҶҶлоб ҳамчун ҷузъи таркибии дигаргуниҳои куллии иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ки дар заминаи бунёди сохти нави ҷамъиятӣ амалӣ мегардиданд, сурат гирифтааст. Ин раванд на танҳо ба тағйири сохтори низоми маориф, балки ба ташаккули шаклҳои нави фаъолияти фарҳангӣ ва маърифатии аҳоли низ ҳамаҷониба мусоидат намуд.

Таҳқиқи таърихи ташаккул ва рушди фарҳанги миллӣ, инчунин муайян намудани заминаҳои таърихӣ он дар шароити бунёди ҷомеаи сотсиалистӣ дар солҳои 1920 - 1940, яке аз самтҳои муҳимми назариявӣ ва методологии омӯзиши раванди инқилоби фарҳангӣ ба ҳисоб меравад. Баррасии ин масъала имкон медиҳад, ки хусусиятҳои ташаккули фарҳанги нав, марҳалаҳои рушди муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ ва нақши онҳо дар дигаргунсозии ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии аҳоли муайян шаванд.

Таърихи ташаккул ва рушди низоми муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ, инчунин хусусиятҳои таътиқ ва густариши инқилоби фарҳангӣ дар минтақаи КҶҶлоб дар солҳои 1920 -1940 дар осори як қатор муҳаққиқон, аз ҷумла Абдуллоев М. [2, 48], Раҳимов А., Ашуров Н. [8,80], Шарифов Д. [11,61; 13,49; 14,159; 16,79] ва дигарон инъикос ёфтааст. Осори мазкур барои муайян намудани самтҳои асосии сиёсати фарҳангӣ, раванди ташаккули муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ ва хусусиятҳои минтақавии рушди фарҳанг дар давраи таҳқиқшаванда аҳамияти муҳим доранд.

Таҳлили таърихӣ ин давра нишон медиҳад, ки муваффақияти раванди ташаккули фарҳанги нав ба фаъолияти қувваҳои иҷтимоии давр, аз ҷумла коргарон, деҳқонон ва зиёиёни маҳаллӣ, робитаи мустақим дошт. Ҷалби ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба равандҳои фарҳангӣ ва маърифатӣ барои густариши муассисаҳои нави фарҳангиву маърифатӣ, баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии аҳоли ва ҳамзамон тағйир додани муносибатҳои иҷтимоиву фарҳангӣ мусоидат намуд. Аз ин рӯ, омӯзиши нақш ва фаъолияти қувваҳои мазкур барои дарки амиқи хусусиятҳои ташаккул ва рушди фарҳанг дар минтақаи КҶҶлоб дар солҳои 1920 - 1940 аҳамияти ҳоссаи худро дорад.

Ҳокимияти Шуравӣ фаъолияти фарҳангиву маърифатиро яке аз самтҳои муҳимми кори идеологӣ дар байни оммаи меҳнаткашон арзёбӣ менамуд. Ҳизби ҳукмронии Иттиҳоди Шуравӣ - Ҳизби Коммунистӣ рушди муассисаҳои фарҳангӣ - маърифатиро таҳти роҳбарӣ ва назорати худ қарор дода, ба таъсис, густариш ва таҳкими фаъолияти онҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир мекард. Муассисаҳои мазкур ҳамчун воситаи муҳимми таътиқи сиёсати фарҳангӣ ва идеологии давлат дар байни аҳоли истифода мешуданд.

Дар давраи солҳои 1920 - 1940 таъсис ва рушди муассисаҳои фарҳангӣ - маърифатӣ дар минтақаи Кӯлоб яке аз самтҳои муҳимми сиёсати фарҳангии Ҳукумати Шуравӣ ба шумор мерафт. Ҳадафи асосии ин раванд зимнан баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии аҳоли, пурра барҳам додани маҳви бесаводӣ ва тарбияи идеологию маънавӣ, таблиғи арзишҳои нави иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, инчунин густариши дониш дар байни омма ба ҳисоб мерафт. Дар марказҳои шахру шаҳракҳо ва маҳалҳои аҳолинишини хонаҳои маданият, клубҳо, китобхонаҳо ва дигар муассисаҳои фарҳангӣ - маърифатӣ таъсис мешуданд.

Муассисаҳои мазкур ҳамчун марказҳои асосии ташкили ҳаёти фарҳангӣ ва маърифатии аҳоли фаъолият намуда, дар онҳо чорабиниҳои мухталифи фарҳангӣ, шабнишинӣ, вохӯриҳо, маҳфилҳо, намоишҳои театрӣ ва курсҳои омӯзишӣ баргузор мегардиданд. Дар баробари ин, дар назди баъзе муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ китобхонаҳои хурд ва синфхонаҳои таълимӣ ташкил шуда, барои омӯзиши савод ва баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии аҳоли шароити муайян фароҳам оварда мешуд [5,56].

То ибтидои асри XX дар минтақаи Кӯлоб муассисаҳои асосии таълиму тарбия ва фарҳангӣ - маърифатиро аслан гирем мактабҳои анъанавӣ, мадрасаҳо ва масҷидҳо ташкил медоданд. Ин муассисаҳо ҳамчун марказҳои асосии таълим ва тарбия амал намуда, дар онҳо насли ҷавон асосҳои донишҳои динӣ, саводи ибтидоӣ ва унсурҳои донишҳои адабиро меомӯхтанд. Дар баробари ин, мактабҳо, мадрасаҳо ва масҷидҳо на танҳо вазифаи таълимӣ, инчунин нақши муҳимро дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, арзишҳои ахлоқӣ ва муносибатҳои иҷтимоии аҳоли низ иҷро мекарданд.

Фаъолияти муассисаҳои таълимии мазкур асосан бар меъёрҳои шариати исломӣ ва анъанаҳои таълимии суннатӣ таъин мекард. Мазмун, усул ва шаклҳои таълим низ аз хусусиятҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеаи он давра вобастагии зиёде худро доштанд. Аз ин рӯ, низоми маорифи тошуравӣ дорои хусусияти суннатӣ ва бештар динӣ буда, аз нигоҳи сохтор, мазмун ва фарогирии аҳоли ба талаботи ҷомеаи дар ҳоли тағйирёбии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ қарордошта пурра ҷавобгӯ набуд.

Бо барқарор гардидани Ҳокимияти Шуравӣ дар минтақа марҳалаи нави дигаргуниҳо дар соҳаҳои маориф ва фарҳанг оғоз гардид. Дар ин замина барои ташаккули низоми нави маориф, ки бар усулҳои дунявӣ, мутамарказ ва давлатӣ асос ёфта буд, заминаҳои зарурии ташкилӣ ва иҷтимоӣ фароҳам омаданд. Таъсиси муассисаҳои нави таълимӣ ва фарҳангӣ - маърифатӣ ба яке аз самтҳои асосию муҳимми сиёсати иҷтимоӣ ва фарҳангии давлати Шуравӣ табдил ёфт.

Инқилоби Октябр дар таърихи иҷтимоӣ ва фарҳангии халқи тоҷик марҳалаи нави дигаргуниҳоро ба вуҷуд овард. Дар натиҷаи тағйироти сиёсӣ ва иҷтимоии пас аз он ба амаломеа, барои рушди соҳаи маориф, фаъолияти фарҳангӣ ва ташаккули муассисаҳои нави фарҳангӣ - маърифатӣ заминаҳои мусоид фароҳам гардид. Дар доираи сиёсати фарҳангии давлати Шуравӣ барои рушди низоми маорифи халқ ва густариши муассисаҳои таълимӣ тадбирҳои мушаххас амалӣ шуданд. Ҳизби Коммунистӣ аз солҳои аввали ташаккули давлати Шуравӣ ба масъалаи рушди маорифи халқ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, онро яке аз самтҳои муҳимми сиёсати иҷтимоӣ ва фарҳангии худ қарор дод [3,19].

То ғалабаи Инқилоби Октябр вазъи саводнокии аҳолии Осиёи Марказӣ ниҳоят паст буда, масъалаи барҳам додани бесаводӣ яке аз мушкилоти ҷиддии иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба ҳисоб мерафт. Тибқи маълумоти маҷаллаи «Вестник воспитания», ки соли 1906 нашр шудааст, дар сурати идома ёфтани вазъи мавҷудаи иҷтимоӣ ва сиёсӣ

барои пурра бартараф намудани бесаводӣ дар Осиёи Марказӣ тақрибан 4500 сол зарур мешудааст. Ин маълумот, новобаста аз хусусияти баҳодиҳии он, сатҳи хеле пасти саводнокии аҳолиро дар минтақа нишон медиҳад. Дар баробари маҳдудиятҳои вобаста ба сохтори иҷтимоӣ ва сиёсати аморати Бухоро, сиёсати Ҳукумати подшоҳии Русия низ, тибқи арзёбиҳои манбаъҳои давр, барои рушди маориф ва фарҳанги халқҳои ғайрирус маҳдудиятҳои муайян эҷод мекард [6,14].

Пас аз ғалабаи Инқилоби Октябр раванди густариши сохтори нави сиёсӣ дар ҳудудҳои мухталафи Осиёи Марказӣ оғоз гардид. Бо роҳбарии Ҳизби Коммунистӣ аз моҳи ноябри соли 1917 то нимаи аввали соли 1918 дар як қатор ноҳияҳои шимолии минтақа Ҳокимияти Шуравӣ барқарор карда шуд. Дар ҳудудҳои Помир бошад, ин раванд соли 1919 сурат гирифт. Бо вучуди ин, дар қисми шарқии аморати Бухоро, аз ҷумла дар ҳудудҳои Бухорои Шарқӣ, ки аксарияти аҳолии онро тоҷикон ташкил медоданд, то сарнагун гардидани ҳокимияти амирӣ ва пирӯзии Инқилоби Бухоро сохтори иҷтимоӣ сиёсии пешина боқӣ монда буд.

Раванди татбиқи инқилоби маданӣ дар ҷумҳурӣ бо як қатор мушкилоти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ рӯ ба рӯ гардида, онҳо ба суръат ва самаранокии дигаргуниҳои соҳаи фарҳанг таъсири муайян мерасониданд. Бо вучуди ин, ханӯз дар солҳои аввали барқарор гардидани Ҳокимияти Шуравӣ Ҳизби Коммунистӣ бо таъя ба оммаи меҳнаткашон ба татбиқи чорабиниҳои марбут ба дигаргунсозии соҳаи маориф ва фарҳанг оғоз намуд [15,35].

Дар арафаи инқилоб сатҳи саводнокии аҳолии аморати Бухоро хеле паст буда, қисми зиёди аҳолии меҳнаткаш аз имкониятҳои таҳсилоти муосир ва муассисаҳои фарҳангӣ - фароғатӣ маҳрум буд. Муассисаҳои таълиму фарҳангӣ дастрасии умумӣ надоштанд ва низоми мавҷудаи маориф асосан ба шаклҳои суннатии таълим таъя мекард. Ҳангоми муайян намудани вазифаҳои аввалиндараҷаи Инқилоби Бухоро вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар ба инобат гирифта шуда, масъалаҳои рушди соҳаҳои калидии ҷомеа аз қабилҳои маориф ва фарҳанг ҳамчун яке аз самтҳои муҳими дигаргунсозии ҷомеа матраҳ гардиданд. Бо вучуди ин, татбиқи чорабиниҳои марбут ба сохтмони фарҳангӣ дар ҳудуди Аморати Бухоро ба мушкилоти зиёде рӯ ба рӯ мешуд.

Яке аз омилҳои асосии монеъшаванда ба рушди муассисаҳои фарҳангӣ - маърифатӣ норасоии кадрҳои маҳаллӣ ва маводи таълимиву тарбиявӣ ба забони тоҷикӣ буд. Нокифоя будани мутахассисони зарурии маҳаллӣ, адабиёти таълимӣ ва китобҳои тоҷикӣ фаъолияти муассисаҳои маданӣ - маърифатиро нисбатан маҳдуд намуда, барои ташкили кори мунтазам ва мувофиқ ба талаботи давр мушкилӣ ба вучуд меовард. Тибқи маълумоти манбаъҳои мавҷуда, то Инқилоби Октябр дар байни аҳолии минтақаи Кӯлоб фаъолияти муназзами фарҳангиву маърифатӣ дар шакли муассисаҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ ба роҳ монда нашуда буд [10, 41].

Дар ҷомеаи анъанавии минтақа гурӯҳи муайяни шахсони босавод ва аҳли илму адаб аксаран дар мактабҳои динӣ ва мадрасаҳо таълим гирифта, ба китобхонӣ ва омӯзиши илмҳои гуногун машғул буданд. Баъзе аз онҳо китобхонаҳои шахсӣ дошта, китобу дастнависҳои таърихӣ, динӣ ва адабиро ҷамъоварӣ ва нигоҳдорӣ мекарданд.

Бо вучуди мавҷудияти чунин анъанаҳои инфиродии китобдорӣ ва китобхонӣ, китобхонаҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ ҳамчун шакли нави муассисаи фарҳангиву маърифатӣ дар минтақаи Кӯлоб танҳо дар миёнаи солҳои 1920 ташаккул ёфтанд. Тибқи маълумоти мавҷуда, аввалин чунин муассисаҳо тақрибан солҳои 1925 - 1926 ташкил гардида, барои густариши китобхонӣ, баланд бардоштани сатҳи

маърифатнокии аҳоли ва ташаккули муҳити нави фарҳангӣ дар минтақа замина фароҳам оварданд.

Раванди ташаккули низоми нави маориф ва мактабсозӣ дар ҳудуди Тоҷикистон, бахусус дар минтақаи Кӯлоб, бинобар вазъи мураккаби сиёсӣ иҷтимоӣ он давра бо мушкilotи зиёд сурат мегирифт. Таҳлили таърихӣ ин раванд нишон медиҳад, ки дар қисмати шимолии кишвар таҷрибаи муайяни мактабдорӣ тоинқилобӣ вучуд дошт. Аммо дар минтақаҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон таъсири сохтори анъанавӣ идорӣ аморати Бухоро ҳанӯз ҳам қавӣ буд. Ин вазъ ба раванди ҷорӣ намудани низоми нави маориф таъсир расонида, боиси заъф ва ба таъхир афтодани ислоҳоти соҳаи маориф дар ин минтақаҳо гардид.

Ташкил ва ба роҳ мондани фаъолияти нахустин мактабҳои сохти Шуравӣ низ бо мушкilotи зиёде рӯ ба рӯ мешуд. Аз ҷумла, норасоии биноҳои ҷавобгӯ ба талаботи мактаб, таҷхизоти таълимӣ, китобҳои дарсӣ ва пеш аз ҳама, камбудии омӯзгорони дорои донишу маҳорати зарурӣ ва мутахассисони тоҷикзабон аз ҷумлаи масъалаҳои асосӣ ба шумор мерафтанд. Ҳамзамон, мавҷудияти мактабҳои анъанавӣ динӣ ва нуфузи эътиқодоти суннатӣ марбут ба шариат дар байни як қисми аҳоли ба фаъолияти мактабҳои нав таъсир мерасонид. Ин омилҳо дар маҷмӯъ раванди ташаккули низоми нави маорифро хело мушкил намуда, ҳамзамон дар назди мақомоти ҳизбӣ ва ҳукумати ҷумҳурий вазифаи азнавсозии куллии низоми таълиму тарбияро ба миён гузоштанд [1,57].

Мактабҳои навтаъсис дар татбиқи сиёсати инқилоби фарҳангӣ дар мамлакат нақши муҳим бозиданд. Натиҷаҳои ин равандро метавон дар рушди соҳаҳои саноат, хоҷагии қишлоқ, илм ва техника, инчунин дар густариши низоми маориф ва пешрафти илму фарҳанг дар ҷумҳуриҳои Шуравӣ мушоҳида намуд [7,55].

Нахустин муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ Шуравӣ, аз ҷумла мактабҳо, клубҳо, китобхонаҳо ва дигар муассисаҳои маърифатӣ, дар ҳудуди собиқ аморати Бухоро дар шароити муборизаи шадид бо бесаводӣ, таассуб ва хурофоту ҷаҳолат таъсис ёфтанд. Ин раванд дар муҳити муқовимати қувваҳои суннатгаро ва неруҳои иҷтимоӣ сурат мегирифт, ки ба нигоҳ доштани сохтори мавҷудаи фарҳангиву маърифатӣ манфиатдор буданд.

Бо мақсади татбиқи ҷорабиниҳои сохтмони фарҳангӣ дар маҳалҳо шабакаи муассисаҳои нави таълимиву маърифатӣ таъсис дода шуд. Аз ҷумла, мактабҳои сохти Шуравӣ, нуктаҳои маҳви бесаводӣ ва дигар муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ ташкил гардиданд. Сохтмони фарҳангиву маърифатӣ ҳамчун яке аз ҷузъҳои муҳими дигаргуниҳои иҷтимоӣ тадриҷан барои баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳоли, ташаккули зиёиёни маҳаллӣ ва рушди минбаъдаи соҳаи маориф дар минтақа заминаи мусоид фароҳам овард.

Асоси ташаккули низоми фарҳангии сотсиалистиро низоми маорифи давлатӣ ташкил медод, зеро болоравии сатҳи умумии фарҳанг ва маърифати ҷомеа бо рушди соҳаи маориф робитаи мустақим дошт. Ҳарчанд ба ҳайати империяи Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Марказӣ дар баъзе ҷанбаҳо барои рушди минбаъдаи минтақа замина фароҳам оварда буд, сиёсати мақомоти ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба рушди маориф ва боло бурдани сатҳи маърифату фарҳанги аҳолии маҳаллӣ маҳдудиятҳои ҷиддӣ дошт. Ин маҳдудиятҳо, аз ҷумла, дар муносибат ба густариши таҳсилоти муосир ва омода намудани кадрҳои маҳаллӣ зоҳир мегардиданд.

Бо дарназардошти зарурати роҳбарӣ ва ҷамоҳангсозии фаъолияти соҳаҳои идеологӣ (иҷтимоӣ), аз ҷумла фарҳанг ва маориф, моҳи декабри соли 1924 Комиссариати халқии маорифи ҶМШС Тоҷикистон таъсис дода шуд. Дар ихтиёри

ин ниҳод 7 мактаб мавҷуд буд, ки дар онҳо 152 нафар хонандагон таҳсил мекарданд ва 31 нафар омӯзгорону дигар кормандон фаъолият менамуданд. То охири соли 1925 шумораи мактабҳо дар ҷумҳурӣ ба 25 адад расида, дар онҳо 754 нафар хонанда ба таълим фаро гирифта шуда буданд [9,4].

Раванди ташкили муассисаҳои таълимӣ то моҳи апрели соли 1926 ба нишондиҳандаҳои назаррас ноил гардид. То ин давра шумораи умумии мактабҳо, хонаҳои кӯдакон ва интернатҳо дар микёси ҷумҳурӣ ба 70 адад расид. Дар шаҳру минтақаи Кӯлоб низ заминаҳои ибтидоии ташаккули низоми маориф гузошта шуда, 5 мактаб ва 1 хонаи кӯдакон таъсис ёфт. Дар ин муассисаҳо 205 нафар хонандагон пурра ба омӯзиши таълим фаро гирифта шуда, раванди таълиму тарбияро 8 нафар омӯзгори соҳибкасб амалӣ менамуданд [2,14].

Таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон барои рушди минбаъда ва ташаккули низоми маорифи халқ заминаи мусоид фароҳам овард. Рушди маориф ҳамчун яке аз самтҳои муҳимми сиёсати фарҳангӣ дар шароити таҳкими сохтори Шуравӣ, ташаккули иқтисодиёти сотсиалистӣ ва тағйирёбии сохтори иҷтимоии ҷомеа роҳандозӣ гардид. Дар ин замина, мақомоти иҷроияи ҳокимияти маҳаллӣ ба татбиқи қарорҳо ва дастуру супоришҳои Ҳизби Коммунистӣ ва мақомоти иҷроияи ҳокимияти Шуравӣ дар самти рушди соҳаи маорифи халқ ва густариши муассисаҳои таълимӣ шуруъ намуданд.

Ташкили фаъолияти муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ яке аз самтҳои муҳимми сиёсати маориф ва фарҳанг дар солҳои аввали ташаккули низоми Шуравӣ ба ҳисоб мерафт. Аз оғози соли 1925 дар қаламрави ҷумҳурӣ 7 клуб, 10 чойхонаи сурх, 2 китобхона, 1 хонаи деқонон, 47 мактаби маҳви бесаводӣ, 1 мактаби типи Шуравӣ ва 1 мактаби мусикӣ фаъолият менамуданд. То соли 1927 дар ҳудуди Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон шумораи муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ ба 28 адад расида буд. Дар вилояти Кӯлоб дар давраи солҳои 1927 - 1928 дар умум 1 клуби занона ва 5 чойхонаи сурх фаъолият доштанд. Ташкили ин муассисаҳо барои густариши қорҳои маърифатӣ, ҷалби аҳоли ба таҳсил ва фароҳам овардани заминаҳои мусоид барои рушди ҳаёти фарҳангии аҳоли ҳамаҷониба мусоидат намуд [10,41].

Пленуми якуми васеи Бюрои ташкилии тоҷикистони Ҳизби Коммунистии Ўзбекистон, ки моҳи ноябри соли 1925 баргузор гардид, дар муайян намудани самтҳои рушди маорифи халқ дар ҷумҳурӣ аҳаммияти муҳим дошт. Дар қарорҳои Пленум масъалаҳои бартараф намудани бесаводии аҳолии калонсол, васеъ намудани шабакаи муассисаҳои таълимӣ ва омода намудани кадрҳои омӯзгорӣ пешбинӣ гардиданд. Татбиқи қарорҳои мазкур барои густариши шабакаи мактабҳои сохти Шуравӣ ва ташаккули низоми нави маориф дар ҷумҳурӣ замина фароҳам овард [4,18].

Баъди таъсиси ҶМШС Тоҷикистон дар раванди ташкили мактабҳои тоҷикӣ ва дигар муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ, инчунин таъмин намудани онҳо бо кадрҳои омӯзгорӣ ва адабиёти таълимӣ ба забони тоҷикӣ таҳияшуда, як қатор мушкилоти ҷиддӣ ба вучуд омаданд. Дар давраи солҳои 1920 - 1940 яке аз омилҳои муҳимме, ки ба раванди ташаккул ва рушди фарҳанги сотсиалистии тоҷик таъсир мерасонд, муқовимати нерӯҳои сиёсӣву идеологии пантуркистӣ ва панисломистӣ буд. Дар адабиёти таърихӣ давраи мазкур таъкид мешавад, ки фаъолияти ин нерӯҳо, аз ҷумла, ба маҳдуд намудани мавқеи забони тоҷикӣ равона гардида буд. Дар ин замина, масъалаи ҳифз ва рушди забони тоҷикӣ ҳамчун яке аз унсурҳои муҳимми ташаккули ҳувиати миллӣ ва рушди минбаъдаи фарҳанги тоҷикон аҳаммияти хосаи хурдо пайдо намуд.

Муассисаҳои фарҳангию маърифатӣ дар ҷумҳурӣ, чун қоидаи маъмулӣ бо иштироки намоёндагони ҷомеа ва дар фазои тантанавӣ ба ғаъолият оғоз мекарданд. Масалан гирием, ибтидои соли 1926 дар шаҳри Душанбе ба муносибати ифтитоҳи яке аз нахустин муассисаҳои фарҳангию маърифатӣ, аз ҷумла клуби иттифоқҳои касаба ҷаласаи мутантан баргузор гардид. Дар солҳои аввали ташаккули Ҳокимияти Шуравӣ ғаъолияти фарҳангию маърифатии Шурои иттифоқҳои касабаи мустақили Тоҷикистон асосан дар клубҳо ба роҳ монда мешуд. Клубҳо ҳамчун марказҳои муҳими ғаъолияти фарҳангиву маърифатӣ барои ташкили ҷорабиниҳои ҷамъиятӣ, баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии аҳоли ва инчунин фароҳам овардани имкониятҳои фароғатӣ - фарҳангӣ истифода мешуданд.

Дар солҳои аввали мавҷудияти Ҳокимияти Шуравӣ дар ҳудуди шаҳру навоҳии Кӯлоб дар маҷмӯъ 53 адад клубҳо ғаъолият мекарданд, ки аз ин шумора 37 клуб дар ҳудуди колхозҳо, 9 клуб дар назди муассисаҳои маорифи халқ ва 7 клуб дар назди дигар муассисаҳо ва идораҳо ҷойгир буданд. Ин нишондиҳандаҳо аз густариши тадриҷии шабакаи муассисаҳои маданияву маърифатӣ ва афзоиши нақши онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва фарҳангии аҳолии минтақа шаҳодат медиҳанд.

Ғаъолияти китобхонаҳо дар минтақаҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон дар солҳои 20-уми асри гузашта, махсусан пас аз таъсиси ҚМШС Тоҷикистон, тадриҷан ба роҳ монда шуд. Соли 1923 дар шаҳри Душанбе нахустин китобхона таъсис ёфт, ки фонди он ҳамагӣ 300 нусха китобро дар бар мегирифт. Дар вилояти Кӯлоб низ шабакаи китобхонаҳо тадриҷан густариш ёфт. То соли 1940 дар вилоят ҷамъ 13 китобхона ғаъолият мекард, ки фонди умумии онҳо аз 16 800 нусха адабиёти бадеӣ ва сиёсӣ иборат буд. Бар замми ин, дар назди Шӯроҳои деҳоти вилоят ва колхозу совхозҳо 21 китобхона ташкил гардида буд. Ҳамзамон, дар ҳудуди вилоят 55 ҷойхонаи сурх ғаъолият мекарданд. То соли 1940 дар вилояти Кӯлоб дар маҷмӯъ 21 000 нафар аъзои ташкилоти пионерӣ ва 642 отряди пионерӣ ғаъолият доштанд. Ин нишондиҳандаҳо аз густариши тадриҷии муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ ва созмонҳои ҷамъиятӣ дар минтақа шаҳодат медиҳанд [10,43].

Муассисаҳои маданияву маърифатӣ дар минтақаи Кӯлоб дар солҳои 1920 - 1940 яке аз воситаҳои муҳими татбиқи сиёсати фарҳангии Ҳукумати Шуравӣ ба ҳисоб мерафтанд. Ғаъолияти онҳо ба баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии аҳоли, ташкили корҳои фарҳангӣ - таълимӣ, ҷалби аҳоли ба ғаъолияти ҷамъиятӣ, инчунин рушди баъзе шаклҳои ҳунарҳои мардумӣ равона гардида буд. Дар баробари ин, ғаъолияти муассисаҳои мазкур дар доираи сиёсати идеологӣ ва фарҳангии давлати Шуравӣ амалӣ мешуд.

Хулоса, раванди инқилоби маданӣ дар минтақаи Кӯлоб дар солҳои 1920-1940 яке аз марҳалаҳои муҳими дигаргуниҳои иҷтимоиву фарҳангии минтақа ба шумор меравад. Дар ин давра заминаҳои ташаккули низоми маориф, густариши шабакаи муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ ва баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳоли гузашта шуданд. Ташкили мактабҳо, китобхонаҳо, клубҳо, ҷойхонаҳои сурх ва дигар муассисаҳои фарҳангиву маърифатӣ ба тағйирёбии муҳити иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеа ҳамаҷониба мусоидат намуданд.

Дар фарҷоми гуфтор метавон иброз намуд, ки омӯзиши таҷрибаи таърихӣ ин давра барои таҳқиқи равандҳои иҷтимоиву фарҳангии Тоҷикистон, таърихи ташаккули низоми маориф, рушди муассисаҳои фарҳангӣ ва раванди ташаккули зинҷи маҳаллӣ аҳамияти илмӣ дорад. Таҷрибаи таърихӣ ин давра аҳамияти муҳими илмӣ дошта, омӯзиши он барои дарки равандҳои рушди иҷтимоӣ -

фарҳангии Тоҷикистон, ташаккули зиёиёни миллӣ ва таърихи маорифу фарҳанги тоҷикон дорои арзиши назариявӣ ва амалии муҳим мебошад.

АДАБИЁТ

1. Аҳмадов С. Ташкил ва инкишофи маорифи халқ дар Тоҷикистон солҳои 1924 - 1929. - Душанбе: Коммунисти Тоҷикистон, 1973 с.
2. Абдуллоев М. Аз таърихи мактабҳои маълумоти умумӣ дар Тоҷикистони Шӯравӣ. - Душанбе, 2007. - 48 с.
3. Абдуллоев М. Аз таърихи мухтасари мактабҳои Шуравӣ дар Кӯлоб. - Душанбе, 2013.- 200 с.
4. Каримова О. Қадамҳои аввалини маорифи халқ дар Тоҷикистон.- Душанбе: Коммунисти Тоҷикистон, 1969.
5. Назарова С. Маданият ва маишати деҳот. - Душанбе: Ирфон, 1967. - 56 с.
6. Обидов И. Очерки мухтасари таърихи маорифи халқи Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1985.-180 с.
7. Пулотов Т. Давраи нави тараққи маорифи халқ. - Душанбе: Коммунисти Тоҷикистон, 1960.
8. Раҳимов А., Ашуров Н. Нашъунамои маданияти деҳоти тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1978.- 80 с.
9. Тараққиёти маорифи халқ дар зарфи 60 сол (бо ёрии лекторон) – Душанбе, 1982. - 49 с.
10. Шарифов Д., Зокиров С. Аз таърихи маориф, маданият ва муассисаҳои тандурустии вилояти Кӯлоб. - Кӯлоб, 1991.- 68 с.
11. Шарифов Д. Барои бунёди ҳаёти нав. - Кӯлоб, 1990.- 61 с.
12. Шукуров, М. Р. Очерки таърихии ташаккули маданияти социалистии тоҷик (1917 - 1929)/ М. Р. Шукуров.- Душанбе: Ирфон, 1969.-181 с.
13. Шарифов Д. Хатлон дар солҳои сином. - Кӯлоб, 1991. - 49 с.
14. Эркаев М. Октябри Кабир ва аз навсозии социалино маданияи деҳот. - Душанбе: Ирфон, 1982. - 159 с.
15. Юсуфбеков Р. Аз маҳви бесаводӣ то қуллаҳои дониш. - Душанбе: Коммунисти Тоҷикистон, 1970.
16. Юнусӣ С., Асрориён Ҷ. Авроқи рангини Кӯлоб.-Кӯлоб, 1992.- 79 с.

ХУСУСИЯТҲОИ ИНҚИЛОБИ ФАРҲАНҒИ ВА ТАТБИҚИ ОН ДАР МИНТАҚАИ КҶЛОБ ДАР СОЛҲОИ 1920 – 1940

Ин мақола ба таҳқиқи хусусиятҳои инқилоби фарҳангӣ ва раванди татбиқи он дар минтақаи Кӯлоб дар солҳои 1920-1940 бахшида шудааст. Дар заминаи таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ, адабиёти илмӣ ва маводи таҳқиқотӣ масъалаҳои ташаккул ва рушди муассисаҳои маданӣ - маърифатӣ, низомии маорифи халқ, маъракаи маҳви бесаводӣ ва сиёсати фарҳангии Ҳокимияти Шуравӣ дар минтақаи Кӯлоб мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Муаллиф омилҳои таърихӣ ва иҷтимоиро, ки ба татбиқи инқилоби маданӣ ҳамаҷониба мусоидат намудаанд таҳлил карда, нақши мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва ниҳодҳои маорифро дар раванди ташаккули фарҳанги нави ҷамъиятӣ нишон медиҳад.

Таҳқиқи таърихи интишор ва шаклгирии маданияти халқ ва заминаи таърихӣ он дар шароити сохтмони ҷомеаи сотсиалистии Шуравӣ дар солҳои 1920 - 1940 яке аз асосҳои муҳими назариявии омӯзиши раванди инқилоби маданӣ ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: *Кӯлоб, Ҳокимияти Шуравӣ, хусусият, маданият, маърифат, маориф, халқ, инқилоб, ташаккул, таҳқиқ, сотсиалистӣ, Шуравӣ, муассиса, тоҷикон, минтақа, омӯзиш, рушд.*

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРНОЙ РЕВОЛЮЦИИ И ПРОЦЕССА ЕЁ РЕАЛИЗАЦИИ В КУЛЯБСКОМ РЕГИОНЕ В 1920 -1940-Х ГОДАХ

Данная статья посвящена изучению особенностей культурной революции и процесса ее осуществления в Кулябском регионе в 1920-1940-х годах. На основе анализа исторических источников, научной литературы и исследовательских материалов в работе рассматриваются вопросы становления и развития культурно-просветительских учреждений и системы народного образования, ход кампании по ликвидации неграмотности, а также культурная политика советской власти в Кулябском регионе.

Автор анализирует исторические и социальные факторы, способствовавшие реализации культурной революции, и освещает роль государственных органов и образовательных учреждений в формировании новой общественной культуры. Изучение истории возникновения и развития народной культуры - и ее исторического контекста - в период строительства советского социалистического общества (1920-1940-е гг.) служит важной теоретической основой для исследования процесса культурной революции.

Ключевые слова: Куляб, советская власть, особенности, культура, просвещение, образование, народ, революция, становление, исследование, социалистический, советский, учреждение, таджики, регион, подготовка, развитие.

SPECIFIC FEATURES OF THE CULTURAL REVOLUTION AND ITS IMPLEMENTATION IN THE KULOB REGION DURING THE 1920s–1940s

This article examines the specific features of the Cultural Revolution and its implementation in the Kulob region during the 1920s and 1940s. Based on an analysis of historical sources, scholarly literature, and research materials, the study explores the establishment and development of cultural-educational institutions and the public education system, the progress of the literacy campaign, and the cultural policy of the Soviet authorities in the Kulob region.

The author analyzes the historical and social factors that facilitated the Cultural Revolution and highlights the role of state bodies and educational institutions in shaping a new public culture.

Studying the history of the emergence and development of popular culture-and its historical context-during the construction of Soviet socialist society (1920s–1940s) provides an important theoretical foundation for investigating the process of the Cultural Revolution. Keywords: Kulob, Soviet power, specific features, culture, enlightenment, education, people, revolution, formation, research, socialist, Soviet, institution, Tajiks, region, training, development.

Keywords: *Kulob, Soviet government, feature, culture, enlightenment, education, people, revolution, formation, research, socialist, Soviet, institution, Tajiks, region, study, development.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайдарализода Қурбоналӣ Хайдаралӣ - докторанти (PhD) доктор аз рӯйи ихтисоси таърих, кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360 Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Қӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16, тел.: (+992) 988-39-38-80. <https://orcid.org/0009-0003-9879-9534>

Сведения об авторе: Хайдарализода Курбонали Хайдарали - докторант в области истории и культуры таджикского народа, Кулябский государственный университет имени Абуабдулло Рудаки. Адрес: 735360. Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16, тел.: (+992) 988-39-38-80. <https://orcid.org/0009-0003-9879-9534>

Information about the author: Haydaralizoda Qurbonali Haydarali - doctoral candidate in the field of history and culture of the Tajik people, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. Address: 735360. Republic of Tajikistan, Kulob, S. Safarov street 16, tel.: (+992) 988-39-38-80. <https://orcid.org/0009-0003-9879-9534>

УДК: 329.1/16 (091) (575.3)

**СТАНОВЛЕНИЕ МНОГОПАРТИЙНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ
ТАДЖИКИСТАН ПОСЛЕ РАЗВАЛА СССР (1991 - 1994 ГГ.)****ИБОДЗОДА Т. М.,
Российско - Таджикский (Славянский) университет**

Ослабление централизованной власти в СССР, проведение политики перестройки и гласности, развитие национального движения привели к серьезному изменению общественно-политической ситуации в Таджикской ССР. В этот период усиливаются межрегиональные социально - экономические разногласия, увеличивается политическая активность разных слоев общества, активизируется дискуссия по вопросам будущего развития республики.

Распад Советского Союза и последующее становление независимого государства поставили перед Таджикистаном сложные задачи институционального и социально - экономического характера. Новые государственные институты формировались в условиях отсутствия достаточного опыта самостоятельного государственного управления, ограниченности подготовленных кадров и разрушения прежних механизмов централизованного регулирования [4,20]. Одновременно нарушались сложившиеся хозяйственные связи, что дополнительно осложняло функционирование государственных и экономических структур. Как отмечает А. Додихудоев, «Республика вступила в период глубокого кризиса, затронувшего как политическую, так и экономическую сферы» [3, 45-47].

Распад Советского Союза в декабре 1991 года стал переломным событием, оказавшим существенное влияние на дальнейшее политическое и социально-экономическое развитие Таджикистана. В отличие от ряда других постсоветских государств, где переход к независимости и последующая трансформация государственных институтов в значительной степени проходили в условиях относительной политической управляемости, в Таджикистане данный процесс сопровождался глубоким системным кризисом, затронувшим основные сферы общественной жизни [6,112–114]. Всё это было обусловлено чередой факторов, в том числе структурная зависимость экономики от союзного центра, низкий уровень индустриализации, ограниченность управленческих ресурсов и значительные региональные диспропорции в социально - экономическом развитии [5, 98-100].

Политическое развитие Республики Таджикистан в 1991-1994 гг. характеризовалось глубокой трансформацией государственных институтов, изменением структуры политического участия и формированием новых общественно-политических субъектов. Распад СССР и обретение государственной независимости создали необходимость формирования самостоятельной системы государственного управления, одновременно открыв возможности для развития политического плюрализма и многопартийности.

Вместе с тем становление новой политической системы происходило в условиях институциональной нестабильности, социально-экономического кризиса и обострения региональных противоречий. В результате процессы политической либерализации и партийного строительства оказались тесно связаны с общим кризисом государственности и последующим вооружённым конфликтом. Исходя из

характера происходивших изменений, политическую ситуацию в Таджикистане в 1991-1994 гг. целесообразно рассматривать в рамках пяти взаимосвязанных этапов.

Распад СССР и провозглашение государственной независимости Республики Таджикистан в сентябре 1991 г. ознаменовали начало нового этапа политического развития страны. Прекращение функционирования союзных органов управления потребовало формирования самостоятельных механизмов государственной власти и определения принципов политического устройства независимой республики [13,70].

Одновременно происходило изменение положения Коммунистической партии и связанных с ней партийной - государственных институтов. Ослабление прежней системы политической монополии создавало условия для расширения общественно-политической активности и появления новых субъектов политического процесса.

Важной особенностью данного периода стало сочетание институциональной преемственности с поиском новых форм политического представительства. Политическая система ещё сохраняла значительное влияние бывшей партийно – государственной номенклатуры, однако одновременно усиливались демократические, национально ориентированные и религиозные движения. Исследователи отмечают, что именно изменение правил политического взаимодействия в конце 1980-х - начале 1990-х гг. стало одним из существенных факторов последующей трансформации политической системы Таджикистана [17].

Начальный этап формирования политической системы независимого Таджикистана относится к 1991 году. Этот период характеризовался одновременными изменениями в структуре государственной власти и расширением политического ландшафта. Переход от советской политической системы к модели независимой государственности потребовал создания новых политических институтов, определения механизмов взаимодействия государства и общества, а также переосмысления форм политического участия.

В советский период экономика Таджикистана носила преимущественно аграрно-сырьевой характер и была тесно интегрирована в единую общесоюзную систему производства, снабжения и распределения. Значительная часть экономических связей - включая поставки сырья, готовой продукции и производственных ресурсов - функционировала в рамках единого экономического пространства Советского Союза. Вследствие этого разрыв сложившихся экономических связей после 1991 года имел серьезные последствия для экономики Таджикистана.

Нарушение или сокращение существовавших производственных и торгово-экономических связей способствовало спаду объемов производства, росту инфляции и безработицы, а также снижению реальных доходов населения. В этих условиях экономический кризис стал не только главной проблемой переходного периода, но и оказал существенное влияние на общую общественно-политическую ситуацию. Ослабление экономической базы общества и обострение социальных проблем создали предпосылки для формирования новой среды политической конкуренции. Как отмечает С. Мирзоев, «экономический кризис стал одним из ключевых факторов, дестабилизирующих общественно-политическую ситуацию» [9,15].

Период конца 1991-начала 1992 года ознаменовался значительным ростом активности политических партий и общественно-политических движений. В это время формирование нового политического ландшафта определялось не только

действиями центральных государственных институтов, но и социальными, экономическими и региональными особенностями таджикского общества. Региональные особенности, сложившиеся в советский период, стали важным фактором, влиявшим на развитие политической ситуации. Представители различных регионов стремились обеспечить участие своих территорий в процессах принятия государственных решений и защитить социально-экономические и политические интересы местного населения. На политической арене действовали такие силы и организации, как Демократическая партия Таджикистана, Партия исламского возрождения Таджикистана, движение «Растохез», «Лаъли Бадахшон» и ряд других политических и общественных объединений [10,33].

Становление многопартийной системы в Таджикистане было сложным и противоречивым процессом. С одной стороны, появление новых политических партий и движений свидетельствовало о расширении политического участия и возникновении новых форм общественно - политической активности. С другой стороны, деятельность некоторых из этих организаций опиралась на региональные, фракционные и религиозно - идеологические интересы, что создавало препятствия для формирования единой общенациональной политической повестки.

В результате политическая конкуренция усилилась, а вопросы распределения влияния и представительства интересов различных социальных и региональных групп приобрели особую остроту. Различные политические силы соперничали, стремясь расширить свое влияние и привлечь на свою сторону определенные социальные группы. В целом этот процесс усложнил политические отношения и усугубил внутренний раскол в обществе [6,121-123]. В этих условиях особое место среди значимых политических сил того периода занял Народный фронт Таджикистана. Он был сформирован преимущественно в результате взаимодействия определенных региональных элит и политических сил, выступавших за поддержание общественного порядка и противодействие стремительным, радикальным переменам.

Основная социально - политическая база Народного фронта была сосредоточена, главным образом, в южных регионах страны. В дальнейшем именно Народный фронт сыграл значительную роль в ходе вооружённого противостояния, что подчёркивает его не только политическую, но и силовую природу [15,102 -104].

Также, возник ряд общественных объединений, таких как – «Ошкоро», «Эхёи Худжанд», «Дирафши Ковиён» и т.п. Были созданы также такие движения и общества, как «Бохтар», «Самарканд», «Куруши Кабир», «Сугдиён», «Вахдат», «Пайванд», «Лаъли Бадахшон», «Хамдилон», «Хисор» и многие другие» [11, 438 - 439]. Их появление свидетельствовало о расширении общественной самоорганизации и стремлении различных социальных и территориальных групп участвовать в обсуждении вопросов общественного и государственного развития.

Формирование новых политических субъектов отражало существовавшее в обществе разнообразие политических, социальных, культурных и региональных интересов. При этом новые организации существенно различались по своим программным установкам, социальной базе и отношению к вопросам государственного устройства, национальной идентичности и роли религии в общественной жизни.

Исследования политического развития Таджикистана начала 1990-х гг. показывают, что оппозиционное пространство объединяло демократические, национальные, культурно-возрожденческие и исламские движения, которые,

несмотря на наличие общих противников, не представляли собой полностью однородную политическую силу [14].

Вместе с тем становление многопартийности происходило в условиях отсутствия устойчивых механизмов политической конкуренции и недостаточной институционализации партийной системы. Политические партии и движения ещё не обладали длительным опытом функционирования в условиях плюралистической политической системы, что усложняло выработку устойчивых механизмов взаимодействия между различными политическими субъектами.

Таким образом, конец 1991 - начало 1992 гг. можно рассматривать как этап первоначального формирования многопартийного политического пространства, когда расширение политического участия сопровождалось усилением конкуренции между различными группами.

Весной 1992 г. политическая конкуренция приобрела форму острого кризиса. Массовые демонстрации и митинги в Душанбе сопровождались столкновениями между сторонниками различных политических сил. В мае 1992г. была предпринята попытка формирования коалиционного правительства, однако достигнутый компромисс оказался непрочным, а вооружённые столкновения продолжились [2].

Дальнейшая эскалация конфликта была связана с совокупностью факторов, среди которых исследователи выделяют политическую борьбу, региональные и социальные противоречия, кризис государственных институтов и экономические трудности. В то же время причины, факторы и характер этого конфликта остаются предметом научных дискуссий. В связи с этим представляется целесообразным анализировать процесс его возникновения и эскалации не через призму какого-либо одного фактора, а как результат взаимодействия сложного комплекса политических, социальных и экономических обстоятельств [17].

Ограниченные возможности государственного бюджета затрудняли выполнение социальных обязательств и обеспечение населения необходимыми услугами [5,135-137]. Особенно значительными были последствия конфликта для гражданского населения. Сотни тысяч людей были вынуждены покинуть места постоянного проживания, став беженцами или внутренне перемещёнными лицами. Значительное число жителей республики направилось в соседние государства, прежде всего в Афганистан [16], Узбекистан, Кыргызстан, Казахстан, Туркменистан и Россию. Перемещение населения сопровождалось разрушением привычных социальных связей, потерей имущества и источников дохода, а также серьёзными проблемами с обеспечением безопасности и доступом к продовольствию, медицинской помощи и другим базовым услугам. В результате вооружённого противостояния гуманитарные последствия конфликта затронули значительную часть населения страны [7,418–420]. Следовательно, 1992 г. стал переломным этапом, на котором первоначальный процесс формирования многопартийности оказался осложнён вооружённым конфликтом и существенным ослаблением государственных институтов.

После обострения вооружённого конфликта центральной задачей стало восстановление управляемости государства и государственных институтов. Существенное значение в этом процессе имела XVI сессия Верховного Совета Республики Таджикистан, состоявшаяся в ноябре 1992 г. в Худжанде [12, 26].

16 ноября 1992 года на XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан, проходившей в г. Ходженте во Дворце «Арбоб», Эмомали Рахмон был избран председателем Верховного Совета. Это произошло в один из наиболее сложных периодов становления независимой государственности Таджикистана [12,

82 - 83]. На XVI сессии Верховного Совета Эмомали Рахмон обозначил необходимость сосредоточить усилия на прекращении вооружённого противостояния и восстановлении государственных институтов. В последующем эти задачи стали одними из основных направлений государственной политики [12,15].

Особый интерес в этом отношении представляет создание организационных структур политических партий, поскольку их деятельность позволяет проследить процесс институционального оформления новых политических субъектов.

Архивные документы дают возможность исследовать не только формальные организационные процедуры, но и программные установки, цели и задачи создававшихся политических организаций. Одним из таких источников является протокол № 2 заседания инициативной группы по созданию организационного комитета Народной партии Таджикистана от «6 августа 1993 года, состоявшегося в г. Душанбе» [1, 2-3].

Согласно протоколу, в заседании приняли участие члены инициативной группы, представители общественных организаций, средств массовой информации и других общественных структур. В рамках деятельности организационного комитета были рассмотрены проект программы и устава, а также определены цели, принципы и организационная структура партии. В частности, председателем «оргкомитета был избран А. С. Достиев, заместителем председателя - Р. Д. Давлатов, а ответственным секретарем - К. Ч. Ашуров; данные назначения были официально утверждены» [1, 2-3].

Кроме того, обсуждались вопросы общественно-политического развития страны, укрепления государственного управления, защиты конституционного строя, а также реализации политических и экономических реформ. Впервые особое внимание было уделено необходимости принятия новой Конституции, перехода к рыночным отношениям, развития внешнеэкономических связей и международного сотрудничества.

Таким образом, содержание протокола позволяет установить, что инициаторы создания партии связывали её деятельность с процессами государственного строительства и политико-экономической трансформации страны. Одновременно документ отражает стремление оформить политическую деятельность посредством организационных процедур, разработки программных положений и определения структуры будущей партии.

Вместе с тем развитие партийных институтов в этот период происходило в условиях сохранявшейся нестабильности. Поэтому их институционализацию следует рассматривать как незавершённый процесс, непосредственно связанный с более широкими процессами государственного строительства и политического урегулирования.

В 1993-1994 гг. продолжилось формирование правовых и институциональных основ независимого государства. Одним из важнейших направлений стало создание новой конституционной базы. «Конституция Республики Таджикистан была принята 6 ноября 1994 г. на всенародном референдуме» [8, 98 -100]. В ней Республика Таджикистан определялась как суверенное, демократическое, правовое, светское и унитарное государство. Принятие Конституции стало важным этапом нормативного оформления новой политической системы. Конституционное закрепление принципов государственного устройства создало правовую основу для дальнейшего развития государственных институтов и политического участия.

Политический переход 1993-1994 годов, приведший к власти молодого и мудрого лидера, ознаменовал начало процесса стабилизации. Была разработана стратегия прекращения войны, началось восстановление ключевых институтов государственного управления и были проведены реформы в сфере внутренней безопасности. Возглавив государство, уважаемый Эмомали Рахмон взял курс на национальное примирение и полноценное восстановление территориальной целостности страны. Основа его политики заключалась в последовательном диалоге с оппозиционной силой. Глава государства создал условия для включения различных политических сил в легальный процесс и восстановлении разрушенной инфраструктуры страны.

Под мудрым и дальновидным руководством Эмомали Рахмона в 1993-1994 гг. были заложены основы новой Конституции, которая была принята 6 ноября 1994 года. Она провозглашала Республику Таджикистан демократическим, правовым и светским государством. «Это стало важнейшим шагом к формированию современного политического строя и созданию правовых условий для существования многопартийности» [12,145-146].

В период 1992-1997 гг. под руководством Лидера нации осуществлялся комплекс мероприятий, направленных на восстановление функционирования государственных институтов, формирование национальных вооружённых сил и силовых структур, стабилизацию социально-экономической ситуации, проведение переговорного процесса с оппозиционными силами, а также создание институциональных и политико-правовых условий для формирования устойчивой системы государственного управления.

Особое значение в этот период приобрёл переговорный процесс, направленный на прекращение вооружённого противостояния и достижение национального примирения. Подводя итог, следует отметить, что распад Советского Союза, функционировавшего в условиях однопартийной системы, оставил вновь образованное независимое государство без сложившейся системы управления.

Недостаток опыта государственного строительства в сочетании с появлением множества политических партий усложнял процесс управления молодым государством. Взяв на себя политическое руководство, Лидер нации успешно справился с задачами того времени. Важнейшей из них стало создание Народной партии Таджикистана, сыгравшей значительную роль в достижении мира среди таджикского народа.

Кроме того, принятие Конституции Республики Таджикистан в 1994 году и подписание Общего соглашения об установлении мира и национального согласия в 1997 году стали ключевыми в укреплении государственности и формировании политического единства в стране.

Значительные политические достижения периода 1991–1994 годов заложили важнейший фундамент внутренней и внешней политики страны. Эти события сыграли решающую роль в становлении государственности: речь идет о формировании системы независимого управления, изменении структур политического представительства, появлении новых партий и общественных движений, а также о необходимости преодоления растущей политической и региональной напряженности при одновременном поиске новых механизмов государственного администрирования.

Демократическое государство, характеризующееся многопартийной системой и политической конкуренцией, формировалось в условиях вооруженного конфликта. Наша страна стала единственным государством на постсоветском пространстве, где в тот период утвердилась демократия; несмотря на трудности становления государственности, сложности формирования многопартийной

системы и влияние внешних факторов, стране под руководством Лидера нации удалось предотвратить распад и создать единое государство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Народно-демократической партии Таджикистана. Папка № 2 - 2-3.
2. Бушков В. Н., Микульский В. Д. Таджикская революция и гражданская война (1989 - 1994 гг.) М.: ЦИМО, 1995.- 315 с.
3. Додихудоев А. История новейшего Таджикистана. - Душанбе, 2001.- 310 с.
4. Достиев А. Таджикистан после распада СССР. - Душанбе, 2006. - 239 с.
5. Зарян Р. Политические процессы в Таджикистане 1990-х гг. - Душанбе, 2010. - 256 с.
6. Исмоилов Х. Политические процессы в Таджикистане в постсоветский период. - Душанбе: Ирфон, 2014. - 256 с.
7. История таджикского народа. Новейшая история (1941-2010 гг.) Т. 6. - Душанбе, 2011. - 687 с.
8. Мирзоев А. Таджикистан: путь к независимости. - Душанбе: Шарки Озод, 2001. - 304 с.
9. Мирзоев С. Социально - экономическое положение Таджикистана в переходный период. - Душанбе, 2001. - 134 с.
10. Набиев К. Политические партии Таджикистана. - Душанбе, 2003.- 198 с.
11. Рахмон Э. Таджикистан на пороге мира. - Душанбе, 2016. - 420 с.
12. Рахмон Э. Таджикистан на пути мира и созидания. - Душанбе: Адиб, 1997. -112 с.
13. Хайдаров С. Государственное строительство в Таджикистане в переходный период. - Душанбе, 2008. - 144 с.
14. Identity and Power-The Discursive Transformation of the Former Islamic Revival Party of Tajikistan (Электронный ресурс) https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-77489-9_9?utm_source=chatgpt.com [Дата запроса:28.02.2026]
15. Safaraliev M. Peace Process in Tajikistan. - London: Routledge, 2005. - 160 p.
16. Tajikistan tajik refugees in northern Afghanistan. Obstacles to Repatriation May 1996 Vol. 8, №. 6 (D) (Электронный ресурс) https://www.hrw.org/reports/1996/Tajik.htm?utm_source=chatgpt.com[Дата запроса:6.03.2026]
17. Tajikistan: A Political and Social History (Электронный ресурс)https://www.jstor.org/con-tent/oa_book_monograph/j.ctt5hgxx8?utm_source=chatgpt.com [Дата запроса:26.02.2026]

СТАНОВЛЕНИЕ МНОГОПАРТИЙНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН ПОСЛЕ РАЗВАЛА СССР (1991 - 1994 ГГ.)

В статье анализируются особенности политической ситуации в Республике Таджикистан в период после распада Союза Советских Социалистических Республик (1991–1994 гг.) и рассматриваются ключевые предпосылки формирования многопартийной системы в стране. Исследуются причины трансформации общественно-политической жизни, а также влияние социально-экономического кризиса, региональных противоречий и конфликтов и ослабления государственных институтов на развитие политических процессов.

Особое внимание уделено созданию первых политических партий и общественно-политических движений; подробно рассматриваются их идеологические характеристики и роль в процессе государственного строительства. Также изучаются причины и истоки эскалации политического противостояния, приведшего к гражданской войне. Важное место отводится исторической XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан, приходу к власти Эмомали Рахмона и его роли в восстановлении государственности, обеспечении мира и построении новой политической системы в стране.

На основе архивных материалов Народной демократической партии Таджикистана раскрываются начальные этапы институционализации партийной системы в независимой Республике Таджикистан.

Ключевые слова: *распад СССР, политическая система Таджикистана, гражданская война, предпосылки многопартийности, Демократическая партия Таджикистана.*

**ТАШАККУЛИ НИЗОМИ БИСЁРҲИЗБӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ПАС АЗ
ПОШҲУРИИ ИТТИҲОДИ ШУРАВӢ (СОЛҲОИ 1991 – 1994)**

Дар ин мақола хусусиятҳои вазъии сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ дар солҳои 1991-1994 таҳлил шудааст. Пешзаминаҳои асосии ташаккули низоми бисёрҳизбӣ дар кишвар мавриди баррасӣ қарор гирифта, ҳамзамон омилҳои таҳаввули ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ, таъсири бухрони иҷтимоӣ иқтисодӣ, зиддиятҳо ва ихтилофҳои минтақавӣ, инчунин раванди заифшавии институтҳои давлатӣ ба рушди равандҳои сиёсӣ таҳлил гардидаанд.

Таваҷҷуҳи махсус бештар ба таъсири аввалин ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳаракатҳои ҷамъиятию сиёсӣ равона шудааст. Хусусиятҳои идеологии онҳо ва нақши онҳо дар раванди ташаккули давлатдорӣ ба таври муфассал баррасӣ шудаанд. Омилҳои асосӣ ва заминаҳои шиддат гирифтани муқовимати сиёсӣ, ки ба ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ оварда расонд, мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Аҳамияти махсус бештар ба баргузории Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамзамон ба сари қудрат омадани Эмомалӣ Раҳмон ва нақши ӯ дар барқарорсозии давлатдорӣ, таъмини сулҳ ва бунёди низоми нави сиёсӣ дар кишвар дода шудааст. Дар асоси маводи бойгонии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон марҳалаҳои ибтидоии ниҳодина гардонидани низоми ҳизбӣ дар Ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон инъикос гардидаанд.

Калидвожаҳо: *пошхӯрии ИҶШС, низоми сиёсӣ дар Тоҷикистон, ҷанги шаҳрвандӣ, пешзаминаҳои бисёрҳизбӣ, Ҳизби Демократии Тоҷикистон.*

THE EMERGENCE OF A MULTI - PARTY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AFTER THE COLLAPSE OF THE USSR (1991 – 1994)

This article analyzes the features of the political situation in the Republic of Tajikistan in the period following the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics, covering the years 1991–1994, and examines the key preconditions for the formation of a multi-party system in the country. It explores the causes of transformation in socio-political life, the impact of the socio-economic crisis, regional contradictions and conflicts, as well as the weakening of state institutions on the development of political processes.

Special attention is given to the establishment of the first political parties and socio-political movements. Their ideological characteristics and roles in the process of state-building are examined in detail. The causes and foundations of the escalation of political confrontation, which led to the civil war, are also studied. Particular importance is attached to the historic Sixteenth Session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, the rise to power of Emomali Rahmon, and his role in restoring statehood, ensuring peace, and building a new political system in the country.

Based on archival materials of the People's Democratic Party of Tajikistan, the early stages of the institutionalization of the party system in the independent Republic of Tajikistan are revealed.

Keywords: *dissolution of the USSR, political system in Tajikistan, civil war, preconditions for multi-party system, Democratic Party of Tajikistan.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ибодзода Талифа Маҳмадсафо - аспиранти соли 2-юми таҳсил, кафедраи "Таърихи умумӣ", факултети таърих ва муносибатҳои байналмилалӣи Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон. E-mail: ibodova.talifa@yandex.ru, Телефон: (+992) 915- 52 – 37- 88.

Сведения об авторе: Ибодзода Талифа Маҳмадсафо -аспирант 2-ого года обучения, кафедры "Отечественной истории", факультета истории и международных отношений Российско-Таджикский (Славянский) университет. E-mail: ibodova.talifa@yandex.ru. Телефон: (+992) 915-52-37-88.

About the author: Ibodzoda Talifa Mahmadsafo - 2nd-year PhD student, Department of "National History", faculty of "History and International Relations", Russian-Tajik (Slavonic) University. E-mail: ibodova.talifa@yandex.ru. Phone: (+992) 915-52-37-88.

УДК 737 (7/8)

**ГУСТАРИШИ САМТҲОИ АСОСИИ ОМУӢИШИ СИККАКӢБӢ ВА
МУОМИЛОТИ ПУЛИИ ДАВЛАТИ СОМОНИӢН ДАР ИЁЛОТИ
МУТТАҲИДАИ АМРИКО ДАР СОЛҲОИ 70-УМИ АСРИ XX¹**

ШАРИФЗОДА А. Қ.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Заминаҳои асосии омузиши сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар натиҷаи саъю талошҳои олимони ҷудогона дар солҳои 30-40-уми асри XX ташаккул ёфта буданд [8, 73-83]. Ин мақола идомаи мантиқӣ ва хронологии пажӯҳишҳои қаблӣ буда, баррасии рушди таърихнигории мавзӯи мазкурро дар солҳои 70-уми асри XX фаро мегирад.

Давраи баъдинаи омузиши сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар таърихнигории ИМА ба фаъолияти илмӣ Ҷ. К. Майлз алоқаманд мебошад. Соли 1971 мақолаи ӯ бо номи “Additions to Zambaur’s Münzprägungen des Islams” (Иловаҳо ба “Сиккакӯбии исломӣ”-и Замбаур) ба таъъ расид [13]. Ҷ. Майлз дар оғози мақола аҳамияти илмӣ асари Э. Замбаур “Die Münzprägungen des Islams: zeitlich und örtlich geordnet. Der Westen und Osten bis zum Indus mit synoptischen Tabellen” (Сиккакӯбии ҷаҳони ислом: таснифи замони ва ҷуғрофӣ. Сиккакӯбии сарзаминҳои Ғарб ва Шарқ то дарёи Ҳинд бо ҷадвалҳои муқоисавӣ)-ро таъкид менамояд. Асари мазкур соли 1943 дар асоси таҳқиқи сарчашмаҳои муътамад ба анҷом расида, баъди вафоти муаллиф (соли 1947) соли 1968 ба нашр расида буд [20].

Ҷ. Майлз таҳқиқоти Э. Замбаурро идома дода, меҳкадаҳои дар асари ӯ сабтнашударо мавриди баррасӣ қарор дода, дар маҷмӯъ 55 меҳкадаро бо маълумоти мухтасари библиографӣ ба рӯйхати умумии меҳкадаҳои исломӣ илова менамояд.

Аз меҳкадаҳои иловашуда дутои онҳо – Ғаристон ва Курати Бадахшон марбути Сомониён мебошанд. Ӯ Ғаристонро дар ҷануби Хуросон ҷойгир намуда, вобаста ба сиккакӯбии Сомониён дар ин меҳкада ба таҳқиқоти сиккашиносии шведӣ Улла С. Линдер Велин дар бораи сиккаҳои нодири Сомониён таъя намудааст [14, 232]. Соли 1961 Улла С. Линдер Велин бо таъя бар натиҷаи таҳқиқи дирҳамҳои нодири Сомониён вижагии сиккашиносии онҳоро баррасӣ намуда, масъалаи пайдоиш ва маънои истилоҳи «манкусус» (mancusus)-ро низ таҳқиқ карда буд [12]. Ҷ. Майлз кӯбиши дирҳамҳои калонҳаҷми сомониёро дар Курати Бадахшон қайд менамояд, ки онҳо ҳангоми таълифи мақолаи ӯ дар Ҷамъияти сиккашиносии Амрико ниғаҳдорӣ шуда, то соли 1971 нашр нашуда буданд [13, 232].

Ҷ. Майлз таҳқиқи таърихи сиккакӯбии минтақаҳои дар доираи нуфузи сиёсӣ ва иқтисодии Сомониён қарордоштаро давом дода, соли 1972 дар маҷаллаи “Museum Notes of the American Numismatic Society” (Ёддоштҳои осорхонавии Ҷамъияти сиккашиносии Амрико) мақолаи “Coinage of the Ziyārid Dynasty of Ṭabaristān and Gurgān” (Сиккакӯбии сулолаи Зиёриён дар Табаристон ва Гургон) - ро ба нашр

¹ Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик: Таърихи илм ва техникаи тоҷикон дар давран кадим то имрӯз» навишта шудааст.

мерасонад. Дар ин мақола илова ба мавзуи асосӣ, дар бораи омӯзиши сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён маълумоти пурарзиш мавҷуд аст. Муаллиф бо баррасии сиккакӯбии давраи аввали Зиёриён аз мавҷудияти сиккаҳои сершумори ҳокимони Сомониён ёдовар мешавад, ки онҳо дар давраҳои тахти ҳокимияти Зиёриён қарор доштани Омул кӯбида шудаанд. Ў эҳтимол мекунад, ки зикр нашудани номи Мардович ибни Зиёр ва Вушмагир ибни Зиёр дар ин сиккаҳо аз нуфузи баланд ва иқтидори Сомониён дар ин минтақа шаҳодат медиҳад [14, 119-137].

Дар идомаи ин таҳқиқот Ҷ. Майлз сиккакӯбии Муҳаммадияро, ки то соли 148 ҳ.қ./765-766 дар сиккаҳо ба номи Рай нақр мешуд, вобаста ба таърихи сиёсии он таҳлил намуда, ба чунин натиҷа мерасад, ки диноркӯбии Сомониён дар ин шаҳр соли аз 313 ҳ.қ./925-926 оғоз ёфта, ба танаффус то соли 333 ҳ.қ./944-945 давом мекунад. Муҳаққиқ ба мазмуни катибаҳои сиккаҳои сомонию Муҳаммадия диққати вижа дода, сабаби сабти матни қуръонии “Насрун миналлоҳи ва фатхун қариб” (Ёрӣ аз ҷониби Худоист ва пирӯзӣ наздик аст)-ро (Қуръон, 61:13) дар сиккаи сомонию бароварди соли 329 ҳ.қ./940-941 аз Муҳаммадия рондани Вушмагир ибни Зиёрро тавассути сарлашқари Сомонӣ, ки номашро зикр намекунад, эҳтимол мекунад [14, 126].

Соли 1974 ба ҳалқаи амрикоии таҳқиқи сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён Томас Нунан мепайвандад. Мавсуф дар мақолаи “Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the Fals in Early Islamic Trade with Eastern Europe” (Сиккаҳои мисии исломии асри миёна аз қисмати аврупоии Русия ва минтақаҳои ҳамҷавор: истифодаи фалс дар тичорати ибтидоии исломӣ бо Аврупои Шарқӣ) фалсҳои аз қисмати аврупоии Русия ва минтақаҳои ҳамҷавор бадастомадаро таҳқиқ намуда, дар баробари дигар сиккаҳои шарқӣ ба сиккаҳои Сомониён низ таваҷҷуҳ кардааст [16, 448-453]. Т. Нунан дар ин таҳқиқоташ ба масъалаи паҳншавии фарох ва истифодаи сиккаҳои сомонӣ дар тичорати Аврупои Шарқӣ аҳамияти бештар медиҳад. Ў бо муқоиса намудани таркиби ганчинаҳо ба чунин хулоса мерасад, ки дар ганчинаҳои исломии асри X-и давлати Рус дирҳамҳои сомонӣ бартарии комил дошта, бо вучуди кӯбиши фалсҳо дар меҳкадаҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон дар хариду фурӯш бо русҳо истифода намешуданд [16, 450].

Соли 1975 таҳқиқоти навбатии Ҷ. Майлз ба таъб мерасад [15]. Дар ин сол муаллиф мушовири Ҷамъияти сиккашиносии Амрико (ANS) буд, ки ин албатта ба таҳқиқоти ӯ таъсири мусбат расонидааст. Ҷ. Майлз дар ин мақолааш ба масъалаи ба миқдори хеле зиёд кӯбида шудани дирҳамҳои сомонӣ диққати вижа медиҳад. Тибқи хулосаи муаллиф дирҳамҳои сомонӣ берун аз қаламрави Сомониён ба таври густурда паҳн гашта, аз ҷиҳати миқдор дар таркиби ганчинаҳои калони сиккаҳои исломии аз Русия, Лахистон ва Скандинавия ёфтшуда нисбат ба дигар сиккаҳои қуфӣ бартарии зиёд доранд.

Ҷ. Майлз дар ин мақолааш масъалаи оғози таърихи сиккакӯбии Сомониёнро ҳам баррасӣ карда, чунин хулоса мекунад, ки фалси Аҳмад ибни Асад, ки соли 244 ҳ.қ./858-859 дар Самарқанд кӯбида шудааст, қадимтарин сиккаи сомонӣ буда, дар солҳои 250-260 ҳ.қ./864-874 сиккакӯбии Аббосиён ва Сомониён ҳамзамон идома дошт ва дирҳамкӯбии муназзами Сомониён тақрибан аз соли 279 ҳ.қ./892-893 шуруъ шудааст [15, 374]. Аммо дар мавриди таърихи оғози сиккакӯбии Сомониён хулосаи Ҷ. Майлз ба назар чандон саҳеҳ намерасад. Масъалаи мазкурро олимони шуравӣ низ таҳқиқ намуда буданд. Дар таърихшигории Эрон ин масъала боз ҳам мушаххастар таҳқиқ шудааст. Чунончӣ, А. Қучонӣ қадимтарин сиккаи сомонию

фалси Самарқанди соли 191х.к. /806-807 бо гузоштани аломати (?) муайян карда буд [6, 93]. А. А. Ваҳдатӣ низ бо таъя ба фалси аз ҳафриёти шаҳри Бақлис ёфтшуда соли 191-ро санаи оғози сиккакӯбии Сомониён медонад [7, 198].

Илова бар се масъалаи зикршуда, Ҷ. Майлз ба гурӯҳбандии навъҳои сиккаҳои сомонӣ диққат дода, дирҳамҳои калонҳаҷми сомони Қурати Бадахшонро, ки қутрашон то ба 48 миллиметр мерасид, ба гурӯҳи навъи алоҳидаи сиккаҳо ҷудо карда, ҳамзамон вобаста ба ҷуғрофияи сиккакӯбии Сомониён аз 47 адад меҳкада ном бурда, комил набудани ин номгӯйро ҳам таъкид менамояд [15, 374]. Шоистаи ёдоварист, ки дар натиҷаи таҳқиқи ин мавзӯ дар Тоҷикистон наздики 80 меҳкадаи Сомониён муайян шудааст [5, 12].

Дар умум, дар муқоиса ба таҳқиқоти солҳои 1971-1972 Ҷ. Майлз дар соли 1975 сиккакӯбии Сомониёнро ба таври фарохтар баррасӣ карда, таърихи ташаккули ӯ, филиз ва навъи сиккаҳо ва виваҷи баъзе аз баровардҳо, ҷуғрофияи меҳкадаҳо ва тавсеаи паҳншавии дирҳамҳои сомониро таҳқиқ намудааст.

Бар зами таҳқиқоти Ҷ. Майлз дар ҷилди IV-и “The Cambridge History of Iran. The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs” (Таърихи Кембриҷии Эрон. Аз давраи истилои арабҳо то Салҷуқӣ) таҳқиқоти Р. Фрай дар шакли боби алоҳида бо номи “The Samanids” (Сомониён) ба нашр мерасад. Аз таҳлили боби мазкур маълум мешавад, ки ин эроншиноси машҳури амрикоӣ сиккаҳои сомониро асосан барои баррасии масоили таърихи сиёсӣ ва ташаккули давлати Сомониён истифода намудааст. Аз ҷумла ӯ дар рафти баррасии аввалин қадамҳои сиёсии Сомониён ба масъалаи оғози сиккакӯбии онҳо тавачҷуҳ намуда, чунин менависад: “It is significant that no coins of Yahya have been found whereas copper coins (fals) of Ahmad begin in 244/858-9 in Samarkand. (The right of the Samanids to strike silver coins, dirhams, did not exist before Nasr b. Ahmad, c. 273/886)” (Ҷолиб аст, ки ягон сиккаи Яҳё ёфт нашудааст, дар ҳоле ки сиккаҳои мисии (фалсҳои) Аҳмад аз соли 244х.к./858-859 дар Самарқанд оғоз мешаванд. Сомониён то замони Наср ибни Аҳмад, тақрибан соли 273х.к./886-887, ҳуқуқи кӯбидани сиккаҳои нуқра - дирҳамхоро надоштанд) [10, 137]. Ин андешаи Р. Фрай чандон саҳеҳ нест. Зеро сиккаҳои Яҳё ибни Асад аз соли 233 х.к./847-848 маълуманд [1, 233] ва ҳанӯз соли 1896 А. Марков дирҳамҳои бароварди солҳои 265 х.к./878-879, 266 х.к./879-880 ва 267 х.к./880-881-и Насри I ибни Аҳмадро ба қайд гирифта буд [3, 131].¹ Аз ин маълум мешавад, ки Р. Фрай ин таҳқиқоти А. Марковро ба инобат нагирифтааст.

Гузашта аз ин, Р. Фрай сиккаҳои сомониро ҷиҳати муайян кардани раванди таҳкими ҳокимияти марказии Сомониён мавриди истифода қарор дода, чунин менигорад: “We may surmise, if we study the extant coinage, that Ismā‘īl ended the independent existence of a number of small vassal states in Central Asia, placing them directly under Sāmānid rule” (Бо омӯзиши сиккаҳои то замони мо расида метавон тахмин кард, ки Исмоил ба мавҷудияти мустақили як қатор мулкҳои хурди тобеъ дар Осиёи Марказӣ хотима дода, онҳоро бевосита зери ҳокимияти Сомониён қарор дод) [10, 138]. Дар идомаи боби “Сомониён” Р. Фрай иттилоӣ баъзе аз сиккаҳои сомониро ҷиҳати таҳлили муборизаҳои дохилии намоёнҳои ҳонадони Сомониён, аз ҷумла барои баррасии шӯриши соли 301 х.к./913-914 бар зидди Насри II ибни Аҳмади ҳаштсола ташкилнамукаи Исҳоқ ибни Аҳмад истифода намуда, қайд

¹ Нусхаи дастнависи ин феҳристи А. Марков дар китобхонаи Институти таърихи фарҳанги модии Академияи илмҳои Русия дар шаҳри Санкт - Петербург маҳфуз аст. Муаллифи мақолаи мазкур онро соли 2007 аксбардорӣ карда буд.

мекунад, ки “Исҳоқ сиккаҳои худро кӯбид ва писаронаш ўро дастгирӣ карданд” [10,141].

Таҳқиқоти марбути мавзуи мақоларо дар соли 1975 ҷамъбаст намуда, метавон гуфт, ки агар Ҷ. Майлз сиккакӯбии давлати Сомониёнро аз назари ташаккул, тавсеа ва вижагиҳои ҷуғрофияи меҳкадаҳо таҳлилу баррасӣ карда бошад, Р. Фрай сиккаҳои сомониёро ҳамчун маъхази боэътимод барои омӯзиши масоили таърихи сиёсии Сомониён мавриди истифода қарор додааст.

Дар таърихнигории сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён сиккашиносии дигари амрикоӣ С. Албум саҳми назаррас гузоштааст. Соли 1976 мақолаи пурарзиши мавсуф роҷеъ ба масъалаҳои марбути дирҳамҳои ғайримуқаррарии сомонӣ таҳти унвони “*Sāmānid Oversize Dirhams of the Fourth Century A. D. (Tenth Century A. D.)*” (Дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони Сомониён дар асри IV ҳиҷрӣ (асри X мелодӣ) ба нашр мерасад [9]. С. Албум дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони сомониёро ҳамчун гурӯҳи вижаи сиккаҳои нуқрагии Сомониён таҳқиқ намуда, иброз менамояд, ки чунин дирҳамҳо дар меҳкадаҳои Андароба, Валволиз (Қундузи ҳозира), Курати Бадахшон, Маъдин, Тойикон, Ғарҷистон ва Бомиён кӯбида шуда, қадимтарин намунаҳои чунин дирҳамҳо, ки то соли 1976 ба С. Албум маълум буданд, солҳои 320-326 ҳ.қ./932-938 кӯбида шудаанд. Барориши ин дирҳамҳо то соли 392 ҳ.қ./ 1001-1002 идома ёфта, аксари намунаҳои то замони С. Албум маълум ба давраи баъд аз ба тахт нишастани Мансур I ибни Нух дар соли 350 ҳ.қ./ 961-962 марбутанд [9, 248].

Масъалаи дигар, ки аз нигоҳи таърихнигорӣ қобили таваҷҷуҳи махсус меёбад, истилоҳи “oversize”-ро интихоб кардани С. Албум мебошад. Масалан, М. Митчинер ин гурӯҳи дирҳамҳоро “multiple dirhams” (дирҳамҳои ҷандқарата) номидааст. Бар хилофи ӯ, С. Албум истифодаи мафҳуми “multiple dirhams”-ро дуруст намеҳисобад, чунки он мавҷудияти таносуби собити ададиро миёни ин сиккаҳо ва дирҳамҳои муқаррарии сомонӣ дар назар дорад, ҳол он ки амалан чунин таносуб вучуд надошт. Бинобар ин С. Албум истифодаи истилоҳи «oversize», яъне «ғайримуқаррарии калон»-ро нисбат ба “multiple dirhams” авлотар донистааст [9, 248].

Тибқи навиштаи С. Албум сиккашиносии англис М. Митчинер барои таснифи дирҳамҳои ғайримуқаррарии калон ба катибаҳо, тартиби ҷойгиршавӣ ва ороиши онҳо, сабк ва муайян намудани равобити муҳрҳои сиккакӯбӣ таваҷҷуҳи махсус додааст. С. Албум ба масъалаи дуруст хондани матни катибаҳои дирҳамҳои мавриди назар низ аҳаммият дода, дар натиҷаи таҳқиқи мӯшикофона тасбит месозад, ки дар катибаҳои чунин дирҳамҳо ҳарфҳои ҳазфшуда, вожаҳои ихтисорӣ ва навишти мухталифи матнҳо вучуд доранд, аммо ҳамаи ин далели бесаводии сиккакӯбон набуда, балки ба сабаки ҳоси қори меҳкадаҳо иртиботи қавии худро дорад. Аз тарафи дигар ин вижагиҳои катибаҳои дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони сомонӣ ба таври дақиқ хондани номи шахсони зикршуда, меҳкадаҳо ва санаи бароришро мушкул менамояд [9, 249].

Бо тақия бар усули мазкур С. Албум дуруст хонда шудани номи меҳкадаҳои Кишм, Ҷирм, Зебак, Юмгон ва Андичароғро аз тарафи М. Митчинер шубҳанок меҳисобад [9, 249-251].

Хулосаҳои ин таҳқиқоти С. Албум барои омӯзиши масоили сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён пиромуни тағйирёбии вазну иёри дирҳамҳо аҳаммияти махсус доранд. Ў бо тақия ба таҳқиқоти муқоисавии сиккаҳо муайян мекунад, ки тақрибан аз соли 310 ҳ.қ./922-923 дар дирҳамкӯбии Сомониён

тағйироти чиддӣ ба амал омада буд. То ин вақт дирҳамҳои муқаррарии сомонӣ вазну иёри нисбатан устувор ва якхела дошта, меёри вазни нуқраи ҳолиси онҳо 2,97 граммро ташкил меод. Баъд аз соли 310 ҳ.қ./922-923 пастшавии тадриҷии иёри дирҳамҳо ба амал омада, вазни онҳо аз доираи меёри ягонаи метрологӣ берун меравад [9, 252]. Тағйирёбии зиёди вазни дирҳамҳо С. Албумро ба чунин ҳулоса меорад, ки дар ин давра эҳтимол усули “al marco” истифода мешуд. Тибқи усули мазкур аз миқдори муайяни филиз шумораи муайяни сиккаҳои гуногунвазн кӯбида мешуд. Ин мушоҳида барои шарҳи тарзи муомилоти пулӣ дар давлати Сомониён хеле муҳим аст. Ба андешаи С. Албум баъди чунин тағйироти иёрию вазнӣ дирҳамҳо тақрибан аз соли 310 ҳ.қ./922-923 дигар на танҳо аз рӯи миқдор, балки аз рӯи вазн дар муомилот истифода мешуданд. Ӯ дар ин хусус чунин нигоштааст: “The later Sāmānid dirhams probably circulated alongside the older, finer pieces, not at a fixed value but according to their weight”, (Дирҳамҳои баъдии Сомониён эҳтимол дар баробари сиккаҳои қадимтару дорои иёри баландтар на бо арзиши собит, балки мувофиқи вазнашон дар муомилот буданд) [9, 252].

Дар асоси чунин баррасиҳо С. Албум андешаи М. Митчинерро дар бораи «чордирҳам» будани дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони сомонӣ интиқод карда, нишон медиҳад, ки вазн ва миқдори нуқраи ҳолиси чунин сиккаҳо ба чор дирҳами муқаррарии ҳамзамон баробар набуд. Ба андешаи ӯ, ҳатто ба вазни чор дирҳами меёрӣ наздик будани вазни миёнаи дирҳамҳои ғайримуқаррарии калон барои «чордирҳам» номидани онҳо асос шуда наметавонад, зеро чунин мувофиқат муносибати воқеии арзишии онҳоро бо дирҳамҳои муқаррарии дар муомилотбуда исбот намекунад [9, 252]. Чунин натиҷаи таҳлили метрологӣ назари қаблан изҳорнамудаи С. Албумро дар бораи дурустии истифодаи истилоҳи “oversize”-ро ба ҷойи «multiple» асоснок менамояд.

Яке аз масъалаҳои мубрами муомилоти пулии давлати Сомониён ҷигунагии доираи гардиши дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони сомонӣ мебошад. То ин таҳқиқоти С. Албум дар соли 1973 М. Митчинер бо эҳтимол навишта буд, ки дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони сомонӣ аз минтақаи меҳкадаҳояшон ба дигар бахшҳои қаламрави Сомониён содир шуда, дар он ҷо онҳоро аз нав гудохта, аз филизашон дирҳамҳои муқаррарии сомонӣ кӯбида мешуд. Аммо С. Албум бо тақия бар таҳқиқоти Жил Эннекен, ки ниҳоят кам будани чунин дирҳамҳоро дар ганҷинаҳои Аврупои Шимолӣ ва Шарқӣ муайян кардааст, ба таври илова қайд мекунад, ки дар ганҷинаҳо ва маҷмуаҳои қисматҳои ғарбии қаламрави Сомониён (*Хуросон ва минтақаҳои ғарбии тобеи Сомониён*, Ш. А.) ва Мовароуннаҳр низ дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони сомонӣ хеле кам кашф шудаанд. Ба андешаи Албум, агар ин сиккаҳо воқеан барои интиқол ва гудохтан бароварда мешуданд, бояд берун аз минтақаҳои истехсолашон ба миқдори бештар пайдо мегардиданд. Бо ин сабаб, ӯ дирҳамҳои ғайримуқаррарии калонро сиккаҳои асосан барои муомилоти маҳаллӣ пешбинишуда меҳисобад [9, 252].

Дар идомаи баррасиҳо С. Албум ба чунин натиҷа мерасад, ки чараёни кӯбиши дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони сомонӣ беназорат набуда, зеро назари намоёндаҳои давлат қарор дошта, паст шудани иёри нуқра, тағйирёбии вазн ва баъзе вижагиҳои ғайримаъмулии катибаҳо низ натиҷаи сиёсати муайяни сиккакӯбӣ буда, эҳтимолан чунин дирҳамҳо на бо дастури дарбори Сомониён, балки бештар бо ташаббус ва дастури ҳокимони маҳаллии вилоятҳои шарқии қаламрави давлати Сомониён бароварда мешуд, ки ин далели эътирофи тобеият ба ҳокимияти марказии Сомониён ва иловатан бархурдор будани ҳокимони маҳаллӣ аз

мустақилияти назаррас дар идораи мулкҳои худ мебошад. Аз ин бармеояд, ки С. Албум дар баррасии масъалаи дирҳамҳои ғайримуқаррари калон аз доираи маҳдуди вазн, иёр ва муомилоти пулӣ берун баромада, онро барои муайян кардани муносибати ҳокимияти марказии Сомониён бо ҳокимони маҳаллӣ мавриди истифода қарор додааст [9, 253].

Дар нимаи дуюми солҳои 70-уми асри XX дар таърихнигории ИМА вобаста ба таҳқиқи масъалаҳои марбут ба ганчинаҳои сиккаҳои исломӣ, ки дар байни онҳо дирҳамҳои сомонӣ дар бисёр мавридҳо қисми асосиро ташкил медоданд, инчунин омӯзиши ғардиши онҳо дар Аврупои Шарқӣ ва Шимолӣ тавассути фаъолияти илмӣ Т. С. Нунан дигаргунии назаррас падида омад.¹

Мавсуф маълумоти парокандаи дар адабиёти илмӣ оид ба ганчинаҳои дирҳамҳои Эстония ва Латвия нашршударо гирд оварда, маводи мавҷударо баъди муқоиса ва баррасӣ муназзам сохта, муайян намуд, ки иттилои дар осори илмӣ қаблӣ пешниҳодшуда барои таҳқиқи ҷиддии ин ганчинаҳо кофӣ нест ва бо назардошти ин ҳолат ҳадаф гузошт, ки пиромуни сиккаҳои таркиби ҳар як ганчина маълумоти заруриро пешниҳод намуда, барои таҳқиқи минбаъдаи онҳо заминаи мукамалтари маъхазӣ фароҳам созад [17, 238].

Соли 1977 бо мақсади амалӣ намудани ин ҳадафҳои худ Т. С. Нунан феҳристи “Pre-970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, I: Catalog” (Ганчинаҳои дирҳамҳои то соли 970 аз Эстония ва Латвия. I: Феҳрист)-ро таҳия ва ба нашр расонд, ки он ба таври муназзам ва ба қадри кофӣ фарогири маълумот роҷеъ ба ҳар як ганчина ва сиккаҳои таркиби онҳо мебошад [17, 238-259].

Феҳристи мазкур ҷиҳати таҳқиқи нақши дирҳамҳои сомонӣ дар муомилоти пулии Аврупо арзиши вижа дорад. Чунончӣ, дар Ганчинаи Навессала I миқдори дирҳамҳои сомонӣ 136 ва 146 гуфта шудааст. Аз 96 дирҳами ганчинаи Навессала II 94 ададро дирҳамҳои сомонӣ ташкил медиҳанд, ки дар байни онҳо сиккаҳои Исмоил ибни Аҳмад, Аҳмад ибни Исмоил ва Наср ибни Аҳмад, ки дар марказҳои асосии сиккакӯбии Сомониён - меҳкадаҳои Андароба, Балх, Марв, Самарқанд ва Шош қӯбида шудаанд, мавҷуданд. Санаи қӯбиши миқдоре аз ин дирҳамҳо дақиқ муайян нашудааст, аммо сиккаҳои таърихашон муайяншуда асосан дар солҳои 283-301 х.қ./896-914 қӯбида шудаанд [17, 242-243].

Намунаи дигари беҳтар дар ин мавзӯ Ганчинаи Ванамийза (Vanamõisa) мебошад, ки тибқи ҳисоби Т. Нунан аз 994 сикка иборат буда, 715 дирҳами сомонино дар бар мегирифт ва яке аз ганчинаҳои бузурги мавриди таҳқиқи ӯ ба ҳисоб меравад. Бо таъя ба маводи ба феҳрист вориднамудаи Т. Нунан метавон гуфт, ки баррасии чунин ганчинаҳо барои омӯзиши таркиби сулолави ва таносуби

¹ Дар таҳқиқоти Т. С. Нунан мафҳумҳои “Eastern Europe” (Аврупои Шарқӣ) ва “Northern Europe” (Аврупои Шимолӣ) бештар ба маънои таърихӣ ҷуғрофӣ истифода шудаанд. Дар доираи масъалаи пахншавии дирҳамҳои исломӣ дар асрҳои IX-X, зери мафҳуми “Аврупои Шарқӣ” пеш аз ҳама ҳудудҳои Русияи Аврупоӣ, аз ҷумла хавзаҳои Волга, Дон ва Днепр, инчунин минтақаҳои ҳамҷавори Балтика дар назар дошта мешаванд. “Аврупои Шимолӣ” бошад, дар ин замина пеш аз ҳама сарзаминҳои атрофи баҳри Балтика ва Скандинавия, аз ҷумла ҳудудҳои имрӯзаи Шветсия, Финландия, Эстония, Латвия ва Литва ро фаро мегирад. Ба назар гирифтани лозим аст, ки ин номҳо дар таҳқиқоти Т. С. Нунан на ба маънои тақсимои сиёсии имрӯзаи Аврупо, балки барои ифодаи минтақаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ ғардиш ва бозёфти дирҳамҳо истифода шудаанд. Дар зимн, Т. С. Нунан иборати “European Russia” (Русияи Аврупоӣ)-ро барои ифода намудани қисми ғарбии Русия, ки дар шарқи Аврупо ҷойгир аст, истифода намудааст.

дирхамҳои сомонӣ, хронологияи кӯбиши онҳо, чуғрофияи меҳкадаҳо ва топографияи бозёфтҳои имконияти васеъ фароҳам меорад.

Дар қисми дуюми таҳқиқоти худ - “Pre-970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, II: General Considerations” (Ганчинаҳои дирхамҳои то соли 970 аз Эстония ва Латвия. II: Баррасиҳои умумӣ) Т. Нунан аз фехристнигорӣ ба таҳлили муқоисавии маводди нумизмати мегузарад. Вай масоили миқдорӣ, топографӣ ва замонии ганчинаҳо, мансубияти сулолаӣ ва чуғрофияи меҳкадаҳо, инчунин тақсимои хронологии сиккаҳоро баррасӣ ва муқоиса намуда, дар заминаи таҳлили даврабандии Р. Р. Фасмер ва В. Л. Янин тасбит месозад, ки воридшавии дирхамҳо ба Аврупои Шарқӣ дар солҳои 900 - 939 ба таври назаррас афзуда, таркиби ганчинаҳо чиддан тағйир ёфта, дирхамҳои сомонӣ қисми асосии таркиби ганчинаҳоро ташкил медиҳанд.

Т. Нунан марбут ба ҷойгоҳи дирхамҳои сомонӣ дар солҳои 939-1000 ба чунин натиҷа мерасад, дар ин давра ҳам онҳо дар тичорати Аврупо мавқеи бартари худро нигоҳ доштанд. Бо дарназардошти вижагиҳои ганчинаҳои Эстония ва Латвия муҳаққиқ солҳои 900 - 970-ро ҳамчун як марҳалаи ҷудогона қаламдод менамояд. Ба андешаи Т. Нунан хусусияти асосии ганчинаҳои ин давра бартариҳои дирхамҳои сомонӣ дар таркиби онҳо мебошад. Баъд аз соли 970 ба таркиби ганчинаҳои ҳавзаи Балтик ворид гардидани дейнариҳои Аврупои Ғарбӣ мушоҳида мешавад [17, 321].

Яке аз ҳадафҳои марказии Т. Нунан дар таҳқиқоти мазкур баррасии амиқи муқоисавии масъалаи роҳҳои воридшавии дирхамҳои шарқӣ буда, ӯ тасаввуроти интиқоли мустақими дирхамҳоро аз ҷаҳони ислом то маҳалли ниҳоии бозёфти онҳо зери суол мебарад. Т. Нунан дар асоси муқоисаи маълумоти сиккашиносӣ ва маъхазҳои хаттӣ ба чунин натиҷа мерасад, ки дирхамҳо аз маҳалли барориши худ то ба ҷойи кашфи онҳо яку якбора интиқол наёфта, раванди содироти онҳо дар чанд марҳала амалӣ шуда, гурӯҳҳои гуногуни миёнарав дар ин қор нақши борики худро гузоштаанд.

Ба ифодаи дигар зикр намоем, масалан аз Скандинавия ганчинаҳои зиёди дирхамҳои сомонӣ ёфт шудаанд ва ин маънои онро надорад, ки тоҷирони сомонӣ мустақиман ин дирхамҳоро аз Бухоро ё Шош ба он ҷо оварда буданд. Ба ифодаи мавсуф дирхамҳо метавонистанд ба Аврупои Шарқӣ ва Шимолӣ тавассути “a multi-stage process involving several different groups of intermediaries” (раванди чандмарҳалаӣ бо иштироки чанд гурӯҳи мухталифи миёнаравон) ворид шаванд [17, 316]. Яъне ӯ доираи таҳқиқоти хешро фарохтар намуда, ба муайян кардани мавҷудияти дирхамҳои сомонӣ дар ганчинаҳои аврупоӣ маҳдуд нашуда, масъалаи роҳҳо ва марҳалаҳои паҳншавии онҳоро мавриди омӯзиши ҷиддӣ қарор медиҳад.

Муҳаққиқи зикршуда чунин равиши таҳқиқотро соли 1977 бо таҳқиқи ганчинаи соли 1958 аз Тартуи Эстония кашфшуда ба усули боз ҳам мушаххастар амалӣ менамояд. Тибқи таҳқиқоти ӯ ганчинаи намбаршуда аз 41 дирхам иборат буда, 36 адад ё 87,8 фоизи онро дирхамҳои сомонӣ ташкил намуда, аз 38 сиккае, ки меҳкадаи онҳо муайян шудааст, 34 адад ё 89,5 фоиз ба меҳкадаҳои марказҳои Мовароуннаҳр ва Осиёи Марказӣ рост меоянд: 26 сикка аз Шош, 5 аз Самарқанд, 2 аз Бухоро ва 1 аз Рашт. Аз ин сабаб, Нунан ба хулоса меояд, ки унсурҳои асосии ганчинаи Тартуро дирхамҳои Осиёи Марказӣ, ки дар марказҳои сикказании Сомониён кӯбида шудаанд, ташкил медиҳанд [17, 139].

Т. Нунан ҳангоми тавсифи чуғрофии ин меҳкадаҳо таъбири “Transoxania-Central Asia” (Мовароуннаҳр - Осиёи Марказӣ)-ро истифода бурда, хулосасаашро

чунин баён мекунад: “Central Asian dirhams struck in Sāmānid mints formed the predominant element in the Tartu hoard” (дирҳамҳои Осиёи Марказӣ, ки дар меҳкадаҳои Сомониён кӯбда шудаанд, қисми асосии ганчинаи Тартуро ташкил медоданд) [17, 139].

Аз дидгоҳи мо чунин баёни ҷуғрофии Т. Нунан то андозае носаҳеҳ ва баҳснок ба назар мерасад. Аз истифодаи мафҳуми умумии “Осиёи Марказӣ” нисбат ба сиккаҳои асрҳои IX-X воқеияти таърихӣ ҷуғрофии замони Сомониён ба таври кофӣ мушаххас намешавад. Бо назардошти амокини ҷойгиршавии меҳкадаҳои зикршуда ва мансубияти сиёсии сиккаҳо, истифодаи мафҳумҳои таърихӣ ҷуғрофии “Мовароуннаҳр” ва “Хуросон” ё таъбири “меҳкадаҳои қаламрави Сомониён” дақиқтар мебуд. Ҷолиб он аст, ки худ Т. Нунан низ дар идомаи ҳамин таҳқиқот хангоми ҷамъбасти натиҷаҳо аз таъбири мушаххастари “Sāmānid dirhams from Transoxania” (дирҳамҳои сомони Мовароуннаҳр) истифода кардааст [17, 139].

Як вижагии хоси ин таҳқиқоти Т. Нунан аз он иборат аст, ки ӯ номи асли ва таърихӣ минтақаи меҳкадаҳои дирҳамҳои сомони ганчинаи Тарту (Бухоро, Шош, Самарқанд, Рашт), яъне Мовароуннаҳро истифода накарда, тарҷумаи тахтullaфзии он “Transoxania”-ро ба кор бурдааст.

Таҳқиқи ганчинаи Тарту аз ҷониби Т. Нунан нишон медиҳад, ки маълумоти ҳатто як ганчина метавонад барои муайян намудани таркиби сулолаӣ, ҷуғрофияи сиккакӯбӣ, таносуби маҳсулоти меҳкадаҳои гуногун ва самти паҳншавии нуқраи сомонӣ истифода шавад. Дар мисоли ганчинаи Тарту бартарии мутлақи дирҳамҳои сомонӣ ва махсусан сиккаҳои Шош ба таври оморӣ нишон дода шудааст, ки барои омӯзиши ҷойгоҳи сиккаҳои Сомониён дар муомилоти пулии Аврупои Шарқӣ аҳаммияти махсуси худро низ дорад.¹

Ҳамин тарик, таҳқиқоти дастраси Т. С. Нунан дар солҳои 70-уми асри гузашта давраи узариш аз гирдоварӣ ва феҳристнигорӣ маълумоти ганчинаҳо ба таҳлили микдорӣ, хронологӣ ва муқоисавӣ онҳоро нишон медиҳанд. Таркиби сулолавии ганчинаҳо, хронологияи сиккаҳо, ҷуғрофияи марказҳои сикказанӣ ва маҳалли бозёфтҳо барои муайян намудани давра ва микёси воридшавии нуқраи сомонӣ, инчунин роҳҳо ва марҳалаҳои паҳншавии он дар Аврупои Шарқӣ ва Шимолӣ истифода шуданд. Дар ин марҳалаи таҳқиқоти Т. Нунан дирҳамҳои сомонӣ на танҳо ҳамчун бозёфтҳои алоҳидаи сиккашиносӣ, балки ҳамчун маъҳаз барои омӯзиши гардиши нуқраи Сомониён берун аз ҳудуди давлати Сомониён мавриди таҳлил қарор гирифтанд.

Аз муқоисаи адабиёти илмӣ баррасишуда маълум шуд, ки ҳар яке аз муҳаққиқони амрикоӣ ба омӯзиши сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии Сомониён аз дидгоҳи хос муносибат кардаанд. Ч. К. Майлз бештар ба масъалаҳои сиккакӯбии Сомониён, аз ҷумла оғози он, меҳкадаҳо, навъҳои сиккаҳо ва ҷуғрофияи паҳншавии

¹ Бояд қайд кард, ки фаъолияти илмӣ Т. С. Нунан дар солҳои 70-уми асри XX бо таҳқиқоти дар ин мақола баррасишуда маҳдуд намешавад. Аз ҷумла, соли 1978 қисмҳои сеюм ва чоруми силсилаи таҳқиқоти ӯ “Pre-970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, III: An Examination of the Ninth Century Hoards” (Ганчинаҳои дирҳамҳои то соли 970 аз Эстония ва Латвия. III: Баррасии ганчинаҳои асри IX) ва “Pre-970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, IV: An Analysis of the Hoards Buried Between 900 and 970” (Ганчинаҳои дирҳамҳои то соли 970 аз Эстония ва Латвия. IV: Таҳлили ганчинаҳои дар солҳои 900-970 пинҳоншуда) ба таърифи расидаанд. Азбаски матни пурраи ин таҳқиқот хангоми таҳияи мақолаи мазкур дастраси муаллиф набуд, онҳо дар ин ҷо мавриди таҳлили мустақим қарор нагирифтанд. Пас аз дастрас гардидани матни пурраи онҳо натиҷаҳои ин таҳқиқот алоҳида баррасӣ ва ба таҳлили таърихнигорӣ ворид карда хоҳанд шуд.

онҳо таваҷҷуҳ намудааст. Р. Н. Фрай маълумоти сиккаҳоро бештар ҳамчун маъҳаз барои омӯзиши таърихи сиёсии давлати Сомониён истифода кардааст. С. Албум ба хусусиятҳои сиккашиносӣ ва метрологии дирҳамҳои калонҳаҷми сомонӣ, вазну иёри ва муомилоти онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Т. С. Нунан бошад, бо таҳлили микдорӣ, хронологӣ ва муқоисавии ганчинаҳо доираи таҳқиқро ба масъалаҳои гардиши дирҳамҳои сомонӣ, роҳҳои интиқоли онҳо ва робитаҳои тиҷоратии Сомониён бо Аврупои Шарқӣ ва Шимолӣ густариш додааст.

Хулоса, дар давоми солҳои 70-уми асри XX сиккаҳои сомонӣ тадриҷан на танҳо ҳамчун ёдгории нумизматӣ, балки ҳамчун маъҳази мустақили омӯзиши таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ, муомилоти пулӣ ва робитаҳои тиҷоратӣ мавриди истифода қарор дода шуданд.

Таҳлили микдории таркиби ганчинаҳо, муқоисаи бозёфтҳои минтақаҳои мухталиф, омӯзиши фаъолияти меҳкадаҳои алоҳида ва истифодаи усулҳои муайян намудани таркиби филизи сиккаҳо бидуни осеб расонидан ба онҳо аз густариши равишҳои методологии таҳқиқот дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико гувоҳӣ медиҳанд. Ба ин нигоҳ нақарда, то охири даҳсолаи мазкур ҳанӯз ягон асари умумӣ ва фарогире, ки масъалаҳои сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониёнро дар ИМА ба таври муназзами илмӣ ҷамъбаст наояд, таҳия нашуда буд.

Мавҷуд набудани чунин таҳқиқоти ҷамъбастӣ нишон медиҳад, ки то охири солҳои 70-уми асри XX омӯзиши сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар таърихнигории амрикоӣ ҳанӯз марҳалаи ташаккул ва густариши самтҳои асосии таҳқиқро аз сар гузаронида, натиҷаҳои бадастомада заминаи илмиро барои идомии омӯзиши мавзӯ дар давраҳои баъдӣ фароҳам оварданд.

АДАБИЁТ

1. Богбедӣ Ҳ. Сиккаҳои Эрон дар давраи исломӣ. Аз оғоз то баромадани Салҷуқиён. - Техрон, 1393. - 475 с.
2. Ваҳдатӣ А. А. Як сиккаи Сомонӣ аз шаҳри Билқис, Исфаройин // Бостоншиносии Эрон. - Техрон, № I, 1389 х. ш. - С. 97-102.
3. Марковъ А. Инвентарный каталогъ мусульманскихъ монетъ Императорскаго Эрмитажа // Рукопись. - С.-Петербургъ, 1896. - 960 с.
4. Кучонӣ А. Ганчинаи сиккаҳои Нишопур макшуфа дар Рай. - Техрон, 1383. - 448 с.
5. Шарифзода А. Қ. Меҳкадаҳои сомони Варазрӯд // Муаррих. - Душанбе, № 3 (39), 2024. - С. 6-15.
6. Шарифзода А. Қ. Таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ дар Эрон // Муаррих. - Душанбе, № 3 (35), 2023. - С. 91-98.
7. Шарифзода А. Қ. Масоили сиккашиносӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар Эрон // Сарчашмашиносӣ ва таърихнигории сикказанӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён. - Душанбе, 2025. - С. 187-200.
8. Шарифзода А. Қ. Таҳқиқи таърихи сикказанӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар солҳои 30-60-и асри XX // Муаррих. - Душанбе, № 2 (42), 2025. - С. 73-83.
9. Album S. Sāmānid Oversize Dirhams of the Fourth Century A.H. (Tenth Century A.D.) // The Numismatic Chronicle. - London, Vol. 16 (136), 1976. - P. 248-254.
10. Frye R. N. The Samanids // The Cambridge History of Iran. Vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs // ed. by R. N. Frye. - Cambridge: Cambridge University Press, 1975. - P. 136-161.
11. Hennequin G. Grandes monnaies Sāmānides et Ghaznavides de l'Hindu Kush, 331-421 A.H. Étude numismatique et historique // Annales Islamologiques. - Vol. IX, 1970. - P. 127-179.

12. Linder Welin U. S. Some Rare Samanid Dirhams and the Origin of the Word “Mancusus” // Congresso Internazionale di Numismatica, Roma 1961. Vol. II: Atti. - Roma, 1965. - P. 499-508.
13. Miles G. C. Additions to Zambaur’s “Münzprägungen des Islams” // Museum Notes (American Numismatic Society). - New York, Vol. 17, 1971. - P. 229-233.
14. Miles G. C. Coinage of the Ziyārid Dynasty of Ṭabaristān and Gurgān // Museum Notes (American Numismatic Society). - New York, Vol. 18. - 1972. - P. 119-137.
15. Miles G. C. Numismatics // The Cambridge History of Iran. Vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs / ed. by R. N. Frye. - Cambridge: Cambridge University Press, 1975. - P. 364-377.
16. Noonan T. S. Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the Fals in Early Islamic Trade with Eastern Europe // Journal of the American Oriental Society. - New Haven, Vol. 94, No. 4, 1974. - P. 448-453.
17. Noonan T. S. Pre-970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, I: Catalog // Journal of Baltic Studies. - Brooklyn, N.Y., Vol. 8, № 3, 1977. - P. 238-259.
18. Noonan T. S. Pre-970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, II: General Considerations // Journal of Baltic Studies. - Brooklyn, N.Y., Vol. 8, № 4, 1977. - P. 312-323.
19. Noonan T. S. The 1958 Dirham Hoard from Tartu in Estonia // Museum Notes (American Numismatic Society). - New York, Vol. 22, 1977. - P. 135-159.
20. Zambaur E. Die Münzprägungen des Islams, zeitlich und örtlich geordnet. Der Westen und Osten bis zum Indus // Hg. P. Jaecckel. - Wiesbaden, 1968- 286 s.

ГУСТАРИШИ САМТҲОИ АСОСИИ ОМУӢЗИШИ СИККАКӢБӢ ВА МУОМИЛОТИ ПУЛИИ ДАВЛАТИ СОМОНИӢН ДАР ИӢЛОТИ МУТТАХИДАИ АМРИКО ДАР СОЛҲОИ 70 - УМИ АСРИ XX

Дар ин мақола раванди густариши самтҳои асосии омӯзиши сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар солҳои 70-уми асри XX мавриди таҳқиқи таърихшигории муаллиф қарор гирифтааст.

Муаллиф муайян намудааст, ки Ҷ. К. Майлз омӯзиши сиккакӯбии Сомониёнро дар заминаи оғози сиккакӯбӣ, фаъолияти меҳкадаҳо, навҳои сикка ва ҷуғрофияи паҳншавии онҳо густариш додааст.

Р. Н. Фрай маълумоти сиккаҳоро ҳамчун маъҳаз барои таҳқиқи таърихи сиёсии Сомониён, аз ҷумла таҳкими ҳокимияти амирони Сомонӣ, муносибати онҳо бо халифаҳои Аббосӣ ва муборизаҳои дохилии он истифода кардааст.

С. Албум бо таҳқиқи дирҳамҳои ғайримуқаррарии калони сомонӣ масъалаҳои вазну иёр, вижагиҳои метрологӣ ва тарзи муомилоти онҳоро баррасӣ намуда, робитаи ин ғуруҳи сиккаҳоро бо сиёсати пулии ҳокимият мавриди таҳлил қарор додааст.

Т. С. Нунан бо истифода аз таҳлили микдорӣ, хронологӣ ва муқоисавии ганчинаҳо омӯзиши сиккаҳои сомониёро ба масъалаҳои гардиши дирҳамҳо, роҳҳои интиқоли онҳо ва робитаҳои тичоратии Сомониён бо Аврупои Шарқӣ ва Шимолӣ пайвастааст.

Бо тақия ба таҳлили таърихшигории мавзӯ муаллиф ба чунин натиҷаи илмӣ мерасад, ки солҳои 70-уми асри XX дар таърихшигории амрикоӣ доираи омӯзиши сиккаҳои сомонӣ аз таҳқиқи ҳуди сикка ва сиккакӯбӣ ба истифодаи онҳо ҳамчун маъҳаз барои омӯзиши таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ, муомилоти пулӣ ва робитаҳои тичоратӣ тавсеа ёфта, дар баробари ин равишҳои методологии таҳқиқ низ тақмил ёфтаанд. Ба ин нигоҳ нақарда, то охири ин даҳсола таҳқиқоти умумӣ ва фарогире, ки сиккакӯбӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониёнро ба таври муназзам ҷамъбаст намояд, рӯйи ҷопро надида буд.

Калидвожаҳо: *Сомониён, сиккакӯбӣ, муомилоти пулӣ, сиккаҳои сомонӣ, дирҳам, меҳкада, ганчинаҳои сикка, таърихшигории, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Ҷ. К. Майлз, Р. Н. Фрай, С. Албум, Т. С. Нунан.*

РАЗВИТИЕ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ИЗУЧЕНИЯ МОНЕТНОГО ДЕЛА И ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ ГОСУДАРСТВА САМАНИДОВ В СОЕДИНЁННЫХ ШТАТАХ АМЕРИКИ В 70-е ГОДЫ XX ВЕКА

В статье в историографическом аспекте исследуется процесс развития основных направлений изучения монетного дела и денежного обращения государства Саманидов в Соединённых Штатах Америки в 70-е годы XX века.

Автор определил, что Дж. К. Майлз расширил изучение монетного дела Саманидов в области исследования начала чеканки монет, деятельности монетных дворов, типов монет и географии их распространения.

Р. Н. Фрай использовал данные монет как источник для изучения политической истории Саманидов, в том числе укрепления власти саманидских эмиров, их отношений с аббасидскими халифами и внутренней борьбы.

С. Албум, исследуя необычно крупные саманидские дирхамы, рассмотрел вопросы их веса и пробы, метрологических особенностей и характера обращения, а также проанализировал связь этой группы монет с денежной политикой власти.

Т. С. Нунан, используя количественный, хронологический и сравнительный анализ кладов, связал изучение саманидских монет с вопросами обращения дирхамов, путей их перемещения и торговых связей Саманидов с Восточной и Северной Европой.

В результате проведённого историографического анализа автор приходит к выводу, что в 70-е годы XX века в американской историографии изучение саманидских монет вышло за рамки исследования самих монет и монетного дела и расширилось за счёт их использования в качестве источника для изучения политической и экономической истории, денежного обращения и торговых связей. При этом совершенствовались и методологические подходы к исследованию.

Ключевые слова: *Саманиды, монетное дело, денежное обращение, саманидские монеты, дирхам, монетный двор, монетные клады, историография, Соединённые Штаты Америки, Дж. К. Майлз, Р. Н. Фрай, С. Албум, Т. С. Нунан.*

THE DEVELOPMENT OF THE MAIN DIRECTIONS OF RESEARCH ON THE COINAGE AND MONETARY CIRCULATION OF THE SAMANID STATE IN THE UNITED STATES OF AMERICA IN THE 1970s

The article examines, from a historiographical perspective, the development of the main directions of research on the coinage and monetary circulation of the Samanid state in the United States of America during the 1970s.

The author determined that G. C. Miles expanded the study of Samanid coinage with regard to the beginnings of coinage, the activity of mints, coin types, and the geography of their distribution.

R. N. Frye used numismatic evidence as a source for the study of Samanid political history, including the consolidation of the power of the Samanid amirs, their relations with the Abbasid caliphs, and internal struggles.

S. Album, in his study of unusually large Samanid dirhams, examined their weight and fineness, metrological characteristics, and patterns of circulation and analyzed the relationship between this group of coins and the monetary policy of the authorities.

T. S. Noonan, using quantitative, chronological, and comparative analyses of hoards, linked the study of Samanid coins to questions of dirham circulation, the routes of their movement, and the Samanids' trade relations with Eastern and Northern Europe.

As a result of the historiographical analysis conducted, the author concludes that during the 1970s, the study of Samanid coins in American historiography expanded beyond the examination of the coins themselves and coinage to their use as a source for the study of political and economic history, monetary circulation, and trade relations. At the same time, methodological approaches to research were also refined.

Keywords: *Samanids, coinage, monetary circulation, Samanid coins, dirham, mint, coin hoards, historiography, United States of America, G. C. Miles, R. N. Frye, S. Album, T. S. Noonan.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифзода Абдували Қурбоналӣ - номзади илмҳои таърих, мудири шӯъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ – 33, Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Сведения об авторе: Абдували Шарифзода – кандидат исторических наук, заведующий отделом истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им А. Дониша НАНТ. Tel.: 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Information about the author: Abduvali Sharifzoda-Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Science and Technology of the A. Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences. Tel.: 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

УДК: 327: 9 (575.3+55)

ТАЪРИХНИГОРИИ МУНОСИБАТҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ ЭРОН ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛ (охири асри XX – ибтидои асри XXI)¹

НЕЪМАТОВ И.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба
номи А. Дониши АМИТ

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва таҳаввулоти босуръати иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ масъалаи бознигари методҳои таҳқиқи таърих, инчунин муносибати интиқодӣ ба сарчашмаҳои таърихӣ аҳамияти махсус касб менамояд. Рушди устувори илми таърих танҳо дар заминаи таҳлили амиқи сарчашмаҳои таърихӣ, тақмили асосҳои методологӣ ва ҳамгироии таҷрибаи таърихнигории миллӣ бо дастовардҳои илми ҷаҳонӣ имконпазир мебошад. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои муҳимми таҳқиқоти муосири таърихӣ омӯзиши вазъи кунунӣ, мушкилот ва дурнамои рушди таърихнигорӣ ва манбаъшиносии миллӣ маҳсуб мегардад. Дар ин росто, муҳаққиқони ватанӣ дар самти омӯзиши таърихи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муносибатҳои байналмилалӣ он таҳқиқоти зиёд анҷом додаанд. Натиҷаҳои пажӯҳиши олимони тоҷик дар ин соҳа дар шакли монографияҳо, мақолаҳои илмӣ, таҳқиқоти диссертатсионӣ ва асарҳои ҷамъбастии таърихӣ оид ба таърихи навини Тоҷикистони соҳибистиқлол инъикос ёфтаанд.

Таърихи муносибатҳо ва ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар кишварҳои ҷаҳон ҷузъи таркибии таърихи муносибатҳои байналмилалӣ маҳсуб ёфта, аз ҷониби олимони ватанӣ хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [1, 646 - 649]. Дар ин замина, паҳлуҳои гуногуни муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислामी Эрон низ дар асарҳои илмӣ, таҳқиқоти диссертатсионӣ ва мақолаҳои таҳқиқотӣ инъикоси худро пайдо намудаанд.

Дар таърихнигории муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Эрон дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI, бахусус дар

¹ Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик» (Тоҷикистон дар давраи Шуравӣ) рақами қайди давлатӣ 0121ТJ1200 таълиф гардида.

риштаҳои сиёсӣ, иқтисод, маориф, фарҳанг ва илм, аз ҷумлаи масъалаҳои махсус меёбад, ки то ҳол ба таври фарогир ва бо низом мавриди таҳқиқ қарор нагирифтаанд.

Дар солҳои охири мавҷудияти Иттиҳоди Шуравӣ ва махсусан пас аз ба даст овардани Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои марбут ба ташаккул, рушд ва таҳаввули муносибатҳои байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар осори як қатор муҳаққиқони тоҷик мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. Аз ҷумла, дар асарҳои илмии Н. Мирзоев [2, 3, 4], Қ. Расулов (Қаҳҳори Расулиён) [5, 6] ва Р. Абулҳаев [7] ҷанбаҳои муҳталифи муносибатҳои сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии ду кишвар таҳлил шудаанд.

Профессор Ниёз Мирзоев, ҳамчун яке аз муҳаққиқони таърихи навини Эрон, дар як силсила таҳқиқоти худ масъалаҳои ташаккул ва рушди муносибатҳои Тоҷикистону Ҷумҳурии Ислонии Эронро бо таъба манбаъҳои бойгонӣ, адабиёти илмӣ ва маводи матбуоти даврӣ мавриди таҳлил қарор додааст. Дар асарҳои ӯ, аз ҷумла китоби «Тоҷикистон – Эрон: шоҳроҳи ҳамкорӣ» [2], марҳалаҳои асосии ташаккули ҳамкорӣҳои ду кишвар дар шароити Истиқлол, самтҳои рушди муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, илмӣ ва фарҳангӣ, инчунин омилҳои таъсиргузор ба ин равандҳо баррасӣ шудаанд.

Арзиши илмӣ ин таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки муаллиф бо истифода аз заминаи густурдаи манбаъшиносӣ кӯшиш намудааст қонуниятҳои ташаккули муносибатҳои Тоҷикистону Эронро дар марҳалаи ибтидоии Истиқлол муайян намояд. Бо вучуди ин, бояд ба назар гирифт, ки қисми зиёди ин таҳқиқот дар солҳои аввали Истиқлол анҷом ёфта, бинобар маҳдуд будани таҷрибаи амалии ҳамкорӣҳои дуҷониба ва таъсири вазъии сиёсии он давра, на ҳамаи ҷанбаҳои рушди минбаъдаи муносибатҳои байнидавлатӣ дар онҳо инъикоси комил пайдо кардаанд.

Дар рисолаи доктории худ «Становление и развитие взаимоотношений Таджикистана с сопредельными странами Зарубежного Востока (1945–1997)» [3] ва дастури таълимии «Тоҷикистон ва кишварҳои Шарқ» [4] Н. Мирзоев рушди муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Ислонии Эронро дар марҳалаи ибтидоии истиқлол ба таври мустақил таҳлил намуда, равандҳои ташаккули ҳамкорӣҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, фарҳангӣ ва илмӣ техникаи байни ду кишварро дар асоси маводи воқеии фаровон нишон медиҳад.

Дар таҳқиқоти Қаҳҳори Расулиён ба масъалаҳои таърихнигории тоҷикону эронӣ таваҷҷуҳи махсус дар замонҳои гузашта низ зоҳир гардидааст, ки ҳамчун заминаи муҳими ташаккули худшиносии таърихӣ ва ҳувияти фарҳангии ин ду халқ арзёбӣ мешавад. Ҳамзамон, равандҳои ташаккул ва рушди ҳамкорӣҳои иҷтимоӣ ва тамаддуни миёни ду кишвар дар заминаи умумиятҳои таърихӣ, забонӣ ва тамаддуни мавриди таҳлили амиқ қарор гирифта, омилҳои асосии таҳким ва густариши ин ҳамкорӣҳо дар марҳалаҳои муҳталифи таърихӣ муайян карда мешаванд. Ҷойгоҳи муҳим дар осори мавриди назар ба омӯзиши таърихи матбуоти форсӣ-тоҷикӣ ихтисос ёфтааст, ки дар доираи он нақши воситаҳои ахбори омма ҳамчун абзори муҳими интиқоли арзишҳои фарҳангӣ, таҳкими робитаҳои маънавӣ ва ташаккули фазои иттилоотии муштарак миёни ду кишвар ба таври илмӣ асоснок баррасӣ мегардад.

Бо назардошти умқи таҳлил ва истифодаи пойгоҳи боэътимоди манбаъшиносӣ, метавон таъкид намуд, ки натиҷаҳои илмӣ ҳосилшуда дорои аҳаммияти назарраси назариявӣ ва амалӣ буда, дар рушди историографияи муосири муносибатҳои байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонии Эрон саҳми арзанда мегузоранд. Ин асарҳо метавонанд ҳамчун заминаи

муҳимми манбаъӣ ва методологӣ барои таҳқиқоти минбаъдаи илмӣ дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ, ҳамкорихои фарҳангӣ ва омӯзиши мероси муштараки тамаддунии тоҷикону эронӣ истифода шаванд.

Дар монографияҳои доктори илмҳои таърих, профессор Абулҳаев Р. [7] самтҳои асосии муносибатҳои тӯли беш аз чоряк асри давраи Истиқлоли давлатӣ ба таври муфассал ва илмӣ таҳлил гардидаанд. Муаллиф дар чараёни таҳқиқ ба манбаъҳои сершумори муътамад, аз ҷумла маводи ҷопшуда ва ҷопнашудаи нашрияҳо, санадҳои бойгонӣ, созишномаҳои байнидавлатӣ ва маводи воситаҳои ахбори омма ба таври васеъ истифода бурдааст, ки ин ба таҳқиқот ҷанбаи фарогир ва асоснок мебахшад. Профессор Рақиб Абулҳаев робитаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ сиёсии миёни ду кишварро ҳамачониба мавриди омӯзиш қарор дода, устуворӣ, пайдарпайӣ ва аҳамияти стратегияи онҳоро махсусан таъкид менамояд. Ҳамзамон, дар асарҳо нақши анъанаҳои таърихӣ ташаккулифта, умумиятҳои забонӣ, пайвандҳои фарҳангӣ ва арзишҳои муштараки динӣ ҳамчун заминаи бунёдӣ ва омили калидии рушди ҳамкорихои дучониба ба таври амиқ баррасӣ мегарданд.

Асарҳои зикршуда ба саҳми назарраси худ дар рушди таърихнигории миллӣ на танҳо ҷанбаҳои гуногуни муносибатҳои эронӣ-тоҷикиро инъикос менамоянд, балки ба динамика ва дурнамои рушди онҳо низ равшанӣ меандозанд. Ҳамзамон, дар онҳо нақши таъсири ин муносибатҳо ба равандҳои минтақавӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, аҳамияти ҷаҳоншумули сиёсии ҳамкорихои ду кишвар дар миқёси минтақа таъкид карда мешавад.

Дар ин самт ҳамчунин як силсила таҳқиқоти диссертатсионӣ анҷом дода шудаанд, ки қисме аз онҳо ба қалами муҳаққиқони эронӣ тааллуқ доранд. Аз ҷумла, масъалаҳои марбут ба ташаккул ва марҳалаҳои рушди муносибатҳои Тоҷикистону Эрон дар солҳои 1992-2010 дар таҳқиқоти Х. Аббосиён [11] ва М. Маҳмудӣ [12] ба таври махсус мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтаанд. Ҷанбаҳои ҳамкорихои фарҳангии ду давлат дар осори М. Малекиён [13] мавриди омӯзиши алоҳида қарор гирифта, Б. Раисӣ [14] асосан ҷанбаҳои сиёсӣ ва тамоюлҳои асосии рушди муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонии Эронро таҳлил намудааст.

Тафсилоти бештар ва таҳлили асосноки ҷанбаҳои гуногуни ҳамкорихои Ҷумҳурии Ислонии Эрон ва Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибхитӣ дар монографияи Хома Аббосиён [11] пешкаш шудааст. Дар ин асар муаллиф бо таъя ба манбаъҳои гуногун ва адабиёти илмӣ доираи васеи масъалаҳоро, ки ба рушди муносибатҳои тоҷикӣ-эронӣ марбутанд, таҳлил менамояд. Пажӯҳишгар махсусан мақом ва нақши Эронро дар равандҳои суботи сиёсӣ ва устувории вазъият дар Тоҷикистони пасошуравӣ мавриди омӯзиш қарор медиҳад. Дар монография ба таҳлили ташаккул ва рушди ҳамкорихои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангии байни ду кишвар диққати махсус дода шудааст. Ҳамзамон бояд қайд кард, ки пажӯҳиши мазкур танҳо давраи ҳамкорихои ИРИ ва Тоҷикистонро то соли 2006 фаро мегирад, дар ҳоле ки солҳои баъдӣ бо тағйироти назаррас ва равандҳои нави рушди муносибатҳои дучониба тавсиф мешаванд.

Илова бар ин асарҳо, дар таърихнигории ду кишвар як қатор таҳқиқоти илмӣ низ ба масъалаҳои ҳамкорихои Эрон ва Тоҷикистон бахшида шудаанд, ки дар онҳо ҷанбаҳои мухталифи муоширати байни ду давлат ба дараҷаҳои гуногун таҳлил гардидаанд.

Дар диссертатсияи номзодии пажӯҳишгар Шабоби Меҳршод Ҷаъфар [15] зербоби «Заминаҳои таърихӣ ва фарҳангии муносибатҳои Эрон ва Тоҷикистон» бо

така ба манбаъҳои эътимодноки масъалаҳои алоқамандии анъанавии геополитикӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии байни ду кишвар мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар монографияи Фаррух Умаров таҳти унвони «Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷаҳони ислом: вижагиҳои ҳамкорӣ» [8] таҷрибаи муносибатҳои Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибхитӣ бо кишварҳои исломӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Ислामी Эрон, дар асоси доираи васеи манбаъҳо ва адабиёти илмӣ ҷамъбаст шудааст.

Дар миёни таҳқиқоте, ки ба масъалаҳои мавриди баррасӣ бахшида шудаанд, ба диссертатсияи номзодии Муртазо Маҳмудӣ бо номи «Ҳолат ва дурнамои ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Эрон дар охири асри XX – ибтидои асри XXI» [17] ҷойгоҳи муҳим тааллуқ дорад. Ин асар яке аз таҳқиқоти ҷиддии илмӣ маҳсуб меёбад, ки дар он таҳлили таълифоти пешинаи марбут ба ин масъала анҷом дода шудааст. Бо така ба манбаъҳои дастрас, маводи воқеӣ ва таҳлили интиқодии адабиёти таърихӣ, муаллиф ба ҳулоса мерасад, ки дар шароити ҳалои мафкуравӣ пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ мардумони давлатҳои навин аз ҷумла, Тоҷикистон Истиқлол ба даст оварда, дар ҷустуҷӯи ҳувияти милли ба мероси таърихӣ, анъанаҳо, фарҳанги бостонӣ ва арзишҳои динию маънавӣ рӯ оварданд.

Илова бар таҳқиқоти диссертатсионӣ, Муртазо Маҳмудӣ як қатор мақолаҳои илмӣ низ ба нашр расонидааст, ки ба масъалаҳои ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Эрон дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ дар охири асри XX – ибтидои асри XXI бахшида шудаанд. Аз ҷумла, бояд асарҳоеро ба мисли «Муколама ва дипломатия: забон ва адабиёти тоҷикӣ - форсӣ ва таъсири онҳо ба ҳамкориҳои фарҳангӣ ва сиёсӣ байни ду кишвар» [18] ва ҳамчунин мақолаҳое, ки ба манфиатҳои стратегии Эрон ва Русия дар Тоҷикистон ва нақши фарҳанг ва тамаддуни бостонии Эрон ва Тоҷикистон дар таҳкими равобити миёни ду кишвар бахшида шудаанд, қайд намуд.

Дар ин замина, асарҳои дар Эрон ба нашр расида низ дорои аҳаммияти илмӣ мебошанд. Масалан, соли 1999 (1378х.) Институти таҳқиқоти сиёсии Вазорати корҳои хориҷии Эрон китоби «Тоҷикистон»-ро бо забону хатти форсӣ дар ҳаҷми 94 саҳифа ба таъб расонид, ки ба таҳлил ва баррасии вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва илмӣ фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст [19]. Дар ин нашрия сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ, вазъи кунунии иқтисод, фарҳанг, илм ва маорифи ҷумҳурӣ инъикос ёфтаанд. Дар ҷамъбасти баррасии таърихнигорӣ метавон зикр намуд, ки он дорои фарогирии густарда ва ғановати маводи илмӣ, махсусан оид ба давраи охири низоми Шуравӣ мебошад.

Доктори илми таърих ва коршиноси масъалаҳои муносибатҳои байналмилалӣ профессор Зафар Саидов низ як қатор таҳқиқоти илмӣ худро ба таҳлили робитаҳои хориҷии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷии наздик ва дур бахшидааст. Дар миёни онҳо таваҷҷуҳи хоса ба монографияи ӯ бо номи «Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байнидавлатӣ қабл ва пас аз эълони сиёсати “дарҳои кушод” [9] сазовор аст. Дар ин асар муаллиф қайд мекунад, ки соли 1996, ҳам ба мисли солҳои пешин, иқдоми назаррас дар самти густариши ҳамкориҳои Тоҷикистону Эрон дар соҳаҳои фарҳанг, маориф ва тиб анҷом гирифта буданд. Пажӯҳишгар дуруст таъкид мекунад, ки дар оғози асри XXI Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нигоҳи доштани равобити устувор ва дӯстона бо Ҷумҳурии Ислामी Эрон идома дода, пайвасти омодагии худро ба густариш додани ҳамкориҳои иқтисодӣ ифода ва ибраз мекард. Ҳамзамон, муаллиф таъкид менамояд, ки муддати тӯлонӣ рушди ҳамкориҳои дучониба дар бисёре аз мавридҳо мунҳасир ба доираи робитаҳои маънавӣ ва фарҳангӣ будааст [9, 194].

Ба ғайр аз асарҳои зикршуда, ба масъалаи ҳамкориҳои Ҷумҳурии Исломии Эрон ва Тоҷикистон дар марҳалаи ҳозира як қатор таҳқиқоти илмӣ дигар низ бахшида шудааст.

Муҳаққиқ Икромиддин Неъматов рисолаи номзодии худро ба мавзӯи «Омили исломӣ дар муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон (поёни асри XX – аввали асри XXI)» [10] бахшидааст. Дар ин пажӯҳиш муаллиф исбот мекунад, ки омӯзиши илмӣ таъсири омилҳои исломӣ ба муносибатҳои байни ду давлат метавонад ба рушди минбаъда ва тақвияти ҳамкориҳои мутақобилан судманди байни онҳо мусоидат намояд.

Пажӯҳиши дигари илмӣ, ки ба баррасии масъалаҳои ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Эрон дар давраи асрҳои XX - XXI бахшида шудааст, рисолаи номзодии Ҳафтех Қазозӣ Маҳдӣ Иброҳим таҳти унвони «Ташаккул ва рушди муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон (интиҳои асри XX – ибтидои асри XXI)» [20] мебошад. Таҳқиқоти мазкур ба таҳлили фарогири раванди пайдоиш ва таҳаввули муносибатҳои Тоҷикистону Эрони дар давраи навтарин ихтисос ёфтааст. Ғайр аз ин, муаллифи рисолаи мазкур як қатор мақолаҳои илмиро низ дар ин мавзӯ мунташир кардааст, ки дар байни онҳо метавон ба таълифоти марбут ба масъалаҳои амнияти Халиҷи Форс дар заминаи муносибатҳои Тоҷикистон ва Эрон, нақши Эрон дар таъмин ва таҳкими сулҳ дар Тоҷикистон дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ, ҳамчунин масъалаҳои дипломатияи фарҳангӣ дар кишварҳои ҳавзаи Наврӯз ишора намуд. Аз ин рӯ, гарчанде миқдори назарраси таҳқиқоти илмӣ бахшидашуда, ки ба ҳамкориҳои Ҷумҳурии Исломии Эрон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа - сиёсат, иқтисод, фарҳанг, маориф ва илм мавҷуд бошанд ҳам, мавзӯи мазкур дар таърихнигории ҷумҳури то ҳанӯз ҳам ба омӯзиши мукамал ва таҳлили амиқ ниёз дорад.

Дар натиҷаи таҳлили таърихнигории муносибатҳои сиёсӣ, фарҳангӣ ва ҳамкориҳои иқтисодӣ тичоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон метавон ба чунин хулосаҳо расид:

- мавзӯи таҳқиқи муносибатҳои Тоҷикистон ва Эрон дар таърихнигории муосир, бахусус дар давраи пасошуравӣ, аҳамияти рӯзафзун касб намуда, ба яке аз самтҳои муҳимми пажӯҳишҳои илмӣ табдил ёфтааст;

- пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ имкониятҳои нави илмӣ барои омӯзиши ҳамаҷонибаи муносибатҳои дучониба фароҳам омада, тавачҷуҳи муҳаққиқон ба таҳқиқи ҷанбаҳои сиёсӣ, таърихӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии ҳамкориҳои Тоҷикистону Эрон ба таври назаррас афзоиш ёфт;

- бо вучуди интишори як қатор асарҳои илмӣ, таҳлили мукаммали заминаҳои таърихӣ, тамаддунӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии муносибатҳои Тоҷикистону Эрон то ҳол нокифоя буда, масъалаҳои зиёде ба таҳқиқоти амиқтар ниёз доранд;

- омӯзиши минбаъдаи таърихнигории муносибатҳои Тоҷикистону Эрон барои дарки амиқи хусусиятҳо, марҳилаҳои ташаккул ва дурнамои рушди ҳамкориҳои байнидавлатӣ аҳамияти муҳимми илмӣ ва амалӣ дошта, метавонад барои тақмили таҳқиқоти таърихӣ ва таҳкими ҳамкориҳои ду кишвар заминаи назариявӣ бозғатимод фароҳам оварад;

- таҳқиқи таърихнигории давраи Шуравӣ бояд дар мақолаи алоҳида баррасӣ гардад.

АДАБИЁТ

1. История Таджикиского народа. Том 6. – Душанбе, 2011. – 688 с.
2. Мирзоев Н.М. Тоҷикистон - Эрон: шохроҳи ҳамкориҳо – Душанбе, 1998. – 102 с.

3. Мирзоев Н. М. Становление и развитие взаимоотношений Таджикистана с сопредельными странами Зарубежного Востока (1945-1997). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Душанбе, 1998. – 307 с.
4. Мирзоев Н. М. Таджикистан и страны Востока. – Душанбе, 2010. – 140 с.;
5. Қаҳҳори Расулиён. Нигоҳе ба равобити фарҳангии Эрон ва Тоҷикистон. – Душанбе, 2004. – 86 с
6. Қаҳҳори Расулиён. Нигоҳе ба равобити илмӣ ва адабии Эрон ва Тоҷикистон. // Осори мунтахаб, ҷилди 3. Душанбе, 2021 – 508 с. – С.480 – 485.
7. Абулхаев Р. Ирано-таджикское сотрудничество в конце XX - начале XXI вв. – Душанбе, 2017 – 232 с.; Хамин муаллиф: Ирано-таджикское сотрудничество в области просвещения, культуры и науки в конце XX - начале XXI вв. – Душанбе, 2021. – 216 с.
8. Умаров Фаррух. Республика Таджикистан и мусульманский мир: особенности сотрудничества. - Душанбе: Ирфон, 2011. 184 с.
9. Зафар Саидов. Республики Таджикистан на межгосударственной арене до и после объявления политики «Открытых дверей». Душанбе, 2015. - 345 с.
10. Неъматов Икромиддин. Исламский фактор во взаимоотношениях Республики Таджикистан и Исламской Республики Иран» (конец XX – начало XXI вв.) (Кандидатская диссертация) Душанбе, 2016. – 176 с.
11. Хома Аббосиён. Иран и Таджикистан: пятнадцать лет взаимовыгодного сотрудничества. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 291 с.
12. Муртеза Махмуди. Ирано-таджикские отношения в 1991-2009 гг. – Душанбе, 2010. – 186 с.
13. Малекиан, Мохсен Мохаммадсадег. Культурные связи Республики Таджикистан с Исламской Республикой Иран (1991 – 2011 гг.). - Душанбе, 2012. - 174 с..
14. Раиси, Бехруз Акбар. Политические процессы и вопросы взаимоотношений между Исламской Республикой Иран и Республикой Таджикистан. Душанбе, 2011. – 148 с.
15. Шабаби Мехршад Джафар. Процессы и перспективы взаимоотношений Ирана и независимого Таджикистана в условиях изменяющего мира: Автореф. дис... канд.полит. наук. –Душанбе, 2008. – 24 с.
16. Хафтех Казази Махди Эбрахим «Становление и развитие взаимоотношений Республики Таджикистан и Исламской Республики Иран (конец XX – начало XXI) (кандидацкая диссертация). Душанбе, 2016.
17. Муртеза Махмуди. Ирано-таджикские отношения в 1991-2009 гг. – Душанбе, 2010. – 186 с.
18. Муртеза Махмуди «Диалог и дипломатия: таджикско – персидский язык и литература и их влияние на культурное и политическое сотрудничество двух стран». Известия Академия наук Республики Таджикистан. ООН. - №3 – 2010. - С. 20- 28.
19. Тоҷикистон. Нашриёти Вазорати корҳои хориҷии Эрон (бо забону хатти форсӣ) Техрон, 1999. - 94 с.
20. Хафтех Казази Махди Эбрахим «Гражданская война в Таджикистане и роль Ирана в установление мира» // Вестник ТНУ. 2012.№/ 5(93). - С.19 – 21; «Подход Ирана к отношениям с персоязычными странами»; / Вестник ТНУ. 2015.№ 3/10(188). - С. 24 – 26; Дипломатия культуры в странах распространения Навруза (в контексте развития таджикско – иранского взаимодействия), // Культура и искусство. 1394 (2015) №3. - С. 15 – 20 (ба забони форсӣ).

ТАЪРИХНИГОРИИ МУНОСИБАТҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ ЭРОН ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛ (охири асри XX – ибтидои асри XXI)

Мақолаи мазкур ба таҳлили историографии таҳқиқоти илмие бахшида шудааст, ки таърихи муносибатҳои сиёсӣ, робитаҳои таърихӣ фарҳангӣ ва ҳамкориҳои тичоративу иқтисодии миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислומии Эронро баррасӣ

менамоянд. Дикқати махсус ба омӯзиши дараҷаи таҳқиқи коркарди ин масъала дар илми таърихи давраи пасошуравӣ равона гардидааст.

Дар заминаи таҳлили адабиёти илмӣ, монографияҳо, таҳқиқоти диссертатсионӣ ва мақолаҳои илмӣ самтҳои асосии омӯзиши муносибатҳои тоҷикону эронӣ дар историографияи муосир мавриди баррасӣ қарор дода мешаванд.

Муаллиф саҳми муҳаққиқони тоҷик, рус ва хориҷиро дар омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни ҳамкориҳои ду давлат, аз ҷумла ҳамкориҳои сиёсӣ, робитаҳои иқтисодӣ, иртибототи фарҳангиву гуманитарӣ ва ҳамкориҳои илмӣ таҳлил менамояд.

Ҳамзамон, дар мақола заминаҳои таърихӣ ташаккули муносибатҳои Тоҷикистону Эрон, хусусиятҳои рушди онҳо дар шароити пас аз ба даст овардани Истиқлоли давлатии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дикқати махсус ба таҳлили осори илмие дода шудааст, ки ба масъалаҳои рушди ҳамкориҳои ду кишвар дар охири асри XX ва аввали асри XXI бахшида шудаанд.

Дар натиҷаи таҳлили таърихнигоронаи анҷомдодашуда дастовардҳои асосии адабиёти илмӣ муосир оид ба ин масъала муайян гардида, ҳамзамон ҷанбаҳои то ҳол нокифоя омӯхташудаи таърихи муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонии Эрон мушаххас карда шуданд. Ҳамчунин зарурати анҷом додани таҳқиқоти фарогир чихати омӯзиши амиктари робитаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии байни ду кишвар дар заминаи муносибатҳои муосири байналмилалӣ таъкид мегардад.

Натиҷаҳои бадастомада имкон медиҳанд, ки вазъи кунунии дараҷаи омӯзиши муносибатҳои Тоҷикистону Эрон дар илми таърих мукамалтар арзёбӣ гардида, самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти минбаъдаи илмӣ дар ин соҳа муайян карда шаванд.

Калидвожаҳо: историография, муносибатҳои Тоҷикистону Эрон, муносибатҳои сиёсӣ, робитаҳои таърихӣ фарҳангӣ, ҳамкориҳои иқтисодӣ тиҷоратӣ, таърихнигорӣ муосир, давраи пасошуравӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Ислонии Эрон.

ИСТОРИОГРАФИЯ ОТНОШЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ (конец XX – начало XXI века)

Статья посвящена историографическому анализу научных исследований, рассматривающих историю политических отношений, историко-культурных связей и торгово-экономического сотрудничества между Республикой Таджикистан и Исламской Республикой Иран.

Особое внимание уделяется изучению степени разработанности данной проблемы в постсоветской исторической науке. На основе анализа научной литературы, монографий, диссертационных исследований и научных статей рассматриваются основные направления изучения таджикско-иранских отношений в современной историографии.

Автор анализирует вклад таджикских, российских и зарубежных исследователей в изучение различных аспектов взаимодействия двух государств, включая политическое сотрудничество, экономические связи, культурно-гуманитарные контакты и научное взаимодействие.

В статье также рассматриваются исторические предпосылки формирования таджикско-иранских отношений, особенности их развития после обретения Таджикистаном государственной независимости. Особое внимание уделяется анализу научных трудов, посвящённых проблемам развития сотрудничества между двумя странами в конце XX – начале XXI веков.

В результате проведённого историографического анализа выявлены основные достижения современной научной литературы по данной проблематике, а также определены недостаточно изученные аспекты истории взаимоотношений Таджикистана и Ирана. Отмечается необходимость дальнейших комплексных исследований, направленных на более глубокое изучение политических, экономических и культурных связей между двумя странами в контексте современных международных отношений.

Полученные результаты позволяют более полно представить современное состояние изученности таджикско-иранских отношений в исторической науке и определить перспективные направления дальнейших научных исследований в данной области.

Ключевые слова: *историография, таджикско-иранские отношения, политические отношения, историко-культурные связи, торгово-экономическое сотрудничество, современная историография, постсоветский период, международные отношения, Республика Таджикистан, Исламская Республика Иран.*

HISTORIOGRAPHY OF RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN DURING THE INDEPENDENCE PERIOD:

Late 20th - Early 21st Centuries

The article discusses historiographic analyses of scientific studies on political, historical, cultural, commercial, and economic interactions between the Republic of Tajikistan (Tajikistan) and the Islamic Republic of Iran (Iran), with special attention to the development of this issue in post-Soviet historical scholarship.

Based on a review of scientific publications, including monographs, dissertations, and articles, the author explores the main areas of Tajik-Iranian research in contemporary historical writing, as well as contributions by Tajik, Russian, and international researchers to the study of various aspects of cooperation between these countries, including political cooperation, trade relations, cultural exchanges, and academic collaborations.

The paper examines the historical background of these interactions, their characteristics during the Soviet period and after Tajikistan gained independence, as well as scientific works on collaboration between the countries during the latter half of the twentieth century and the early twenty-first century.

As a result of this analysis, the article highlights the main accomplishments in modern scholarship regarding this topic, identifies areas requiring further investigation, such as deeper exploration of political, economic, and cultural ties between the two countries in the context of international relations today.

The findings offer a comprehensive understanding of contemporary research on Tajik-Iran relationships and suggest promising directions for future study in this field.

Keywords: *historiography, Tajik-Iranian relations, political relations, historical and cultural ties, trade and economic cooperation, modern historiography, post-Soviet period, international relations, Republic of Tajikistan, Islamic Republic of Iran.*

Маълумот дар бораи муаллиф: **Неъматов Икромидин** – номзади илмҳои таърих, дотсент, ходими пешбари илмии Шӯъбаи таърихи навтарини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: (+992) 907- 70-58-75. E.-mail: i.nemat@mail.ru

Сведения об авторе: **Неъматов Икромидин** – кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела новейшей истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) 907-70-58-75. E-mail: i.nemat@mail.ru

Information about the author: **Nematov Ikromidin** – candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the Department of Contemporary History of the Institute of History, Archaeology and Ethnography named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. Phone: (+992) 907-70-58-75. E-mail: i.nemat@mail.ru

УДК: 811.49'373.21 (582)''-02'':94

АСРОРИ КАТИБАҲОИ КУФИИ МАҚБАРАИ МУҲАММАД БАШОРО**ШАРИФЗОДА А. Қ., РАҶАБЗОДА Р. Ш.,****Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш**

Мақбараи Муҳаммад Башоро, ки дар деҳаи Мазори Шарифи Панчакант ҷойгир аст, ҳам бо ҳашмату зебоии худ ва ҳам вобаста ба шахсияти Муҳаммад Башоро ханӯз аз асрҳои миёна машҳур ва шинохта шуда буд. Ёдгории мавсуфро аз нигоҳи ҳунари меъморӣ А. А. Семёнов [10;11], М. Е. Массон [7], В. Челытко [13], А. Ю. Якубовский [16], Л. С. Бретанитский [1], В. Л. Воронина, К. С. Крюков [2], С. Хмельницкий [12], ва дигарон таҳқиқ намуда, ба ҳулоса омадаанд, ки пештоқи он ба асри XIV, толори марказӣ ва бахши меҳробдори он ба асри XI мансуб мебошанд. Ёдгориро аз нигоҳи амокини муқаддас олими шинохтаи тоҷик Ҳамза Камол низ мавриди таҳқиқ қарор дода, натиҷаҳои омӯзиши онро ба нашр расонидааст [4;5].

Дар баробари омӯзиши меъморӣ ва таърихи мақбара, катибаҳои он низ тадричан мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифта, А. А. Семёнов бори нахуст санаи 743 ҳ. қ./1342-43-ро аз катибаи насхи пештоқ шиносӣ карда, В. А. Крачковская дар замони шуравӣ яке аз катибаҳои куфиро дар асоси аксҳои фиристодаи А. Ю. Якубовский омӯхт ва А. Мухторов [8] як байти тоҷикии охири катибаи насхро хонда, ба нашр расонид. Вале маҷмуи катибаҳои ёдгорӣ муддати мадид ба таври ҷудогона ва нопурра омӯхта шуда, таҳқиқи махсуси эпиграфии онҳо анҷом наёфт.

Марҳалаи нави омӯзиши катибаҳои мақбара аз соли 2001 бо иқдоми Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи Камолиддин Беҳзод оғоз гардида, дар ин давра омӯзиши бевоситаи катибаҳо дар ин ёдгорӣ ба роҳ монда шуда, минбаъд ин самти таҳқиқ бо дастгирии Осорхонаи миллии Тоҷикистон тавассути ташкили экспедитсияҳои ҷудогонаи эпиграфикӣ идома ёфт. Дар чараёни ин экспедитсияҳо катибаҳо дар макони воқеии ёдгорӣ мавриди омӯзиш, аксбардорӣ, наворгирӣ ва нусхабардорӣ қарор гирифтанд. Дар натиҷа имконият фароҳам омад, ки хониши баъзе катибаҳои қаблан таҳқиқшуда бознигарӣ ва як қатор катибаҳои то ин вақт нохонда муайян шаванд.

Фаъолияти Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи Камолиддин Беҳзод ва баъдан Осорхонаи миллии Тоҷикистон дар омӯзиши катибаҳои мақбараи Муҳаммад Башоро на танҳо барои таҳқиқи ҳуди ёдгорӣ, балки барои таърихи ташаккул ва рушди катибашиносӣ дар Тоҷикистон низ қобили таваҷҷуҳ буда, маҳз дар доираи фаъолияти ин муассисаҳои осорхонавӣ омӯзиши саҳроии катибаҳо, аксбардорӣ, нусхабардорӣ, хониш ва таҳлили муқоисавии онҳо пайгирона ба роҳ монда шуд [14;15].

Катибаҳои мақбара аз ҷиҳати хат, забон, мазмун, техникаи иҷро ва ҷойгиршавӣ гуногун буда, дар байни онҳо катибаҳои куфӣ мавқеи вижа доранд ва аз таҳқиқи бевоситаи ёдгорӣ бармеояд, ки онҳо дар қисмҳои гуногуни мақбара, аз ҷумла дар қисми болоии сутунҳои гилии мунаққаши кунҷҳои рости чапи даромадгоҳ, дар деворҳои рости чапи назди даромадгоҳ, яъне зери пештоқ, дар атрофи дари даромадгоҳ ба шакли ҳарфи “П”-и алифбои сириллик, дар девори болои сағонаҳои

қисми марказии толори асосӣ дар шакли рангнавиштаҳои куфӣ ва дар баҳши ғачии болои меҳроби ғилиӣ ҷой гирифтаанд.

Ин катибаҳо на танҳо аз ҷиҳати ҷойгиршавӣ, балки аз рӯи мазмун низ аз ҳам фарқ карда, дар онҳо оятҳои Қуръон, ҳадис, ибораҳои дорои мазмуни динию ахлоқӣ ва назми форсӣ-тоҷикӣ зикр гардидаанд, ки омӯзиши онҳо имкон медиҳад ороиши эпиграфии мақбара вобаста ба мазмун, забон ва ҷойгоҳи ҳар як катиба дар сохтори меъмории ёдгори мавриди таҳқиқ қарор ёбад.

Дар байни катибаҳои куфӣ мақбара яке аз навиштаҳои нисбатан кӯтоҳ дар қисми болоии сутунҳои ғилии мунаққаши кунҷҳои даромадгоҳ ҷой гирифтааст. Матни он “الملك لله” (ал-Мулку лиллоҳ), яъне “Мулк аз онӣ Худост” хонда мешавад. Кӯтоҳ будани матн барои ҳамчун катибаи қамаҳаммият шинохтани он асос шуда наметавонад, зеро катиба дар сатҳи ороишфои меъмори ҷой гирифта, хатти куфӣ ғирехдор дар ин ҷо дар баробари ифодаи мазмуни эътиқодӣ вазифаи ороиширо низ иҷро менамояд.

Дар байни катибаҳои куфӣ мақбара “الدنيا دار الفناء” (ад-Дунё дору-л-фано), яъне “Дунё сарои фаност”, аз ҷиҳати бознигарии хониши пешина низ назаррас мебошад. В. А. Крачковская ин катибаро ба шакли дигар хонда буд [6]. Омӯзиши бевоситаи катиба ва махсусан эстампи аз он гирифташуда имкон дод, ки шакли ҳарфҳои матн аз нав санҷида шуда, хониши “الفناء” ҳамчун шакли саҳеҳи он муайян гардад. Мазмуни ин катиба низ бо моҳияти бино созгор буда, ҷумлаи “Дунё сарои фаност” ба зиндагии гузарон ишора менамояд.

Катибаи куфӣ девори чапи зери пештоқ кабудранги сирдавондашуда буда, матнаш “الصلاة وما ملكت أيمانكم” (“Намоз ва касоне, ки дар ихтиёри шумо қарор доранд”) хонда шуда, барои муайян намудани хусусият ва мансубияти чунин матнҳо муқоисаи онҳо бо катибаҳои ҳаммонанди дигар ёдгориҳои Тоҷикистон зарур буда, аз ҷумла дар катибаи куфӣ меҳроби Искодар (асри X) пеш аз матни ҳадис ибораи “قال النبي عليه السلام” омадааст, ки барои фарқ намудани матнҳои ҳадисӣ аз оятҳои Қуръон ва муайян намудани аъъанаи сабти ҳадис дар катибаҳои меъмори маводи муқоисавӣ фароҳам месозад.

Катибаи дигари куфӣ мушаккҷар ва ғирехдори арабизабон дар рӯи ғачи болои меҳроби ғилии толори марказӣ ҷой гирифта, аз ояти 18-уми сураи “Чин”-и Қуръон иборат мебошад: “وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا”, яъне “Ва масҷидҳо аз онӣ Худоянд, пас бо Худо ҳеҷ касро маҳонед”. Мазмуни оят бо ҷойи интиҳобшудаи он, яъне болои меҳроб, робитаи бевосита дошта, аз он маълум мешавад, ки интиҳоби чунин катиба тасодуфӣ набудааст. Дар баробари ин, ҷойгиршавии катиба дар болои меҳроб барои муайян намудани замони бунёди он низ қобили баррасӣ буда, катиба ва ғачи болои меҳроб бояд аз нигоҳи банной ва ороишӣ дар робита бо ҳам омӯхта шаванд.

Дар байни катибаҳои куфӣ мақбара катибаи форсӣ-тоҷикии атрофи дари даромадгоҳ ҷойгоҳи вижа дошта, ба шакли умумии ҳарфи “П”-и алифбои сириллик дар атрофи дар ҷой гирифта, ҷузъи таркибии ороиши пештоқ мебошад. Омӯзиши бевоситаи катибаи даромадгоҳ ва нусхаи аз он гирифташуда имкон дод, ки матни он хонда шавад ва дар натиҷа маълум гардид, ки катиба ба забони форсӣ-тоҷикӣ буда, аз се байт, яъне шаш мисраъ иборат мебошад. Баъди муқоисаи матни хондашуда бо осори адабии форсӣ-тоҷикӣ муайян гардид, ки абёти дар катиба сабтшуда ба Санои Ғазнавӣ тааллуқ доранд. Ҳаким Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам Санои Ғазнавӣ (тақрибан 1080/1081–1140/1141) аз шоирону орифони барҷастаи

форсу тоҷик ва аз поягузори адабиёти ирфонӣ ба шумор рафта, дар осори ӯ андешаҳои ахлоқӣ, ирфонӣ ва масъалаи муносибати инсон ба дунёву охират ҷойгоҳи вижа доранд. Ба ин тартиб, мансубияти матни катиба ба ашъори Ҳаким Саной баъди хониши бевоситаи ҳуди катиба ва муқоисаи матни хондашуда бо осори шоир муайян гардида, матни он аз ҷониби яке аз муаллифони мақола (Шарифзода А. Қ.) чунин хонда шуд:

*Баргузар гунаҳсарой то ваҳал аст,
Нардбони пояи умру боми аҷал аст.
Тӯшае гир аз ин саройи маҷоз,
Тӯшаи он ҷаҳони дигар соз.
Ин дурӯза инод назди аҳли хирад,
Чӣ хушу чӣ нохуш, чӣ гарму чӣ сард.*

Бояд ёдовар шуд, ки хангоми таҳқиқ ҳуди катиба ҳамчун маъҳази асосӣ қабул гардида, матни хондаи мо танҳо баъди анҷоми хониши катиба бо матни нашршудаи ашъори Ҳаким Саной муқоиса карда шуд ва дар натиҷа маълум гардид, ки ин абёт аз асари машҳури ӯ “Ҳадиқату-л-ҳақиқа” иқтибос шудаанд. Чунин тарзи кор имкон медиҳад, ки навишта ба матни нашршудаи осори шоир ба таври сунъӣ мутобиқ карда нашавад ва шакле, ки дар ҳуди ёдгорӣ сабт гардидааст, нигоҳ дошта шавад. Дар ин маврид катиба ҳамчун нусхаи мустақили эпиграфии матни манзум арзёбӣ мегардад.

Муқоисаи катиба бо матни нашршудаи осори Ҳаким Саной нишон медиҳад, ки байни онҳо баъзе фарқиятҳои ҷузъӣ ҷой доранд, ки махсусан дар мисраи дуюм хангоми омӯзиши матн бояд ба назар гирифта шаванд. Мавҷудияти чунин тафовутҳои имкон медиҳад, ки катиба ҳамчун яке аз шохидони мустақили матнии ашъори Ҳаким Саной мавриди баррасӣ қарор гирифта, барои муайян кардани хусусияти онҳо матни катиба бо нусхаҳои қадимии осори шоир ва нашрҳои илмӣ он муқоиса шавад, зеро дар сурати дар нусхаҳои дигар низ пайдо гардидани шаклҳои дар катиба сабтшуда онҳоро метавон ҳамчун яке аз гузинаҳои интиқоли матни ашъори Ҳаким Саной баррасӣ намуд ва агар чунин гузинаҳо дар нусхаҳои мавҷуда ба назар нарасанд, масъалаи интиқоли матн ба Мазори Шариф ё тағйир ёфтани баъзе вожаҳо хангоми дар катиба сабт намудани шеър ба миён меояд.

Ҷойгиршавии катиба дар даромадгоҳи макбара низ ба мазмуни он мувофиқат дошта, катиба ба шакли навори пайвастаи “П” ду паҳлу ва қисми болоии даромадгоҳро фаро гирифта, матн аз қисми амудӣ ба қисми уфуқӣ гузашта, дар паҳлуи дигари даромадгоҳ идома меёбад, ки чунин тарзи ҷойгиршавӣ нишон медиҳад, ки катиба аз оғоз ҳамчун ҷузъи ороиши меъмории даромадгоҳ пешбинӣ гардида, матн ба сатҳи интиҳобшуда мутобиқ шудааст.

Дар вақти таҳқиқи катиба аксҳо ва махсусан нусхаи аз он бардошташуда нақши асосӣ дошта, акс ҷойгиршавӣ ва ҳолати умумии катибаро дар таркиби меъмории даромадгоҳ нишон медиҳад, дар эстамп бошад, шакли ҳарфҳо, пайваستшавии онҳо ва ҷузъиёте, ки дар байни нақшу нигор камтар намоёнанд, равшантар ба назар мерасанд. Хондани калимаҳои баҳснок низ бо така ба ҳуди катиба ва эстамп анҷом дода шуда, вазн, кофия ва муқоиса бо матни ашъори Ҳаким Саной барои санҷиши хониш истифода гардиданд, вале ҷойи ҳуди навиштаи рӯйи ёдгори гирифта наметавонанд.

Мазмуни се байти барои катиба интиҳобшуда ба моҳияти макбара мувофиқ буда, дар онҳо дунё “саройи маҷоз” номида шуда, инсон ба андӯхтани тӯша барои

чаҳони дигар даъват мегардад ва «хушу нохуш» ва “гарму сард” низ аз гузаранда ва тағйирёбанда будани зиндагии инсон дарак медиҳанд. Чой гирифтани чунин абёт дар даромадгоҳи макбара ба мазмуни онҳо маъноӣ бештар бахшидааст, зеро ҳар шахсе, ки вориди бино мешуд, бо матне рӯ ба рӯ мегардид, ки ҷовидонӣ набудани зиндагии дунявӣ ва зарурати омодагӣ ба чаҳони дигарро ёдовар мешуд.

Мазмуни ин абёт бо баъзе катибаҳои арабии макбара низ қаробат дошта, агар дар ҷумлаи “الدنيا دار الفناء” дунё ҳамчун сарои фано ёд шуда бошад, дар ояти Куръони болои меҳроб даъват ба ибодат ва парастии Худованди ягона инъикос шуда, дар се байти Ҳаким Саной низ бебақои дунё, гузаранда будани зиндагӣ ва зарурати андӯхтани тӯша барои чаҳони дигар баён гардидааст, ки чунин наздикии маъноӣ робитаи маънавии матнҳои дар қисмҳои гуногуни макбара сабтшударо нишон медиҳад, аммо барои ҳамаи онҳоро ҷузъи як барномаи пешакӣ тарҳрезӣшудаи эпиграфӣ доништан ханӯз далели кофӣ надорем, зеро барои расидан ба чунин ҳулоса замони иҷро, марҳалаҳои сохтмон ва хусусиятҳои техникаи палеографии ҳар як катиба бояд ҷудоғона омӯхта ва бо ҳам муқоиса гарданд.

Дар ин катиба шеърӣ Ҳаким Саной аз доираи осори ҳаттӣ ба фазои меъмории роҳ ёфта, шаш мисраи он бо ҳатти қуфӣ ва мутобиқ ба сатҳи даромадгоҳ иҷро гардида, шакли ҳарфҳо бо нақшҳои хандасию наботи атроф пайваست шуда, таркиби ягонаи бадеиро ба вучуд овардааст, ки дар он шеър, ҳаттотӣ, нақшу нигор ва меъмории ба ҳам омада, ҳат на танҳо воситаи ифодаи матн, балки ба ҷузъи ороиши бино табдил ёфтааст.

Катибаи қуфии форсӣ-тоҷикӣ сана надорад, аммо ҷойгиршавии он дар маҷмуи пештоқи даромадгоҳ, маводи сохтмонӣ, техникаи иҷро ва хусусиятҳои ороишии он нишон медиҳанд, ки катиба ба ҳамон давраи сохтмоние мансуб аст, ки катибаи насхи пештоқ дар он ҷой гирифта, дар матни он соли 743 ҳ. қ./1342-43 сабт шудааст ва муқоисаи бевоситаи ин ду катиба низ наздикии техникаи иҷрои онҳоро тасдиқ менамояд. Бинобар ин, бо таъки ба маҷмуи ин далелҳо катибаи қуфии форсӣ-тоҷикӣ ва сабти ашъори Ҳаким Саной дар даромадгоҳи макбараро метавон ба соли 743 ҳ. қ./1342-43 мансуб донист. Қуфӣ будани навъи ҳатти ин катиба худ ба худ далели аз ин ҳам қадимтар будани он маҳсуб намешавад.

Қадамин касе ин се байтро аз осори Ҳаким Саной барои сабт дар даромадгоҳи макбара интиҳоб кардааст, маълум нест ва дар ин бора далели мустақими ҳаттӣ низ дар даст надорем, вале ҷойгир кардани маҳз ҳамина абёт дар яке аз қисмҳои намоёни бино, мутобиқ сохтани шаш мисраъ ба сатҳи меъмории даромадгоҳ ва иҷрои онҳо бо ҳатти қуфӣ нишон медиҳад, ки интиҳоби матн тасодуфӣ набуда, шахсони ба фармоиш ва иҷрои ин ороиши эпиграфӣ алоқаманд бо осори Ҳаким Саной ошно буда, мазмуни абёти интиҳобшударо бо вазифаи макбара мувофиқ доништаанд. Бо вучуди ин, то пайдо шудани далели дигар муайян кардани он ки интиҳоби матн ба фармоишгари бино, намояндаи ҳалқаи динию адабӣ, ҳаттот ё устодони ороишгар тааллуқ дошт, имкон надорад.

Барои муайян кардани ҷойгоҳи катибаи қуфии тоҷикии Муҳаммад Башоро дар таърихи истифодаи забон ва назми форсӣ-тоҷикӣ дар ёдгориҳои меъморию бадеии Тоҷикистон муқоисаи он бо катибаи манзуми Ҳулбук низ қобили таваҷҷуҳ мебошад. Ҳарчанд ин ду катиба аз рӯйи замони пайдоиш, вазифаи бино, шакли ҳат ва тарзи иҷро аз ҳам фарқ мекунанд, ҳар ду ба забони форсӣ-тоҷикӣ ва дар шакли манзум сабт гардида, байни мазмуни онҳо ва муҳите, ки дар он ҷой гирифтаанд, робитаи муайян ба назар мерасад [3; 17].

Катибаи Хулбук дар канори деворнигорае чой гирифтааст, ки дар он бонуи сознавоз тасвир шуда, худи навишта нисбат ба деворнигора дертар пайдо гардидааст ва мавҷудияти вожаҳои марбут ба лаб, абрӯ, чашм ва дил дар матни он мазмунӣ шеърӣ ғаноӣ навиштаро нишон медиҳад. Чойгиршавии чунин матн дар назди тасвири бонуи сознавоз имкон медиҳад, ки байни мазмунӣ навишта ва деворнигора робитаи маъноӣ дида шавад ва эҳтимол шахсе баъди аз ғаъолияти пешина бозмондани қаср ба дохили он ворид гардида, зеро таъсири тасвири дидааш ин шеърӣ ғаноиро дар канори деворнигора сабт кардааст, вале то пайдо шудани далели дигар ин андеша танҳо ҳамчун фарзияе бар пояи чойгиршавӣ ва мазмунӣ катиба боқӣ мемонад.

Дар макбараи Муҳаммад Башоро муносибати матни манзум бо мавқеи чойгиршавии он хусусияти дигар дошта, се байти Ҳаким Саной навиштаи минбаъдаи шахси воридшуда ба бино набуда, ҳамчун ҷузъи таркибии ороиши меъмории даромадгоҳ иҷро гардидаанд ва агар дар қасри Хулбук мазмунӣ ғаноӣ навишта бо тасвири бонуи сознавоз, ки баъзеҳо онро ба хато тасвири фариштаи мусиқӣ медонад ва бо васфи зебоии инсон пайванд бошад, дар макбараи Муҳаммад Башоро абёти Саной аз фонӣ будани дунё, “сарои маҷоз” ва тӯшаи ҷаҳони дигар суҳан гуфта, бо вазифаи макбара ва муҳити динию маънавии он созгор мебошанд.

Муқоисаи ин ду ёдгорӣ ду шакли гуногуни истифодаи забон ва назми форсӣ-тоҷикиро дар фазои бадеӣ ва меъмории асрҳои миёна нишон медиҳад, зеро дар Хулбук матни манзум баъдтар ба тасвири мавҷуда ҳамроҳ гардида, эҳтимол зеро таъсири он пайдо шудааст, дар макбараи Муҳаммад Башоро бошад, шеър аз оғоз ба таркиби ороиши меъмории даромадгоҳ ворид гардида, матни форсӣ-тоҷикӣ бо ҳамон навъи хатти қуфӣ иҷро шудааст, ки дар ин ёдгорӣ барои сабти матнҳои арабии динӣ низ истифода гардидааст. Чунин муқоиса нишон медиҳад, ки ҳангоми таҳқиқи катибаҳои манзуми асри миёна танҳо ҳондани матн кофӣ набуда, чойи сабти он, вазифаи бино, муҳити тасвирӣ ё меъмории ва муносибати мазмунӣ навишта бо ин муҳит низ бояд мавриди баррасӣ қарор гирад.

Дар умум, таҳқиқи бевоситаи катибаҳои қуфӣ макбараи Муҳаммад Башоро ва истифодаи аксҳо ва эстампҳои аз онҳо гирифташуда имкон дод, ки хониши баъзе навиштаҳои қаблан омӯхташуда бознигарӣ гардида, мазмунӣ катибаҳои то ин вақт ноҳанда муайян шаванд, ки дар байни онҳо хониши катибаи қуфӣ форсӣ-тоҷикӣ атрофи дари даромадгоҳ натиҷаи асосии таҳқиқ ба шумор меравад. Муайян гардид, ки катиба аз се байт, яъне шаш мисраи ашъори Ҳаким Санойи Ғазнавӣ иборат буда, бо баъзе тафовутҳо аз матни нашршудаи осори шоир сабт гардидааст ва ба ҳамин сабаб метавонад ҳамчун далели мустақили эпиграфии матни ашъори шоири мазкур барои таҳқиқоти минбаъдаи матншиносӣ истифода шавад.

Чойгиршавии катибаи қуфӣ форсӣ-тоҷикӣ дар маҷмуи пештоқу даромадгоҳ, маводи сохтмонӣ, техникаи иҷро ва хусусиятҳои ороишии он дар муқоиса бо катибаи насхи ҳамшафат, ки соли 743 ҳ. қ./1342-43 дар матнаш сабт шудааст, имкон медиҳад сабти ашъори Ҳаким Санойро низ ба ҳамин давраи сохтмонии макбара мансуб дониста, онро ҳамчун далели истифодаи осори шоир баъди тақрибан ду аср аз замони зиндагии ӯ дар муҳити фарҳангии Хуросони Бузург арзёбӣ намоем. Вижагии дигари катиба дар он аст, ки матни форсӣ-тоҷикӣ бо хатти қуфӣ ба таркиби ороиши меъмории даромадгоҳ ворид гардида, мазмунӣ абёти интиҳобшуда бо вазифаи макбара мувофиқ буда, интиҳоби он тасодуфӣ нест.

Муқоисаи катибаи куфӣи тоҷикии даромадгоҳи мақбараи Муҳаммад Башоро бо навиштаи манзуми Ҳулбук низ ду тарзи истифодаи назми форсӣ-тоҷикиро дар ёдгориҳои асрҳои миёнаи Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар қасри Ҳулбук матни шеърӣ ғаной баъдтар дар қанори деворнигораи бонуи сознавоз сабт гардида, дар мақбараи Муҳаммад Башоро байтҳои Ҳаким Саной ҳамчун ҷузъи таркибии ороиши меъмории даромадгоҳ иҷро шуда, дар навбати худ ин ду намуна дар баробари арзиши забонӣ ва адабии худ барои омӯзиши муносибати матн, тасвир, ҳат ва фазои меъмории дар фарҳанги асрҳои миёнаи тоҷикон муҳимтарин сарчашмаи эпиграфӣ ба ҳисоб мераванд.

АДАБИЁТ

1. Бретаницкий Л. С. Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества // Материалы и исследования по археологии СССР. - Москва; Ленинград, № 66, 1958. - С. 325-357.
2. Воронина В. Л., Крюков К. С. Мавзолей Мухаммеда Бошшоро // Древность и средневековые народы Средней Азии (история и культура) / отв. ред. Б. Г. Гафуров, Б. А. Литвинский. - Москва, 1978. - С. 58-68.
3. Ғоибов Ғ. Абра қамони Ҳамза: катибае аз Ҳулбук // Илм ва ҳаёт. – Душанбе, №11, 1992. – С. 9-11.
4. Камол Ҳ. Мазорҳои Шимоли Тоҷикистон. - Душанбе, 2004. - 214 с.
5. Камолов Х. История мазаров Северного Таджикистана. Душанбе: Деваштич, 2005. 208 с.
6. Крачковская В. А. Эволюция куфического письма в Средней Азии // Эпиграфика Востока. - Москва; Ленинград, № III, 1949. - С. 3-27.
7. Массон М. Е. К вопросу о происхождении памятников древней деревянной архитектуры, открытых М. С. Андреевым в горах Самаркандской области // По Таджикистану. - Ташкент, 1927.
8. Мухторов А. Санг ҳам диле дорад. - Душанбе, 1999. - 209 с.
9. Рачабзода Р. Ш. Муруре аз таърихи таҳқиқи катибаҳои мақбараи Муҳаммад Башоро // Мероси Шарқ. – Душанбе, № 2 (8), 2024. – С. 5-11.
10. Семёнов А. А. Материальные памятники иранской культуры в Средней Азии. - Сталинабад, 1945. – 46 с.
11. Семёнов А. А. Материальные памятники арийской культуры // Таджикистан. - Ташкент, 1925. - С. 113-150.
12. Хмельницкий С. Г. Мавзолей Мухаммеда Башоро // Известия АН Таджикской ССР. – Душанбе, Серия: ВИФ, №2, 1990. - С. 28-35.
13. Чельтко В. Мавзолей XIV в. // Коммунист Таджикистана. 21 декабря 1937 г.
14. Шарипов А. Ёдгориҳои эпиграфӣ – ҷузъи фарҳанги исломӣ // Пажухишҳо дар Осорхонаи миллий. - Душанбе, № 1, 2005. - С. 57-62.
15. Шарифзода А. Катибаи насхи пештоқи мақбараи Муҳаммад Башоро // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, № 2, 2017. – С. 5-10.
16. Якубовский А. Ю. Итоги работ Согдийско-таджикской археологической экспедиции в 1946-1947 гг. Отчет Верхнезарафшанского отряда о работе 1946 г. // Материалы и исследования по археологии СССР. - Москва; Ленинград, № 15, 1950. - С. 13-55.
17. Siméon P., Roy S. Sur la piste du rubāb, la peinture murale de Hulbuk (Tadjikistan, XIe siècle): nouvelles approches ethnomusicologiques et iconographiques // Arts Asiatiques. – Paris, T.73, 2018. - P. 5-24.

АСРОРИ КАТИБАҲОИ КУФӢИ МАҚБАРАИ МУҲАММАД БАШОРО

Дар мақола катибаҳои куфӣи мақбараи Муҳаммад Башоро дар деҳаи Мазори Шарифи Панҷакант дар асоси омӯзиши бевоситаи ёдгорӣ, аксҳо ва эстампҳои аз катибаҳо бардошташуда мавриди таҳқиқ қарор ёфтаанд. Дар натиҷаи бознигирии хониши катибаҳои

қаблан омӯхташуда ва хониши навиштаҳои то ин вақт нохонда мазмун, забон ва ҷойгоҳи онҳо дар сохтори меъмории мақбара муайян гардид. Натиҷаи асосии таҳқиқ хониши катибаи куфӣи тоҷикии атрофи дари даромадгоҳ мебошад, ки аз се байт, яъне шаш мисраи “Ҳадиқату-л-ҳақиқа”-и Ҳаким Санои Ғазнавӣ иборат аст. Муқоисаи матни катиба бо матни нашршудаи осори шоир баъзе тафовутҳоро ошкор намуда, имкон медиҳад, ки он ҳамчун далели мустақили эпиграфии ашъори Саной арзёбӣ гардад. Бо таъна ба ҷойгиршавии катиба дар маҷмуи пештоқу даромадгоҳ, маводи сохтмонӣ, техникаи иҷро ва муқоисаи он бо катибаи насхи соли 743 Ҳ. қ./1342-43 м. катибаи куфӣи тоҷикӣ низ ба ҳамин давраи сохтмони Ғодгорӣ мансуб дониста шудааст. Муқоисаи он бо катибаи манзуми Ҳулбук ду шакли гуногуни истифодаи нази тоҷикӣ дар муҳити бадеӣ ва меъмории асрҳои миёнаи Хуросони Бузургро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: *Мақбараи Муҳаммад Башоро, Панҷакант, катибаҳои куфӣ, катибаи куфӣи тоҷикӣ, Санои Ғазнавӣ, “Ҳадиқату-л-ҳақиқа”, катибаи тоҷикии қасри Ҳулбук, Ҳулбук, эстамп, эпиграфика, Хуросони Бузург.*

ТАЙНЫ КУФИЧЕСКИХ НАДПИСЕЙ МАВЗОЛЕЯ МУХАММАДА БАШОРО

В статье исследуются куфические надписи мавзолея Мухаммада Башоро в селении Мазори Шариф Пенджикента на основе непосредственного изучения памятника, фотографий и эстампов надписей. В результате пересмотра чтения ранее исследованных и прочтения до настоящего времени нерасшифрованных надписей определены их содержание, язык и место в архитектурной структуре мавзолея. Основным результатом исследования является прочтение таджикской куфической надписи вокруг входной двери, состоящей из трех бейтов, то есть шести строк из “Хадикат ал-хакика” Хакима Санай Газневи. Сопоставление текста надписи с опубликованным текстом произведения поэта выявило отдельные текстовые различия, позволяющие рассматривать ее как самостоятельное эпиграфическое свидетельство поэзии Санай. На основании расположения надписи в комплексе портала и входа, строительного материала, техники исполнения и сопоставления с надписью насха 743 г. х./1342-43 гг. таджикская куфическая надпись отнесена к тому же строительному периоду памятника. Сопоставление с поэтической надписью Хульбука выявляет две различные формы использования таджикской поэзии в художественной и архитектурной среде Великого Хорасана.

Ключевые слова: *мавзолей Мухаммада Башоро, Пенджикент, куфические надписи, таджикская куфическая надпись, Санай Газневи, “Хадикат ал-хакика”, таджикская надпись дворца Хульбук, Хульбук, эстамп, эпиграфика, Великий Хорасан.*

THE SECRETS OF THE KUFIC INSCRIPTIONS OF THE MUHAMMAD BASHORO MAUSOLEU

The article examines the Kufic inscriptions of the Muhammad Bashoro Mausoleum in the village of Mazori Sharif, Panjakent, on the basis of direct study of the monument, photographs, and estampages of the inscriptions. The reassessment of previously studied inscriptions and the reading of inscriptions that had remained undeciphered made it possible to determine their content, language, and place within the architectural structure of the mausoleum. The principal result of the study is the reading of the Tajik Kufic inscription surrounding the entrance doorway, consisting of three bayts, or six lines, from Hakim Sanai of Ghazna's *Hadiqat al-Haqiqat*. Comparison with the published text of Sanai's work reveals several textual differences, allowing the inscription to be regarded as an independent epigraphic witness to Sanai's poetry. On the basis of its location within the portal and entrance complex, construction material, execution technique, and comparison with the Naskh inscription dated 743 AH/1342–1343 CE, the Tajik Kufic inscription is attributed to the same construction phase of the monument. Comparison with the verse inscription from Hulbuk reveals two different forms of the use of Tajik poetry in the artistic and architectural environment of medieval **Greater Huroson**.

Keywords: *Muhammad Bashoro Mausoleum, Panjakent, Kufic inscriptions, Tajik Kufic inscription, Sanai of Ghazna, Hadiqat al-Haqiqah, Tajik inscription of the Hulbuk Palace, Hulbuk, es-tampage, epigraphy, Greater Huroson.*

Маълумот дар бораи муаллифон: **Шарифзода Абдували Қурбоналӣ** - номзади илмҳои таърих, мудири шуъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ – 33, Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Раҷабзода Расул Шамсулло - унвонҷӯи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш, мудири шуъбаи бостоншиносии Осорхонаи ҷумҳуриявии ба номи А. Рӯдакӣ дар шаҳри Панҷакенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тел.: 907-59-55-05. E-mail: rajabzodarasul79@mail.ru

Сведения об авторах: **Абдували Шарифзода** – кандидат исторических наук, заведующий отделом истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им А. Дониша НАНТ. Тел.: 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Раджабзода Расул Шамсулло -соискатель Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша, заведующий отделом археологии Республиканского музея имени А. Рудаки в г. Пенджикенте, Республика Таджикистан. Тел.: 907-59-55-05. E-mail: rajabzodarasul79@mail.ru

Information about the authors: **Abduvali Sharifzoda**-Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Science and Technology of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences. Тел.: 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Rajabzoda Rasul Shamshullo - applicant at the A. Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography, Head of the Department of Archaeology at the A. Rudaki Republican Museum in Panjakent, Republic of Tajikistan. Тел.: 907-59-55-05. E-mail: rajabzodarasul79@mail.ru

УДК 930.1:39 (575.3)

РЕМЕСЛЕННАЯ КУЛЬТУРА ТАДЖИКОВ В ИССЛЕДОВАНИИ В. К. РОЗВАНОВСКОГО

САФАРОВ К. Х.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша

Историография культурной жизни таджикского народа второй половины XIX - начала XX в. складывалась на основе путевых, военно-статистических, географических, административных и этнографических публикаций. Сведения о ремёслах долгое время включались в общие описания городов, базаров, хозяйства и быта и лишь к началу XX в. стали предметом специальных исследований. Это изменение важно для историографии культуры: внимание исследователей постепенно перемещалось от готового изделия к мастерской, сырью, технологии, специализации и связи производства с рынком.

В. В. Бартольд рассматривал культурную жизнь Туркестана как длительный процесс, связанный с городами, хозяйственными контактами, образованием и преобразованием среды [1, 161, 171-173].

Современный историографический анализ требует дополнить подобное обобщение источниковедческой критикой конкретных публикаций. О. Б. Бокиев рассматривал русскую дореволюционную литературу как самостоятельный объект историографического исследования [2, 36 - 37], а А. А. Валиев систематизировал обширный корпус сведений по этнографии таджиков [3, 248 - 302].

Особый интерес представляет статья Вячеслава Константиновича Розвадовского «Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае», опубликованная в 1916 г. В ней рассматриваются гончарное, чугунно-литейное, кузнечное, столярное, седельное, ткацкое и шелкоткацкое производства; материалы были собраны в Бухаре, Каршах, Самарканде, Худжанде, Ура-Тюбе, Риштане и Ташкенте [11]. В отличие от многих общих описаний, автор стремился фиксировать производственный процесс.

Цель статьи - определить источниковедческие возможности и пределы использования материалов В. К. Розвадовского для изучения ремесленной культуры таджиков. Основное внимание уделяется технологической конкретности его наблюдений, влиянию рынка на промыслы, материалам по Худжанду и проблеме этнокультурной атрибуции сведений. До В. К. Розвадовского русская литература уже содержала значительный материал о ремесле оседлого населения Средней Азии. В. В. Радлов в «Средней Зерафшанской долине» связывал мастерскую с городской средой и непосредственно наблюдал шелководство и ткачество в Катта-Кургане, описывая станки, основу ткани и отдельные операции; он отмечал и движение шёлковой продукции в сторону Бухары и далее [10, 42–43]. Однако ремесло у него оставалось частью более широкого описания города и населения.

К началу XX в. хозяйственная литература стала более отраслевой. С. И. Гулишамбаров связывал производство с природными условиями, транспортом и рынком [5, 34–35]. В. В. Заорская и К. А. Александер систематизировали данные о земледелии, скотоводстве, шелководстве и промышленных заведениях по областям [6, 78–79, 137]. Их статистический подход давал более широкую картину, но не всегда позволял отделить хозяйственную деятельность таджиков от занятий других групп оседлого населения.

На этом фоне работа В. К. Розвадовского выделяется углублением внутри мастерской. Автор интересовался устройством производства, сырьём, инструментом и последовательностью операций. Именно поэтому его публикация имеет двойное значение: как источник по истории отдельных промыслов и как показатель перехода дореволюционной литературы к тематически организованному изучению технологии. При этом специализация исследования не устранила всех ограничений более ранней литературы.

Автор по-прежнему работал внутри хозяйственно-практической системы координат, где важными показателями считались производительность, качество изделия и способность промысла выдерживать рыночную конкуренцию. Семейная организация труда, ритуальная сторона профессии и социальный статус мастера интересовали его значительно меньше. Поэтому технологическая полнота материала не должна смешиваться с полной этнографической характеристикой ремесленной среды.

Изменение жанра влияло и на характер доказательств. Путешественник часто фиксировал мастерскую лишь как одну из деталей маршрута; статистическое издание давало число предприятий или общую характеристику отрасли; специальное обследование позволяло проследить отдельные стадии работы и сопоставить несколько центров. В. К. Розвадовский находится именно на этом этапе специализации исследовательской программы. Его материал не охватывает ремесленную жизнь во всей полноте, но даёт возможность анализировать производство как последовательность взаимосвязанных операций, а не как внешний признак «быта» населения.

Наиболее содержательны материалы В. К. Розвадовского о гончарном производстве. Автор описывал устройство мастерской, подготовку глины, формовку, сушку и обжиг, конструкцию гончарного круга и последовательность действий мастера - от помещения глины на рабочий круг до отделки поверхности и изготовления отдельных деталей сосуда [11, 568]. Такое описание позволяет увидеть не только готовое изделие, но и производственную цепочку.

Важны сведения о местных глинах, минеральных красителях и веществах, применявшихся для получения глазури. Эти операции требовали знания свойств сырья, соблюдения пропорций и контроля обжига. Следовательно, ограниченность оборудования не означала отсутствия квалификации. Практическое знание проявлялось в выборе материала, последовательности операций и способности добиваться устойчивого результата.

Гончарный материал важен также для оценки художественной составляющей производства. Расписная посуда была не только предметом повседневного пользования, но и носителем навыков обработки поверхности, глазурирования и декоративного оформления. Когда рыночная конкуренция сокращала спрос на часть подобных изделий, менялась не только структура производства, но и среда воспроизводства художественного мастерства. В этом смысле сообщение В. К. Розвадовского позволяет связать экономическую историю промысла с историей материальной культуры.

Именно здесь заметно противоречие между фактическим и оценочным слоями источника. В. К. Розвадовский мог характеризовать технику как «простую» или «примитивную», исходя из сравнения кустарной мастерской с фабричным производством. Однако его собственное описание свидетельствует о многоступенчатой технологии и специализированных навыках. Поэтому оценочную лексику автора нельзя механически переносить в современный вывод о культурном уровне производства.

Такое разграничение не предполагает идеализации традиционного ремесла. Ручное производство оставалось трудоёмким и зависело от качества сырья, местного спроса и экономического положения мастера. Но источниковедчески важно отделять реальное техническое ограничение от стереотипной оценки, основанной только на внешней простоте инструмента.

Для истории культуры существенно и то, что технологическое знание существовало в практической форме и не обязательно фиксировалось письменно. Умение определить пригодность глины, выдержать изделие перед обжигом, подобрать глазурь и получить нужный результат воспроизводилось через обучение и повторение операций. В. К. Розвадовский почти не раскрывал механизмы ученичества, однако сама детальность зафиксированного процесса свидетельствует о наличии устойчивой профессиональной традиции. Поэтому ремесленная культура должна оцениваться не только по сложности оборудования, но и по объёму навыков, необходимых для его эффективного использования.

Особую ценность имеют наблюдения В. К. Розвадовского о воздействии фабричной продукции. На примере Бухары он отмечал, что привозная российская посуда усиливала конкуренцию и побуждала местных гончаров сокращать выпуск части тонкой расписной посуды, переходя к более простым предметам массового употребления [11, 567]. Это свидетельство показывает, что расширение торговых связей имело не только экономические, но и культурные последствия: изменение спроса могло уменьшать востребованность отдельных художественных навыков. Вместе с тем этот вывод нельзя распространять на все ремесленные центры. Реакция

мастерских зависела от местного рынка, сырьевой базы и назначения продукции. Поэтому материалы В. К. Розвадовского скорее показывают не линейное вытеснение традиционного производства, а его неодинаковую адаптацию к новым условиям - сокращение одних изделий, сохранение других и изменение ассортимента.

Подробно характеризовались и металлообрабатывающие промыслы. При описании чугунного литья автор фиксировал печь, формы из глины, песка и толчёного угля и последовательность подготовки поверхности перед заливкой металла [11,123]. В кузнечном деле он различал изготовление мелких бытовых предметов, инструментов для строителей, плотников и земледельцев, а также ножей, ножниц, бритв и других изделий [11, 126–127]. Эта классификация важна как показатель профессиональной специализации. Кузнечное производство обслуживало земледелие, строительство и повседневный быт, то есть входило в более широкую отраслевую систему хозяйства.

В советской историографии Б. Г. Гафуров также рассматривал ремесло и торговлю в связи с общим историческим развитием таджикского народа [4, 441, 465]. Однако культурная сторона ремесла не исчерпывается уровнем производительных сил: она включает профессиональный опыт и передачу навыков.

Перечень металлических изделий показывает и зависимость ремесленной специализации от спроса соседних отраслей. Земледельческий инструмент требовал одной группы навыков, строительный — другой, а изготовление ножей, ножниц и бритв предполагало более тонкую обработку металла. Даже если В.К. Розвадовский не описывал социальную организацию каждой мастерской, его классификация позволяет увидеть внутреннее расчленение производства. Это важно для преодоления представления о местном ремесле как о неразделённом домашнем труде.

Для истории таджикской ремесленной культуры особенно значимы сведения В. К. Розвадовского о Худжанде. Историческое присутствие таджиков в Худжанде и других старых земледельческо-городских центрах подтверждается обобщающими исследованиями [7, 290 - 291]. Это делает худжандский материал наиболее перспективным для изучения таджикской производственной культуры, хотя этническая принадлежность каждого конкретного мастера всё равно требует осторожности.

В. К. Розвадовский отмечал широкое развитие производства шёлковых тканей в Худжанде и его уезде. Изготавливавшийся здесь канаус поступал в другие районы Туркестана, а также отправлялся в Европейскую Россию и Сибирь [11,154]. Следовательно, местное шелкоткачество было ориентировано не только на внутреннее потребление, но и на межрегиональный рынок. Значение этого сообщения усиливается при сопоставлении с В. В. Заорской и К. А. Александром, которые фиксировали заметную роль шелководства в хозяйстве Ферганской области и участие женщин и подростков в разведении шелкопряда [6, 78 - 79]. Статистическое издание раскрывает семейную и сырьевую основу отрасли, тогда как В. К. Розвадовский подробнее описывает технологию. Такое сопоставление показывает преимущества использования источников разных жанров.

Одновременно сопоставление предохраняет от чрезмерного обобщения. Статистические сведения характеризуют область в целом, тогда как специальное обследование фиксирует конкретные мастерские и приёмы. Совпадение данных о развитии шелководства и ткачества усиливает достоверность вывода о значении этой отрасли, но не снимает необходимости различать город, уезд и отдельную

этническую группу. Именно сочетание разных масштабов источника позволяет наиболее обоснованно реконструировать производственную среду Худжанда.

В. К. Розвадовский рассматривал и окрашивание шёлка, устройство печи, применение ишкара местного приготовления. Даже если отдельные приёмы оценивались им как недостаточно совершенные, описание показывает необходимость подготовки сырья, соблюдения температурного режима и достижения устойчивой окраски. Таким образом, шелкоткачество представляло собой комплекс сырьевого, технологического и торгового знания. Именно материал по Худжанду позволяет наиболее ясно увидеть ремесленную культуру не как перечень вещей, а как систему профессиональных операций и специализации. Однако работа В. К. Розвадовского слабо раскрывает обучение мастеров, семейную передачу навыков и внутреннюю организацию ремесленной среды, что определяет предел её источниковедческих возможностей.

Худжандский пример важен и потому, что соединяет локальное производство с внешним рынком. Вывоз канауса за пределы Туркестана показывает, что традиционная ткань могла включаться в новые торговые связи без немедленного исчезновения местной технологии. При этом сырьевая база и домашние стадии шелководства связывали городской ремесленный центр с окружающими хозяйствами. Следовательно, шелкоткачество следует рассматривать как цепочку, объединявшую выращивание шелкопряда, обработку сырья, окрашивание, ткачество и сбыт. Такая структура подтверждает наличие не отдельного промысла, а устойчивой производственной специализации региона.

Главная методическая проблема состоит в том, что В. К. Розвадовский изучал промыслы региона, а не специально таджикских ремесленников. Сам факт нахождения мастерской в Бухаре, Самарканде, Худжанде или Ура-Тюбе не доказывает этническую принадлежность мастера. Городская ремесленная среда Средней Азии была многоязычной и полиэтничной, а термины «таджик», «сарт» и «туземец» употреблялись дореволюционными авторами непоследовательно. В. В. Радлов, например, связывал персоязычное население Худжанда и Ура-Тюбе с таджиками, но и его классификация требовала уточнения [10, 58–59].

Поэтому сведения В. К. Розвадовского целесообразно разделять по степени доказательности. Материалы с прямым или независимым подтверждением этнической принадлежности могут использоваться непосредственно для характеристики таджикской культуры. Данные из городов со значительным таджикским населением допустимо привлекать для анализа культурно-хозяйственной среды. Сведения из других центров полезны прежде всего для сравнения технологий и региональной специфики.

Такой подход соответствует принципам современной источниковедческой критики. Х. Пирумшоев подчёркивал необходимость учитывать условия получения сведений и отделять непосредственные наблюдения от более широких авторских построений [9, 8–9]. В отношении В. К. Розвадовского наиболее надёжными являются конкретные данные о материалах, инструментах, последовательности операций, ассортименте и рынке; значительно осторожнее следует использовать общие оценки уровня производства. Следовательно, значение труда определяется не количеством перечисленных ремёсел само по себе, а качеством наблюдения за производством. Там, где автор фиксирует конкретный инструмент, материал или операцию, источник допускает проверку и сопоставление. Там же, где он переходит к общему выводу о «совершенстве» или «отсталости», исследователь должен учитывать нормы экономической и научной мысли начала XX в. Такое различие

позволяет сохранить фактографическую ценность публикации, не воспроизводя её оценочные ограничения.

Ограничения источника касаются также социального положения мастеров, форм ученичества, женского труда и художественной семантики орнамента. Эти стороны требуют привлечения других этнографических и социально-экономических материалов. Именно поэтому публикация В. К. Розвадовского ценна не как исчерпывающее описание таджикского ремесла, а как один из наиболее детальных дореволюционных источников по технологии, который должен использоваться сравнительно и критически.

В историографическом плане это отличает его труд от обобщающих работ, где ремёсла перечислялись как часть общей характеристики населения. У В. К. Розвадовского технологическая операция становится самостоятельной единицей наблюдения. Именно эта черта позволяет использовать его материалы для проверки более общих суждений современников о технической «отсталости» региона. Чем подробнее автор описывает реальную последовательность труда, тем яснее становится разрыв между фактической сложностью производства и упрощённой оценочной формулой.

Не менее важен вопрос об информаторах и длительности наблюдения. В опубликованном тексте далеко не всегда можно установить, какие сведения были получены при непосредственном посещении мастерской, а какие уточнялись через местных посредников. Это ограничивает возможность абсолютной проверки каждой детали, но не обесценивает последовательные описания производственных операций.

Совпадение таких сведений с материалами других авторов повышает их достоверность, тогда как широкие выводы о степени «совершенства» промысла должны рассматриваться прежде всего как интерпретация самого исследователя.

Исследование В. К. Розвадовского 1916 г. занимает важное место в историографии ремесленной культуры Средней Азии. Его главное отличие от многих ранних публикаций состоит в переходе от перечисления промыслов и описания готовых изделий к фиксации производственного процесса — сырья, инструмента, последовательности операций, специализации и зависимости мастерской от рынка.

Особенно показательны материалы о гончарстве. Они демонстрируют, что внешняя простота оборудования могла сочетаться со сложной системой практических знаний. Поэтому определения «простой» и «примитивный», встречавшиеся в дореволюционной литературе, необходимо проверять по фактическому содержанию описания.

Аналогичный вывод подтверждают сведения о литье, кузнечном деле и окрашивании шёлка.

Наблюдения о фабричной конкуренции позволяют увидеть неоднозначность культурно - хозяйственных преобразований начала XX в. Новые транспортные и торговые связи могли одновременно расширять рынок и сокращать спрос на отдельные виды местной художественной продукции. Этот процесс был неравномерным и зависел от конкретного ремесленного центра.

Наибольшее значение для истории таджикской производственной культуры имеют сведения о шелкоткачестве Худжанда, его технологической специализации и межрегиональном сбыте. Вместе с тем территориальная локализация не должна автоматически превращаться в этническую атрибуцию. Научно обоснованное

использование материала требует сопоставления с другими источниками и различения городского, регионального и этнического уровней анализа.

Перспективным направлением дальнейшего исследования является сопоставление данных В. К. Розвадовского с локальными этнографическими описаниями, архивными сведениями о ремесленных кварталах и материалами по профессиональной терминологии. Такое сопоставление позволило бы точнее определить, какие технологические приёмы имели общегородское распространение, а какие были связаны с конкретной ремесленной группой. Оно также помогло бы проследить, как менялись формы ученичества и семейного участия в производстве под воздействием рынка начала XX в. Тем самым изучение одной публикации открывает более широкую проблему эволюции способов описания и интерпретации традиционной производственной культуры.

Таким образом, научная ценность работы В. К. Розвадовского раскрывается именно при разграничении трёх компонентов: конкретного технологического наблюдения, авторской оценочной лексики и последующей этнокультурной интерпретации. Такой подход позволяет использовать дореволюционный источник без неkritического повторения его стереотипов и без необоснованного расширения таджикского материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана / В. В. Бартольд. - Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1927. - II, 256 с.
2. Бокиев О. Б. Освещение истории таджиков и Таджикистана в трудах русских дореволюционных исследователей / О. Б. Бокиев. - Душанбе: Дониш, 1991. - 168 с.
3. Валиев А. А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей (XIX - начало XX вв.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / А. А. Валиев. - Душанбе, 2016. - 356 с.
4. Гафуров Б. Г. История таджикского народа в кратком изложении / Б. Г. Гафуров. - 3-е изд., испр. и доп. - Т. 1. - Москва: Госполитиздат, 1955. - 544 с.
5. Гулишамбаров С. И. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Средне-Азиатской железной дорогой / С. И. Гулишамбаров. - Асхабад: Электротечатня З. Д. Джаврова, 1913. - 585 с.
6. Заорская В. В., Александер К. А. Промышленные заведения Туркестанского края / В. В. Заорская, К. А. Александер. - Петроград, 1915. - 557 с.
7. История таджикского народа. Т. IV: Позднее средневековье и новое время (XVI в. - 1917 г.) / под общ. ред. Р. М. Масова. - Душанбе: Дониш, 2010. - 1124 с.
8. Лунин Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении / Б. В. Лунин. - Ташкент: Фан, 1965. - 408 с.
9. Пирумшоев Х. Русские дореволюционные исследователи о городах Восточной Бухары конца XIX - начала XX вв. / Х. Пирумшоев. - Душанбе: Дониш, 1992. - 128 с.
10. Радлов В. В. Средняя Зерафшанская долина / В. В. Радлов // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. - Санкт-Петербург, 1880. - Т. VI. - С. 1-93.
11. Розвадовский В. К. Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае / В. К. Розвадовский // Туркестанское сельское хозяйство. - Ташкент, 1916. - № 3-8; отдельный оттиск: Ташкент: типография при Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, 1916 (обл. 1915). - 58 с.

РЕМЕСЛЕННАЯ КУЛЬТУРА ТАДЖИКОВ В ИССЛЕДОВАНИИ В. К. РОЗВАДОВСКОГО

В статье проводится источниковедческий и историографический анализ исследования В. К. Розвадовского «Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае», опубликованного в 1916 г. Цель состоит в определении возможностей и пределов использования его материалов для изучения ремесленной культуры таджиков. Рассматриваются технологические описания гончарного, литейного,

кузнечного и шелкоткацкого производства, влияние фабричной конкуренции и особое значение сведений о Худжанде. Показано, что конкретные наблюдения о сырье, инструментах и последовательности операций обладают большей источниковой ценностью, чем общие оценки «простоты» и «примитивности» местной техники. Обоснована необходимость различать территориальную принадлежность ремесленного центра и этническую принадлежность мастеров. Научная новизна заключается в разграничении фактического описания технологии, авторской оценочной интерпретации и последующей этнокультурной атрибуции.

Ключевые слова: *таджики, В. К. Розвадовский, ремесленная культура, гончарство, шелкоткачество, Туркестанский край, историография.*

ФАРҲАНГИ ҲУНАРМАНДИИ ТОҶИКОН ДАР ТАҲҚИҚОТИ В. К. РОЗВАДОВСКИЙ

Дар ин мақола таҳлили сарчашмашиносӣ ва таърихнигорӣ таҳқиқоти В. К. Розвадовский «Тачрибаи омӯзиши кулолгарӣ ва баъзе дигар ҳунароҳои қосибӣ дар кишвари Туркистон», ки соли 1916 ба нашр расидааст, анҷом дода шудааст. Ҳадафи таҳқиқ муайян намудани имкониятҳо ва ҳудуди истифодаи маълумоти дар ин асар мавҷудбуда барои омӯзиши фарҳанги ҳунаромандии тоҷикони Осиёи Миёна мебошад.

Дар мақола ҷуғрофияи таҳқиқот, усулҳои сабти равандроҳои истеҳсоли, хусусиятҳои кулолгарӣ, рехтагарӣ, оҳангарӣ ва абрешимбофӣ, инчунин таъсири робитаҳои роҳи оҳан ва бозор ба ҳунароҳои анъанавӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Нишон дода мешавад, ки мушоҳидаҳои муфассали технологияи муаллиф нисбат ба баҳогузориҳои умумии ӯ оид ба «содагӣ» ва «ибтидоӣ» будани техникаи маҳаллӣ арзиши бештари сарчашмашиносӣ доранд.

Зарурати фарқ гузоштан миёни мансубияти ҳудудии маркази ҳунаромандӣ ва мансубияти этникии ҳунаромандон асоснок карда мешавад. Барои омӯзиши таърихи фарҳанги истеҳсолии тоҷикон маълумоти марбут ба Хучанд аҳамияти махсус дорад, вале он низ бояд бо маълумоти сарчашмаҳои этнографӣ ва омӯри муқоиса карда шавад. Навгониҳои илмӣ таҳқиқ аз ҷудо намудани се сатҳи таҳлили мероси В. К. Розвадовский - тавсифи воқеии технология, арзёбии ҳунаромандӣ ва мансубияти минбаъдаи этнофарҳангии маводӣ ҷамъоваришуда иборат мебошад.

Калидвожаҳо: *тоҷикон, В. К. Розвадовский, фарҳанги ҳунаромандӣ, кулолгарӣ, абрешимбофӣ, кишвари Туркистон, таърихнигорӣ.*

TAJIK CRAFT CULTURE IN V. K. ROZVADOVSKY'S STUDY

The article provides a source-critical and historiographical analysis of V. K. Rozvadovsky's 1916 study of pottery and other handicrafts in the Turkestan region. It aims to determine the possibilities and limits of using his evidence for the study of Tajik craft culture. Particular attention is paid to descriptions of pottery, metal casting, blacksmithing and silk weaving, the impact of factory competition, and evidence concerning Khujand. The article argues that concrete observations on raw materials, tools and production sequences have greater source value than general judgments concerning the alleged "simplicity" or "primitiveness" of local techniques. It also demonstrates the need to distinguish the territorial location of a craft centre from the ethnicity of individual craftsmen. The novelty of the study lies in separating technological evidence, the author's evaluative language, and subsequent ethnocultural attribution.

Keywords: *Tajiks, V. K. Rozvadovsky, craft culture, pottery, silk weaving, Turkestan region, historiography.*

Сведения об авторе: Сафаров Кодир Хотамович – старший лаборант отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Акад. Раджабова, 7. E-mail: ho-tamzodaa@gmail.com

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафаров Қодир Ҳотамович – лаборанти калони шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи академикҳо Раҷабовҳо 7. Индекси почта: 735700. E-mail: hotamzodaa@gmail.com

Information about the author: Safarov Qodir Hotamovich – senior laboratory assistant, Department of ancient, medieval and modern history, Institute of history, archaeology and ethnography named after A. Donish, National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Acad. Radjabov Street, 7. E-mail: hotamzodaa@gmail.com

УДК 4:902.6 (584)

САКРАЛЬНЫЙ ОБРАЗ БЫКА КАК ЗНАКОВАЯ СИСТЕМА В ЮВЕЛИРНОМ ИСКУССТВЕ БАКТРИИ С ТАХОРИСТАНА И СОГДА¹

КАЛАНДАРОВА О. И.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

Изучение памятников ювелирного искусства древнего и раннесредневекового Таджикистана традиционно находятся в центре внимания исследователей. Это обусловлено тем, что ювелирные украшения выступают важнейшими индикаторами духовной и материальной культурой общества. Изделия, обнаруженные на территории таких историко-культурных областей, как, Согд и Уструшаны, представляли собой не просто утилитарные декоративные элементы костюма, но и выполняли знаковые социально-экономические, религиозные и магические функции. Они являлись сложными семиотическими системами, отражавшими синкретизм религиозно-мифологических воззрений, космогонические представления и социальную иерархию предков таджикского народа.

Главным художественным воплощением этих сложных ментальных категорий выступала изобразительная традиция, где особое место в декоре древних украшений занимал зооморфный стиль. Одушевляя окружающую фауну, мастера переносили образы животных на украшения, трансформируя их в апотропеи (обереги). Согласно верованиям, данные символы способны концентрировать в себе сакральную энергию изображаемых существ, ограждая владельца от враждебных сил и обеспечивая ему плодородие, богатство и удачу.

Данные археологии и этнографии свидетельствуют о том, что в ювелирном искусстве предков таджиков находил отражение широчайший спектр представителей фауны: от местных видов (архаров и коней) до мифологизированных образов крупных хищников (львов, пантер). Однако среди всего этого анималистического многообразия именно образ быка занимал исключительное место в идеологии и космогонии предков таджикского народа.

Тем не менее, ювелирные изделия с изображением быка в археологических комплексах Таджикистана остаются крайне малочисленными. Данный парадокс – несоответствие высокого религиозного статуса быка и редкой фиксации его образа в ювелирном искусстве региона – до сих пор не получил исчерпывающего объяснения в историографии, что определяет актуальность и научную новизну исследования.

К вопросам интерпретации семантики образа быка не раз обращались исследователи. Однако исследуемая тема не выступала в качестве самостоятельного объекта научного изучения [9, 23, 13, 123, 16, 234, 19, 78].

На материале ювелирных украшений с изображением быка автором настоящего исследования предпринимается попытка обобщить и расширить существующие данные о культе этого животного.

¹ Статья написана на основе проекта «История таджикского народа», раздел «Археология Таджикистана (от каменного века до позднего средневековья)», государственный регистрационный номер РБО121 TJ 1212.

Определяя семантику образа быка на ювелирных украшениях, автор привлекает три группы источников. Первую группу составляют археологические материалы, включающие ювелирные украшения (бронзовая пряжка из склепов Курката). Во вторую группу входят письменные источники, «Авеста», «Бундахишн» и раннесредневековые документы из согдийского архива с горы Муг. В третью группу включены данные топонимики, ономастики и этнографические материалы.

Письменные источники и мифологическая традиция подтверждают, что культ быка занимал центральное место в системе верований предков таджикского народа.

Наглядным свидетельством бытования образа быка в указанном историко-культурном ареале является обнаруженная в склепах Курката бронзовая пряжка. Изделие имеет подквадратную форму и украшено рельефным изображением бычьей головы. Стилизованные рога животного изогнуты в виде молодой лунницы, а внешняя рамка изделия декорирована точечным орнаментом (рис.1) [13,213]. Широкое распространение аналогичных бронзовых пряжек с рельефными головами быков в III-I вв. до н.э. отмечалось исследователем С. С. Сорокиным при анализе хронологии подобных сюжетов [24,89].

Прямые аналогии этим артефактам прослеживаются в материалах городища древнего Пенджикента, где исследователями также зафиксированы близкие по форме и стилистическому исполнению пряжки [20,112]. Выявленные типологические параллели свидетельствуют об этнокультурных контактах и преемственности ремесленных традиций Согда и Уструшаны в эпоху раннего средневековья.

Почитание быка в историческом прошлом народов Центральной Азии обладает глубокими хронологическими корнями, восходящими к эпохам неолита, энеолита и бронзы. Согласно концепции С. П. Толстова, истоки этого культа у автохтонного населения первоначально имели прямую связь с тотемическими представлениями [28, 280].

Корни этой традиции отчетливо прослеживаются уже в памятниках неолитической эпохи, где регулярно фиксируются находки необожженных глиняных статуэток этих животных [10, 213]. В тот период они выступали важнейшим атрибутом аграрной магии: для ритуального воздействия на будущий урожай перед проведением первой борозды на пашне разбрасывали зерна, смешивая их с землей и фигурками быков [4, 234].

В дальнейшем, по мере развития производящей экономики и вовлечения крупного рогатого скота в сельскохозяйственные работы в качестве тягловой силы, этот культ обретал новое семантическое значение. Интеграция быка в активный трудовой процесс привела к тому, что его образ стал фундаментальным символом плодородия, олицетворением животворящих сил природы и прочно соединился с мифологическими представлениями о вечных циклах её умирания и возрождения [8,13].

В традиционной культуре, мифологии и материальном наследии предков таджикского народа культ быка занимал фундаментальное место, нося ярко выраженный астральный характер. Данные археологии и этнографии наглядно фиксируют устойчивую связь семантики образа быка с лунарно - солярным символизмом на разных этапах исторического развития региона.

Глубокие корни астрального осмысления образа быка раскрывает уникальная золотая находка из могильника Алтын-Депе III-II тыс. до н.э. [9,23]. Данный

артефакт представляет собой скульптурную голову быка с накладными ушами и рогами. Округлая морда животного декорирована инкрустациями из бирюзы, помещенными на лбу и в глазницах, а по обеим сторонам сделаны сквозные отверстия (рис.2). В контексте древней иконографии бирюзовые вставки на лбу и глазах интерпретируются как знаки небесных светил. Прямые стилистические аналогии этой находке обнаруживаются в памятниках Месопотамии (в частности, в царских гробницах Ура) [11, 213], что указывает на существование единой мировоззренческой системы в восприятии «небесного быка» как символа плодородия, дождей и космического порядка, связывавшего юг Центральной Азии с Ближним Востоком.

Следующий этап художественной эволюции этого культа наглядно отражается в халцедоновой печати-подвеске, обнаруженной на городище Афрасиаб (древний Самарканд) [12,56]. На её поверхности вырезано профильное изображение быка, над головой которого помещена шестиконечная звезда. Размещение шестиконечной звезды над головой или рогами быка в согдийском искусстве имело не декоративный, а сакральный характер, указывая на его роль медиатора между земным миром и высшими астральными сферами.

Новые аспекты бытования этой символики отчетливо прослеживаются в материалах керамического комплекса древнего городища Пенджикент V-VIII вв. [29,123]. Здесь был обнаружен фрагмент ритуального сосуда, сливной носик которого оформлен в виде рельефной головы быка. Уникальной особенностью данного артефакта выступает изображение звездчатых кружков, размещенных непосредственно между рогами животного. Данная иконография имеет строгое космогоническое обоснование и напрямую перекликается с текстами священного канона «Авеста», где Луна (Мах) наделяется эпитетом «имеющая семя быка».

Почитание быка в зороастрийской традиции глубоко укоренено в священных текстах «Авесты», где это животное выступает ключевым символом созидательной силы, чистоты и воинской доблести. Так, в «Бахрам-яште» («Яшт» 14:7) прекрасный бык является вторым земным воплощением божества Вэртагны, уступая первенство лишь стремительному ветру:

Второй раз явился ему
Божественный Вэртагна...
В образе Быка прекрасного,
С золотыми рогами.

Особый сакральный статус животного подчеркивается в финале гимна:

Сила быку, слава быку!
Слово быку, победа быку!
Бык пищу дает нам («Яшт» 14:60).

Космогоническая ипостась этого образа детально раскрывается в «Бундахишне» первозданный бык (Гавомард) стал первым животным, сотворенным Ахура-Маздой в материальном мире. Творец поселил это сияющее существо в священной прародине Эренвеже на правом берегу благой реки Вахви Даити, создав воду и растения специально для его пропитания. Несмотря на последующую гибель быка от рук злого духа Ахримана, его очищенное семя и тело дали начало всем полезным животным и целебные растения земли, окончательно закрепив за этим образом статус источника жизни земного плодородия («Бундахишн 1-31).

Кардинально противоположная трактовка данного образа раскрывается в шумеро-аккадском «Эпосе о Гельгамеше». Небесный бык предстает не благим

началом, а грозным орудием божественной мести и карающей стихией. Чудовище было наслано на город Урук богиней Иштар после того, как царь Гильгамеш отверг её притязания. Бык принес колоссальные разрушения, погубив сотни людей. Тем не менее, Гильгамеш и его верный друг смогли одолеть монстра [30, 24].

Из выше сказанного, можно утверждать, что образ быка подтверждает дуалистическую семантику животного в древних мифологиях. В зороастрийской традиции бык предстает как созидательное и благое начало, тогда как в шумеро-аккадском «Эпосе о Гильгамеше» он олицетворяет разрушительную стихию.

Сакральный статус быка не ограничивается рамками письменных источников, он оставил глубокий след в исторической географии Средней Азии. Важным источником для изучения доисламских верований, связанных с образом быка у населения Средней Азии является местная топонимика. Так, О. И. Смирнова считает, что селение Вафистун (Бухара) восходит к авестийскому названию Гуштунша, что еще раз говорит о наличии авестийских названий в исторической географии Средней Азии. В мугских документах четырнадцатый день называется Гушроч – это название означает «день Быка» [23, 102].

Бык в традиционной культуре региона выступал главным зооморфным эквивалентом водной стихии. Его ритуальное заклание являлось прямым инструментом ирригационной магии, направленной на умиловление духов воды и вызов обильного паводка. Вода в засушливых оазисах Средней Азии всегда была главным условием выживания, а потому её распределение и поиск окружались множеством священных ритуалов. Именно поэтому в качестве одного из наиболее устойчивых религиозных реликтов долгое время сохранялось почитание могучего животного, олицетворявшего созидательную энергию влаги, в то время как обряды жертвоприношений были призваны гарантировать населению аграрное изобилие.

В Гиссарской долине этот ритуал носил строгий календарный характер. Его проведение, приуроченное к началу астрономического солнечного года, приходилось на весенние ирригационные или пахотные фазы календарного цикла (между 29 марта и 20 апреля). Местом действия становились восточные ворота Гиссарской крепости, прямо у природного родника. Обряд назывался «Говкушон», что буквально означает «место заклания коров и быков». Местные жители верили, что кровь жертвенного животного способна сакрально «отпереть» земные воды, пробудить спящие за зиму источники и дать благословение на начало масштабных полевых работ [26, 56].

Несколько иначе, в Ходжентском оазисе, этот ритуал совершался, проводили ради защиты летного урожая [25, 232]. В узком каньоне у устья реки Топ-об находился мазар местного святого, который считался покровителем реки. Чтобы река не пересохла в самый пик летней жары и обеспечила обильный полив, здесь ежегодно приносили в жертву несколько быков. В этом обряде удивительным образом переплетались древнейшие доисламские верования и более поздний культ мусульманских проводников, привязанный к жизненно и важным узлом оросительной системы.

Наиболее экспрессивную и зрелищную форму этот культ принял в низовьях Амударьи – в Хорезме [25, 256]. Здесь мирное жертвоприношение трансформировалось в ритуальное состязание. Быку слегка подрезали шею и бросали его в бурный поток воды. В тот же миг с берега в реку прыгали молодые юноши. Между ними разгоралась яростная борьба за право обладания животным. Тот, кому удавалось победить соперников и вытащить быка на берег, становился героем дня. Он получал право устроить из этого мяса большой пир для всей округи.

Все эти примеры – от родника в Гиссаре до масштабных действ в Хорезме – убедительно доказывают одно: образ быка в Центральной Азии был неразрывно связан с водной стихией. Подобные обряды не только помогали населению справляться со страхом перед засухой, но и объединяли их, напоминая о важности совместного труда и бережного отношения к воде.

Культ быка у предков таджикского народа был тесно связан с астральной символикой. Яркий пример ассоциации образа этого животного с небесными силами приводит в своем сочинении Бируни, сообщая: «Наступает день «Рузи мехр», когда возникает бык, влекущий колесницу луны. Это бык из света с золотыми рогами и серебряными ногами; он появляется на некоторое время, потом исчезает. Тот, кому удаётся его увидеть, сподобится исполнения того, о чём томился, когда смотрел на него» [5, 67].

Эта трансформация культа священного животного и небесных светил оставила глубокий след в духовной культуре и фольклоре таджикского народа, наглядным этнографическим отголоском чего выступает народная легенда о «Гови Тиллои» (Золотом Быке, Золотой корове) [22, 46], в которой прослеживается связь божества коровы с женским началом и представлениях таджиков об оборотнях. Исследуя эту традицию Н. Н.Негматов считает, что в образе быка и коровы следует видеть божество луны. Основанием для этого служит то что, рога быка и коровы ассоциируются с полумесяцем, а луна и земля во все времена были тесно связаны с женским началом [16,123].

Культ быка прослеживается в анимистических представлениях народов Средней Азии. Так, у узбеков духи-покровители скота ассоциируются с белым быком [18,87], а в шаманском фольклоре таджиков Верхнего Зеравшана существо Албасты предстает в образе рыжей коровы [19,143].

Исключительное значение крупного рогатого скота подчеркивается в традиционных земледельческих культах Памира. Так, в поверьях населения Ишкашима окончание уборки хлеба сопровождалось характерным обычаем: когда хлеб был обмолочен и собран на гумне в кучу, хозяин приносил высушенный ком коровьего помета, трижды обносил его на лопате, а затем укладывал сверху и присыпал так, чтобы ритуальный предмет полностью скрылся из виду. Данное действие, безусловно, преследовало цель магического обеспечения плодородия и защиты урожая [21,156].

Начало весеннего календарно-производственного цикла на Памире традиционно знаменовалось комплексом самобытных магических практик. Эти действия были призваны гарантировать плодородие почвы и выразить почтение пахотному скоту – главному экономическому и производственному ресурсу. В этнографическом наследии памирских народов зафиксированы древние пласты аграрных верований, неразрывно связанных с ритуалом первой борозды («шогул бахор»).

Центральной фигурой в данной системе представлений выступал бык, который воспринимался не просто как тягловое животное, а как сакральный посредник между земледельцем, пашней и будущим урожаем. Наглядным примером служил обряд на Памире, когда после проведения первой борозды быка обсыпали мукой [15,78].

В народной этике бык воспринимался как символ семейного благополучия, в связи, с чем существовал жесткий запрет на его беспричинный забой, а нанести животному удар ногой считалось абсолютным грехом. О рабочем скоте проявляли постоянную заботу, которая подкреплялась методом охранительной магии. Так, в

случае болезни быка на шею животного вешали защитный амулет. Аналогичные обереги от сглаза повязывали на телят, здоровье которых считалось наиболее уязвимым. Значимость скота для жизнеобеспечения хозяйства подчеркивает и тот факт, что в таджикской культуре появление на свет новорожденного теленка осмыслялось как радостное событие, в честь которого устраивали небольшое празднество, призванное закрепить благополучие и стабильный прирост стада.

У таджиков бык играл ключевую роль не только в календарных ритуалах, но и в лечебной магии, выступая источником исцеления от тяжелых недугов. Так, в традиционной культуре населения Язгулема бытовала, терапевтическая практика, когда при болезни ребенка, на его живот возлагали, навоз первородного теленка. Если это средство не приносило результата, младенца относили на место забоя скота («бойрю») [2, 432]. Там ребенка на некоторое время погружали внутрь вскрытой требухи только что заколотого быка. В представлении горцев данный обряд обладал мощным жизнеутверждающим потенциалом, гарантируя жизнеспособность ребенка.

Этнографические материалы по Худжанду фиксируют уникальные бытовые традиции: при болезни домочадцев местное население прибегало к ритуальному окуливанию комнат высушенным коровьим пометом. Скотоводческий уклад жизни горожан ярко отразился и в топонимике один из городских кварталов носил простонародное название «Дехи нав» было «Саргани гов» (коровий помёт), а крупный местный род (авлод) носил имя «гов» («бык / корова).

Таким образом, проведенное исследование свидетельствует о важной роли быка в материальной и духовной жизни предков таджикского народа. Истоки этого культа восходят к эпохе неолита – периоду зарождения производящего хозяйства тогда как его окончательное оформление произошло в период господства в Средней Азии зороастризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авеста в русских переводах (1861-1996). Ред., прим., справочный раздел И. В. Рака. – СПб.: «Журнал Нева», «Летний Сад», 1998. – 480 с.
2. Андреев М.С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи). Монография / М. С. Андреев. – Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1953. – Вып.1. – 247 с. – (Труды ИИАЭ. Т.7: Материалы к изучению культуры и быта таджиков).
3. Андреев М.С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи). Монография / М.С. Андреев. – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1953. – Вып.1. – 247 с. – (Труды ИИАЭ. Т.7: Материалы к изучению культуры и быта таджиков).
4. Андреев М.С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи). / Под ред. А. К. Писарчик. – Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1958. Вып.2. – 521с.
5. Антонова Е. В. Очерки религии льяляканских племен эпохи неолита. // Этнографическое изучение материальной культуры народов Средней Азии. – М.: Наука, 1980. – С.423-48.
6. Бируни Абу Райхан. Хронология. Памятники минувших поколений. Избранные произведения. Ташкент, 1957. – С.67.
7. Боголюбов М. Н., О. И. Смирнова Согдийские документы с горы Муг. Вып. III Хозяйственные документы / Чтение, перевод и комментарии М. Н. Боголюбова и О. И. Смирновой. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – 132с.
8. Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума (Дадестан-и Меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты. – М.: Изд. фирма «Вост. лит.», 1997. – 352 с.
9. Литвинский Б.А. Семантика древних верований народов Средней Азии // Религиозные представления и культы среднеазиатского населения. – М.: Наука, 1982. – С.12-25.
10. Массон В. М. Алтын - Депа // Тр. ЮТАКЭ. – Т. XVIII. – Л.: Наука, 1981. – 176с.
11. Массон В.М. Поселение Джайтун: (Проблема становления производящей экономики). – Л.: Наука, 1971. – С.213.
12. Массон В. М. Первые цивилизации. – Л.: Наука, 1989. – 274с.

13. Мешкерис В. А. Терракотовая пластика Самарканда. – М.: Наука, 1977. – 104с.
14. Мирбабаев А. К. Дахмаки Курката: раскопки и исследования/ А. К. Мирбабаев // Материальная и духовная культура Уструшаны. Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. – Душанбе: ООО «Ому», 2003. – С. 267-562. – (Материальная культура Уструшаны, вып. 7).
15. Моногарова Л. Ф. Преобразования в быту и культуре припамирских народностей. – М.: Наука, 1972. – 172с.
16. Мухиддинов И. Реликты доисламских обычаев и обрядов у земледельцев Западного Памира (XIX - XX вв.) – Душанбе, Дониш. – 1989. – 98с.
17. Негматов Н. Н., Беляева Т. В., Мирбабаев А. К. К открытию города эпохи поздней бронзы и раннего железа Нур - тепа / Н. Н. Негматов, Т. В. Беляева, А. К. Мирбабаев // Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). – Душанбе: Дониш, 1982. – С. 89-111.
18. Негматов Н. Н. Таджикский феномен: история и теория. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 426с.
19. Пайжанов Х., Исмаилов Х. Особенности доисламских верований у узбеков - каратуртов / Х. Пайжанов, Х. Исмаилов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М.: Наука. 1986. – С. 89-96.
20. Рахимов Р. Р. Представление о скоте у таджиков Верхнего Зеравшана // Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. / Сборник МАЭ. – Л.: Наука, 1989. – С.142-159.
21. Распопова В. И. Металлические изделия раннесредневекового Согда /В.И. Распопова. – Л.: Наука, 1980. – 139с.
22. Розенфельд А.З. материалы по этнографии ишканинцев. // Сборник МАЭ. Т. XXIV. – Л.: Наука, 1967. – С. 86-101.
23. Саидова М. Гови тилои / М. Саидова // Шарки Сурх. – 1953. – № 3. – С. 35-38.
24. Смирнова О. И. Очерки по истории из истории бухарского оазиса (древность и средневековье) / Отв. Ред. А. Н. Болдарев. – м.: Л.: Изд-во АН СССР, 1970. – 234с.
25. Сорокин С. С. Отражение мировоззрения ранних кочевников в памятниках материальной культуры / С. С. Сорокин // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. – Л.: «Аврора», 1978. – С. 181-190.
26. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С. 234.
27. Сухарева О.А. Позднефеодальный город Бухара конца XIX – начала XX вв. Община квартал – Ташкент: Изд-во АН УЗССР, 1976. – С.56.
28. Таджики Каратегина и Дарваза. Под ред. Н. Н. Негматова – Вып.1-3. – Душанбе: Дониш, 1970-1976. – С.45.
29. Толстов С. П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – М.: МГУ, 1948, – С.280-295.
30. Шкода В. Г. Пенджикентские храмы и культура Согда VII-VIII вв. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2009. – 300с
31. Эпос о Гильгамеше. Пер. с аккадского И. М. Дьяконова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 232с.

Рис. 1. Склепы Курката, 2. Алтын - Депа.

— МУАРРИХ – ИСТОРИК – HISTORIAN —

**САКРАЛЬНЫЙ ОБРАЗ БЫКА КАК ЗНАКОВАЯ СИСТЕМА
В ЮВЕЛИРНОМ ИСКУССТВЕ БАКТРИИ С ТАХОРИСТАНА И СОГДА**

В статье на основе комплексного анализа письменных источников, топонимических данных. Фольклорных материалов и этнографических свидетельств исследуется сакральный статус быка в традиционной культуре предков таджиков. Автор последовательно прослеживает реликты зороастрийского культа быка, восходящие к авестийским и согдийским источникам (в частности, к материалам бухарского оазиса и архива документов с горы Муг).

В работе детально рассматривается проявление анималистического культа в различных сферах жизнедеятельности региона: от семейно-производительной обрядности Памира (ритуал первой борозды «шогун») и экстремальных практик лечебной магии Язгулема. На основе привлеченного этнографического массива автор обосновывает культовый характер и семантику образа быка, выступавшего символом плодородия и семейного благополучия. Делается вывод, что бытование данных мотивов, в том числе в ювелирном искусстве, служит важнейшим свидетельством исторической преемственности консервации архаичных религиозно-мифологических представлений в культуре таджикского народа.

Ключевые слова: *культ быка, «Авеста», согдийский язык, топонимика Средней Азии, этнография таджиков, Памир, ритуал первой борозды, лечебная магия, историческая преемственность, зороастризм.*

**НАМОДИ МУҚАДДАСИ ГОВ ҲАМЧУН НИЗОМИ НИШОНАШИНОХТӢ ДАР
ҲУНАРИ ЗАРГАРИИ БОҲТАР, ТАҲОРИСТОН ВА СУҒД**

Дар ин мақола дар асоси таҳлили ҷомеи сарчашмаҳои хаттӣ, додаҳои топонимӣ, маводи фолклорӣ ва шаҳодатҳои этнографӣ ҷойгоҳи муқаддаси гов дар фарҳанги анъанавии ниёғони тоҷикон мавриди баррасӣ қарор мегирад. Муаллиф ба таври пайваста осори боқимондаи ойини зардуштии парастии говро, ки ба сарчашмаҳои авестой ва суғдӣ (аз ҷумла, ба маводи воҳаи Бухоро ва бойгонии ҳуҷҷатҳои кӯхи Муг) бармегарданд, пайгирӣ мекунад.

Дар паҷуҳиш зухуроти ойини ҷонварпарастӣ (анимализм) дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти минтақа муфассал баррасӣ мешавад: аз маросимҳои хонаводагӣ - истехсолии Помир (маросими шудгори аввал - «шогун») то аъмоли ифротии ҷодугарӣ - табобатӣ дар Язғулом. Дар асоси маводи этнографии гирдовардашуда, муаллиф хусусияти ойинӣ ва маъношиносии намоди говро, ки рамзи ҳосилхезӣ ва рифоҳи хонавода шинохта мешавад, асоснок мекунад. Хулоса мешавад, ки мавҷудияти ин анъанаҳо, аз ҷумла дар ҳунари заргарӣ, гувоҳи муҳим бар пайвастагии таърихӣ ва ҳифзи боварҳои кӯҳани динӣ ва устураи дар фарҳанги мардуми тоҷик мебошад.

Калидвожаҳо: *ойини говпарастӣ, «Авесто», забони суғдӣ, топонимикаи Осиёи Марказӣ, этнографияи тоҷикон, Помир, маросими шудгори аввал, ҷодугарии табобатӣ, пайвастагии таърихӣ, зардуштия.*

**THE SACRED IMAGE OF THE BULL AS A SIGN SYSTEM
IN THE JEWELRY ART OF BACTRIA-TOKHARISTAN AND SOGDIANA**

Based on a comprehensive analysis of written sources, toponymic data, folklore, and ethnographic evidence, this article explores the sacred status of cattle in the traditional culture of the ancestors of the Tajiks. The author tracks the remnants of the Zoroastrian bull cult, originating from Avestan and Sogdian roots (specifically, materials from the Bukhara oasis and the Mount Mug document archive).

The paper examines in detail the manifestation of this animalistic cult in various spheres of regional life: from the official Sogdian calendar and local hydronyms of Khwarazm to the family and production rituals of the Pamirs (the first furrow ritual shogun) and extreme practices of

healing magic in Yazgulem. Relying on the gathered data, the author substantiates the cultic nature and profound semantics of the bull image, which served as a symbol of fertility and family well-being. It is concluded that the presence of these motifs, including in jewelry art, serves as essential evidence of historical continuity and the preservation of archaic regional and mythological representations in the culture of archaic regional and mythological representations in the culture of the culture of the Tajik people.

Keywords: *bull cult, Avesta, Sogdian language, toponymy of Central Asia, ethnography of the Tajiks, the Pamirs, the first furrow ritual, healing magic, historical continuity, Zoroastrianism.*

Сведения об авторе: Каландарова Олия Искандаровна – к. и. н., старший научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Тел: + (992) 93- 462-94-21, E-mail: lola.kalandarova@internet.ru

Маълумот дар бораи муаллиф: Қаландарова Олия Искандаровна - н. и. т., ходими калони илмӣ. Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Тел: + (992) 93- 462-94-21, E-mail: lola.kalandarova@internet.ru

Information about the author: Kalandarova Oliya Iskandarova – candidate of historical, research scientific of Donish institute of history, archeology and ethnography of National Academy of Sciences of Tajikistan. Tel. + (992) 93-462- 94 -2, lola.kalandarova@internet.ru

УДК 53 (575.3) (092)

ЗАКОН ИБН САХЛА: ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ И НЕОБХОДИМОСТЬ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В ШКОЛАХ ТАДЖИКИСТАНА

**БАХРОМЗОД Р., ИМОМ М. Ш., КАРИМОВ Х. Ш.,
Физико - технический институт имени С. У. Умарова НАНТ**

История науки полна парадоксов: многие фундаментальные законы, теоремы и понятия, носящие имена европейских учёных, уходят своими корнями в значительно более раннюю эпоху – к исследователям таджикско-персидской и арабо-исламской цивилизации. Американский статистик Стивен Стиглер в 1980 году сформулировал так называемый «закон эпонимии Стиглера»: ни одно научное открытие не носит имя своего подлинного первооткрывателя [1]. В числе явных примеров этого закона Wikipedia прямо называет: «Закон Снелля → открыт Ибн Сахлом». Данная статья посвящена именно этому случаю.

Перечислим лишь несколько характерных примеров из таджикско-персидского научного наследия. Мухаммад ибн Муса ал-Хорезми (ок. 780–850), уроженец Хорезма (историческая колыбель таджикско-персидской культуры), дал человечеству два слова, которыми мы пользуемся каждый день: «алгебра» – из заглавия его трактата «ал-Китаб ал-мухтасар фи хисаб ал-джабр вал-мукабала» (ок. 830 г.), и «алгоритм» – из латинизации его имени (Algoritmi). Перевод его труда на латынь, сделанный Робертом Честерским в 1145 году, использовался в европейских университетах вплоть до XVI века [2].

Ибн Сина / Авиценна (980–1037), автор «Канона медицины» (ок. 1025 г.), книга которая оставался обязательным учебником в европейских университетах до середины XVII столетия [3]. В Таджикистане он по праву признан национальной гордостью – его образ изображён на таджикских банкнотах. Омар Хайям (1048–1131) дал первое геометрическое решение всех типов кубических уравнений примерно за 570 лет до Декарта [4]. Знаменитый треугольник биномиальных коэффициентов называется в Иране «треугольником Хайяма» и был известен в исламском мире за шесть веков до Паскаля. Абу Райхан Бируни (973–1050) измерил радиус Земли с точностью до 99% от современного значения, используя оригинальный тригонометрический метод [5]. Насируддин ат-Туси (1201–1274) написал первый в истории самостоятельный трактат по тригонометрии; разработанная им «пара Туси» – механизм превращения кругового движения в прямолинейное – появилась в «De Revolutionibus» Коперника в 1543 году с идентичными обозначениями вершин [6]. Джамшид Гийас ад-Дин Кашани (ок. 1380–1429), математик самаркандской школы, вычислил 2π с точностью до 16 знаков в 1424 году – рекорд, продержавшийся почти 200 лет [7]. Примечательно, что во французской математике теорема косинусов официально носит имя «теоремы Аль-Кашани» – прецедент того, что корректная атрибуция вполне возможна и уже практикуется.

Среди всех этих случаев закон преломления света занимает особое место: здесь приоритет исламского учёного установлен с математической строгостью на основе обнаруженного и расшифрованного рукописного трактата, и этот приоритет

признан ведущими историками науки мирового уровня. Настоящая статья ставит своей целью изложить имеющиеся данные и обосновать введение наименования «закон Ибн Сахла» в школьные учебники Таджикистана.

Рушди Хифни Рашед (род. 5 апреля 1936 г., Каир) – почётный директор-исследователь Национального центра научных исследований Франции (CNRS), основатель и многолетний руководитель Центра истории арабских и средневековых науки и философии, профессор Токийского университета и Университета Мансура, член Института перспективных исследований в Принстоне. Он является соучредителем журнала *Arabic Sciences and Philosophy* (Cambridge University Press) и автором более 30 монографий и 150 статей по истории математики и оптики [8]. В 1990 году ему была присуждена медаль Александра Койре Международной академии истории науки – именно за открытие Ибн Сахла [9].

Переоткрытие произошло следующим образом. Рашед обнаружил, что в двух библиотеках хранятся рукописи, считавшиеся дубликатами одного и того же произведения: Дамасская рукопись *al-zāhirīya MS 4871* (3 листа) с заглавием «*Fī al-‘āla al-muḥriqa*» («Об обжигающем инструменте») и Тегеранская рукопись *Millī MS 867* (51 лист) без собственного заглавия. Турецкий учёный Фуат Сезгин в своём фундаментальном *Geschichte des arabischen Schrifttums* ошибочно принял их за копии одного текста [10]. Рашед установил, что рукописи не имеют ни единого общего фрагмента: каждая воспроизводит отдельную часть оригинального трактата, при этом тегеранская рукопись была сильно повреждена, а её листы перемешаны.

Восстановительная работа Рашеда включала: выявление скрытой структуры тегеранской рукописи, реконструкцию целостного замысла трактата, перестановку листов в правильном порядке, установление места вставки дамасского фрагмента, заполнение лакун и в итоге – критическое издание арабского текста с французским переводом и подробным научным комментарием [11]. Результаты этой работы были впервые представлены в ключевой статье 1990 года [12], а затем развёрнуты в книге 1993 года [11] и переизданиях [13].

Научное значение открытия Рашеда трудно переоценить: оно полностью изменило понимание доибналхайсамовской арабской оптики, ликвидировало мнимый «вакуум» между Птолемеем и Ибн ал-Хайсамом (Альхазеном) и установило реального первооткрывателя закона, определившего историю оптики.

Абу Са'д ал-'Ала' ибн Сахл (арабск.: سهيل ابن العلاء سعد أبو; перс.: سهيل ابن ابوسعدا العلاء; ок. 940–1000 н.э.) – математик и физик, придворный учёный при дворе Буидов в Багдаде. По принятой в историографии характеристике, он «персидский математик, связанный с багдадским двором» [14]. Конкретное место рождения и религиозная принадлежность из имеющихся источников не устанавливаются.

Ибн Сахл работал в выдающемся интеллектуальном окружении: его современником и коллегой был Абу Сахл Ваджан (Виджан, Бижан) ибн Рустам ал-Кухи – выдающийся геометр, руководивший Багдадской обсерваторией, открытой в 988 году. Ибн Сахл написал комментарий к трактату ал-Кухи об астролябии. Оба учёных пользовались покровительством буидских эмиров и входили в замечательную «багдадскую школу» математиков X века.

Из сочинений Ибн Сахла до нас дошли два произведения. Первое – «Доказательство того, что небесная сфера не является полностью прозрачной»; этот трактат впоследствии был скопирован Ибн ал-Хайсамом собственноручно [12,

с. 465]. Второе и главное – «О сжигающих инструментах» (Fī al-‘āla al-muḥriqa / Kitāb al-ḥarrāqāt), составленное около 984 года н.э. – именно оно содержит закон преломления. Кроме того, Ибн ал-Хайсам явно ссылаясь на Ибн Сахла в «Книге оптики», что подтверждает значительное влияние его идей на дальнейшее развитие арабской оптики.

Центральная проблема трактата сформулирована так: «Сжечь в заданной точке А, используя далёкий или ближний источник света, путём отражения или преломления». Из комбинации двух пар вариантов (отражение/преломление × параллельные лучи/точечный источник) получаются четыре главы трактата, которые можно представить в виде следующей таблицы 1.

Таблица 1. Структура трактата Ибн Сахла «О сжигающих инструментах»

	Параллельные лучи (далёкий источник)	Точечный источник (ближний)
Отражение	Параболическое зеркало	Эллипсоидальное зеркало
Преломление	Плосковыпуклая линза (гиперболоид)	Двояковыпуклая линза

Следует особо отметить, что в разделе о параболических зеркалах Ибн Сахл впервые в истории математики (насколько известно) доказал единственность касательной плоскости к параболоиду в произвольной точке – результат, предвосхищающий дифференциальную геометрию. Аналогичные теоремы об единственности касательной он доказал для эллипсоида и гиперболоида вращения. Для практического построения каждого конического сечения он разработал механические устройства на основе верёвок, шкивов и линеек – «совершенные циркули», позволявшие чертить кривые непрерывно [12, с. 486–490].

Ключевое открытие Ибн Сахла содержится в разделе, посвящённом плосковыпуклой линзе. Рассмотрим его геометрическую конструкцию, следуя реконструкции Рашеда [12, с. 478–480].

Пусть GF – плоская поверхность кристалла однородной прозрачности. Световой луч DC идёт внутри кристалла и преломляется в воздухе по направлению CE. Нормаль к поверхности в точке G пересекает продолжение луча CD в точке H, а преломлённый луч – в точке E. Ибн Сахл обнаруживает, что отношение

$$CE / CH = \text{const} < 1$$

является постоянной величиной для данного кристалла при любом угле падения. Это отношение есть не что иное, как величина, обратная показателю преломления n . Чтобы охарактеризовать среду, Ибн Сахл вводит точку I на отрезке CH такую, что CI = CE, и точку J – середину IH. Тогда четвёрка точек C, I, J, H однозначно определяет кристалл для любого преломления.

Геометрически это равносильно соотношению:

$$CE / CH = (CE/CG) \cdot (CG/CH) = \sin(i_1) / \sin(i_2) = 1/n$$

где i_1 – угол луча в кристалле с нормалью, i_2 – угол преломлённого луча в воздухе. Это в точности современный закон Снелла–Декарта:

$$n_1 \cdot \sin(\vartheta_1) = n_2 \cdot \sin(\vartheta_2)$$

при $n_1 = n$ (кристалл) и $n_2 = 1$ (воздух). Приведём принятую в современной литературе схему, иллюстрирующую конструкцию Ибн Сахла (Рисунок 1) в таблицу 2.

Таблица 2. Геометрическая конструкция Ибн Сахла и её математический смысл

Схема конструкции Ибн Сахла	Математический смысл
GF – поверхность раздела сред	$CE/CH = \sin(i_1)/\sin(i_2)$
DC – луч в кристалле	$= 1/n = \text{const}$ (закон Ибн Сахла)
CE – преломлённый луч в воздухе	n – показатель преломления кристалла
H – пересечение нормали с продолжением DC	Эквивалент современного закона:
I: CI = CE (на нормали)	$n_1 \cdot \sin(\vartheta_1) = n_2 \cdot \sin(\vartheta_2)$
J – середина IH	

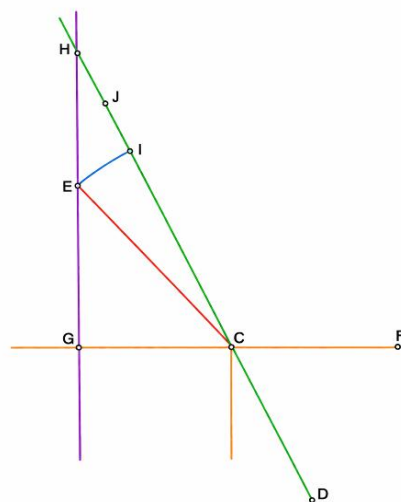
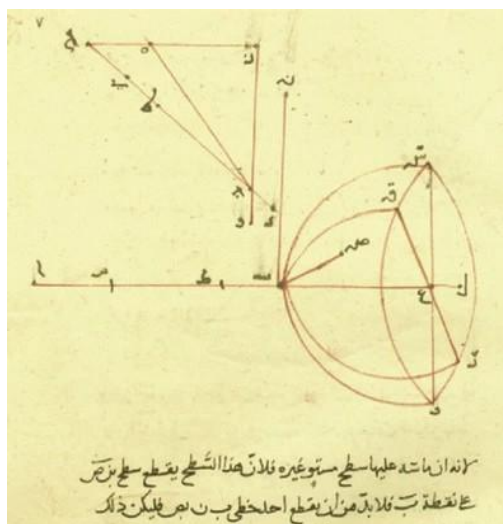

Рис. 1. а) фрагмент оригинальной рукописи Ибн Сахль, иллюстрирующий геометрическое построение, связанное с законами преломления света; б) современная интерпретация данной конструкции в виде геометрической схемы, наглядно отображающей модель распространения лучей и соответствующие соотношения между элементами построения.

Важно подчеркнуть: Ибн Сахл не формулировал закон в общем виде как физический принцип и не присваивал отношению числового значения. Однако это отношение последовательно применялось им на протяжении всего трактата как основа расчёта. Как точно выразился Рашед: «Даже если он не формулировал закон явно, он лежит в основе всего его исследования линз» [12, с. 490].

Практическое применение открытого отношения было революционным: Ибн Сахл построил плосковыпуклую линзу, ограниченную плоскостью и частью гиперboloида вращения с эксцентриситетом $e = AK/AL = 1/n$, и строго доказал, что все параллельные солнечные лучи, войдя в плоскую поверхность, преломляются в гиперboloидальной поверхности и сходятся в точке А – без какой-либо геометрической аберрации. Это первая в истории теория анаклатической (абберационно-свободной) линзы – результат, который в Европе приписывается Декарту [15].

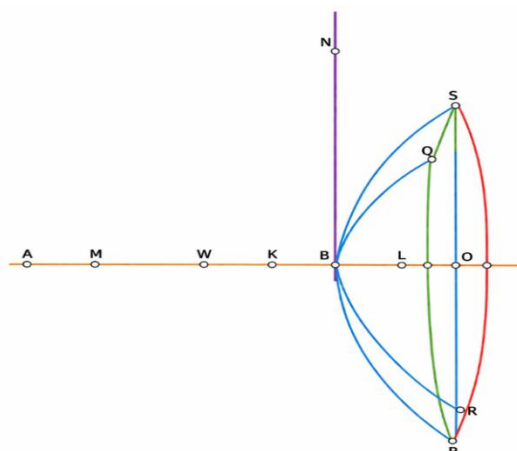

Рис. 2. Геометрическая схема построения линзы у Ибн Сахла, предназначенной для фокусировки параллельных солнечных лучей в конечной точке: точки A, B, K, L, M, N, O, S, R и P задают основные элементы построения, а вращение дуги гиперболы вокруг оси AB образует гиперboloидальную преломляющую поверхность, обеспечивающую сходимость преломлённых лучей в точке A.

Описанное Ибн Сахлом построение двояковыпуклой линзы является прямым следствием плосковыпуклого случая: такая линза образована двумя гиперboloидальными поверхностями с одной осью, при этом пучок лучей, исходящий из точки N, претерпевает двойное преломление и фокусируется в точке A. Ибн Сахл явно использовал принцип обратимости хода лучей – фундаментальное утверждение, которое он сформулировал для преломления.

Работа Рашеда вызвала широкий отклик в мировой научной литературе. Многие авторитетные издания стали использовать наименование «закон Ибн Сахла» или явно признавать его приоритет. Приведём ключевые примеры.

Кван, Дадли и Ланц в журнале *Physics World* (2002) прямо заявили: «Нет никаких сомнений в том, что Ибн Сахл правильно понимал синусный закон преломления и что он должен быть признан его первооткрывателем» [15]. Статья вышла с красноречивым заголовком «Who really discovered Snell's law?» («Кто на самом деле открыл закон Снелла?»).

Михас в статье «Developing Ideas of Refraction, Lenses and Rainbow Through the Use of Historical Resources» (*Science & Education*, 2008) прямо использует термин "Ibn Sahl's Law" и предлагает задание: «Учащимся был представлен закон Ибн Сахла, и им было предложено убедиться, что он совпадает с законом Снелла» [16].

Международная энциклопедия HandWiki и Википедия включают Ибн Сахла в официальное определение: «закон Снелла (также известный как закон Снелла–Декарта, закон ибн-Сахла и закон преломления)». Тегеранская рукопись Ибн Сахла (Milli MS 867) хранится в Национальной библиотеке Ирана, и именно страница с диаграммой преломления стала широко воспроизводимым изображением.

Бутрива в статье «Ibn Sahl, le découvreur de la loi de la réfraction» (*Photoniques*, 2019) прямо называет Ибн Сахла «первооткрывателем закона преломления» [18]. Дадли и Гизал в статье «Ibn Sahl, inventeur de la loi de la réfraction» (*Pour la Science*, 2002) заключают, что Ибн Сахл должен быть признан установившим закон преломления [19].

В Энциклопедии Springer (2008) Рашед написал отдельную статью «Ibn Sahl», характеризуя его как «первого математика, известного нам как изучавший линзы» [14]. В энциклопедическом справочнике Бергрена (The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer, 2007) Ибн Сахл также представлен как первооткрыватель закона преломления [20].

Среди арабоязычных и иранских публикаций использование термина «ابن قانون سهل» («закон Ибн Сахла») становится всё более распространённым, в особенности в учебных материалах по оптике. В 2015 году, объявленном ЮНЕСКО Международным годом света, целый ряд публикаций по истории оптики специально подчёркивал приоритет Ибн Сахла.

Обоснование перехода к термину «закон Ибн Сахла» в школьных программах физики Таджикистана опирается на шесть взаимосвязанных аргументов.

Ибн Сахл применил правильный синусный закон преломления в 984 году – за 637 лет до Снеллиуса (1621) и за 653 года до Декарта (1637). Даже английский математик Томас Хэрриот (1560–1621) открыл этот закон независимо в 1602 году, но так и не опубликовал его. В Нидерландах Снеллиус записал закон в рукопись в 1621 году, но тоже не публиковал; первым его опубликовал Декарт в 1637 году [15]. Таким образом, даже «европейская история» этого закона насыщена спорами об авторстве – и во всех этих спорах первооткрыватель остаётся один: Ибн Сахл.

Система наименования законов не является жёсткой международной нормой – она меняется в зависимости от национальных традиций. Франция использует «loi de Descartes» или «loi de Snell-Descartes» вместо «закона Снелла».

Ибн Сахл – учёный иранской цивилизации, которую Таджикистан справедливо считает неотъемлемой частью своего исторического наследия наряду с Ибн Синой, Рудаки, Омаром Хайямом, Фирдавси и Бируни. Таджикистан последовательно ведёт политику признания и популяризации этого наследия: образ Ибн Сины на банкнотах, присвоение его имени Таджикскому государственному медицинскому университету, ежегодные международные конференции по истории таджикской науки. Введение термина «закон Ибн Сахла» логично вписывается в эту государственную политику культурной идентификации.

Таджикистан в настоящее время реализует масштабную реформу образования при поддержке международных организаций. В рамках различных разрабатываются новые учебники и методические материалы по физике – это идеальный момент для внедрения исторически точной терминологии.

Многочисленные исследования в области педагогики подтверждают, что культурно-релевантное преподавание STEM-дисциплин повышает мотивацию, чувство принадлежности и академические результаты учащихся из нетитульных культур [21]. Когда учащиеся видят, что фундаментальные физические законы открыты представителями их цивилизации, это формирует устойчивый интерес к науке.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Совокупность рассмотренных данных убедительно свидетельствует в пользу использования термина «закон Ибн Сахла» в школьных учебниках физики Таджикистана. Резюмируем основные выводы.

Во-первых, историческое первенство Ибн Сахла установлено с математической строгостью на основе восстановленного рукописного источника и подтверждено ведущими историками науки. Открытие 984 года н.э. предшествует «европейским» открытиям того же закона на 600–650 лет.

Во-вторых, Ибн Сахл принадлежит к персидско-исламской цивилизации – той же самой, которая дала Таджикистану Ибн Сину, Рудаки и Фирдавси, и которая признаётся государственной политикой страны как неотъемлемая часть национального наследия.

В-третьих, наименование «закон Ибн Сахла» уже используется в международной научной литературе (не менее 7 различных формулировок в авторитетных изданиях). Это не революционное предложение, а согласование школьного языка с историческим консенсусом, к которому пришла мировая историография науки.

В-четвёртых, текущая реформа школьных учебников физики в Таджикистане создаёт уникальную практическую возможность для введения этого термина без дополнительных административных усилий.

Мы предлагаем следующую формулировку для школьных учебников физики Таджикистана (подстрочный вариант для раздела «Закон преломления»): «Данный закон был открыт персидским математиком Абу Са'дом ал-Ала' Ибн Сахлом в Багдаде около 984 года н.э. (почти за 640 лет до нидерландского математика В. Снеллиуса), что установлено в результате изучения его рукописи французским историком науки Р. Рашедом в 1990 году. В мировой литературе закон носит имена Снелла и Декарта; в ряде публикаций его называют законом Ибн Сахла или законом Ибн Сахла – Снелла».

Восстановление исторической справедливости – это не только дело чести, но и мощный педагогический инструмент, способный вдохновить новые поколения таджикских школьников на изучение физики и других точных наук.

ЛИТЕРАТУРА

1. Stigler S.M. Stigler's law of eponymy // Transactions of the New York Academy of Sciences. – 1980. – Vol. 39. – P. 147–158.
2. Al-Khwarizmi M. Al-Kitāb al-mukhtaṣar fī ḥisāb al-jabr wal-muqābala / Ed. F. Rosen. – London: Oriental Translation Fund, 1831. – 204 p.
3. Lutz P.L. Ibn Sina (Avicenna): The "Prince of Physicians" // Mayo Clinic Proceedings. – 2020. – Vol. 95. – № 5. – P. 1071–1072.
4. Rashed R., Vahabzadeh B. Omar Khayyam the Mathematician. – New York: Bibliotheca Persica Press, 2000. – 272 p.
5. Birashk A. Al-Biruni: A great Iranian scientist // Encyclopaedia Iranica. – New York, 1990. – Vol. 4. – P. 274–287.
6. Saliba G. Islamic Science and the Making of the European Renaissance. – Cambridge, MA: MIT Press, 2007. – 315 p.
7. Berggren J.L. Al-Kashi // The Biographical Encyclopedia of Astronomers / Ed. T. Hockey. – New York: Springer, 2007. – P. 612–613.
8. Papadopoulos A. Roshdi Rashed, Historian of Greek and Arabic Mathematics. – HAL Archives, 2017. – hal-01653436. – 23 p.
9. Rashed R. Биографическая справка // Wikipedia: Roshdi Rashed. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Roshdi_Rashed (дата обращения: 01.04.2026).
10. Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums, Bd. VI: Astronomie. – Leiden: Brill, 1978. – P. 233.
11. Rashed R. Géométrie et dioptrique au Xe siècle: Ibn Sahl, al-Qūhī et Ibn al-Haytham. – Paris: Les Belles Lettres, 1993. – 421 p.
12. Rashed R. A Pioneer in Anaclastics: Ibn Sahl on Burning Mirrors and Lenses // Isis. – 1990. – Vol. 81. – № 3. – P. 464–491.
13. Rashed R. Geometry and Dioptrics in Classical Islam. – London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2005. – 560 p.
14. Rashed R. Ibn Sahl // Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures / Ed. H. Selin. – New York: Springer, 2008. – P. 1117–1118.

15. Kwan A., Dudley J.M., Lantz E. Who really discovered Snell's law? // Physics World. – 2002. – Vol. 15. – № 4. – P. 64.
16. Mihas P. Developing Ideas of Refraction, Lenses and Rainbow Through the Use of Historical Resources // Science & Education. – 2008. – Vol. 17. – P. 751–777.
17. Zghal M., Bouali H.-E., Ben Lakhdar Z., Hamam H. The First Steps for Learning Optics: Ibn Sahl's, Al-Haytham's and Young's Works on Refraction as Typical Examples // Proc. ETOP 2007 (SPIE). – 2007. – Paper 966509.
18. Boudrioua A. Ibn Sahl, le découvreur de la loi de la réfraction // Photoniques. – 2019. – № 99. – P. 21.
19. Dudley J.M., Guizal B. Ibn Sahl, inventeur de la loi de la réfraction // Pour la Science. – 2002. – № 301 (November). – P. 8–10.
20. Berggren L. Ibn Sahl: Abū Sa'd al-'Alā' ibn Sahl // The Biographical Encyclopedia of Astronomers / Ed. T. Hockey. – New York: Springer, 2007. – P. 567.
21. Elliott E.R., Johnson A.T. Culturally Relevant Pedagogy: A Model to Guide Cultural Transformation in STEM Departments // Journal of Microbiology & Biology Education. – 2020. – Vol. 21. – № 1. – P. 1–9.

ҚОНУНИ ИБНИ САҲЛ: АСОСҲОИ ТАЪРИХӢ ВА ЗАРУРАТИ ИСТИФОДАИ ОН ДАР МАКТАБҲОИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масъалаи таърихи кашфи қонуни шикасти рӯшноӣ баррасӣ мешавад. Дар китобҳои зиёд ин қонун ба номи олими нидерландӣ Виллеброрд Снелл (1621) ва математики фаронсавӣ Рене Декарт (1637) алоқаманд мешавад.

Аммо таҳлили дақиқи манбаъҳои таърихӣ, пеш аз ҳама таҳқиқоти муҳаққиқи мисрии таърихи илм Рушдӣ Рошид нишон медиҳанд, ки қонуни мазкур тақрибан 637 сол пеш аз Снелл, соли 984 мелодӣ аз тарафи риёзидони Абусаъд ал-Алоъ ибн Саҳл кашф шудааст. Ибни Саҳл дар рисолаи худ «Дар бораи асбобҳои сӯзонанда» («Фи-л-муҳриқа») нисбати $CE/CH = \sin(i_1)/\sin(i_2) = 1/n$ -ро ба унвони хусусияти доимии мода ба қор бурд ва дар асоси он линзаҳои гиперболоидиро тарроҳӣ кард, ки ҳеҷ ҳамаи геометрӣ надоранд.

Дар мақола таърихи таҳқиқоти Р. Рошид, зиндагинома ва осори илмӣ Ибни Саҳл, шарҳи математикии кашфи ӯ ва тафсири муносири он баён мешаванд. Инчунин намунаҳои интишороти илмӣ оварда мешаванд, ки дар онҳо ин қонун «Қонуни Ибни Саҳл» ё «Қонуни Ибни Саҳл-Снелл» номида шудааст. Дар ҳулоса далелҳо пешниҳод мешаванд, ки барои ҷӣ мактабҳои Тоҷикистон бояд истилоҳи «Қонуни Ибни Саҳл»-ро дар барномаҳои дарсии физика истифода баранд: мероси таърихӣ тамаддуни тоҷику форс, асосгузори таърихӣ ва манфиати педагогии кӯшиши ислоҳоти маориф.

Калидвожаҳо: *Ибни Саҳл, қонуни шикасти рӯшноӣ, қонуни Снелл, таърихи оптика, маориф дар Тоҷикистон, тамаддуни тоҷику форс.*

ЗАКОН ИБН САХЛА: ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ И НЕОБХОДИМОСТЬ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В ШКОЛАХ ТАДЖИКИСТАНА

В статье рассматривается вопрос об истории открытия закона преломления света. В большинстве учебников этот закон связывается с именами нидерландского учёного Виллеброрда Снеллиуса (1621) и французского математика Рене Декарта (1637). Однако детальный анализ исторических источников – прежде всего работ египтского историка науки Рушди Рашеда – убедительно показывает, что данный закон был открыт приблизительно за 637 лет до Снеллиуса: в 984 году н.э. таджикским математиком Абу Са'дом ал-Ала Ибн Сахлом. В своём трактате «О сжигающих инструментах» Ибн Сахл применял отношение $CE/CH = \sin(i_1)/\sin(i_2) = 1/n$ как постоянную характеристику среды и на этой основе спроектировал гиперболоидальные линзы без геометрических аберраций. В статье изложены: история исследований Р. Рашеда, биография и научное наследие Ибн Сахла, математическое содержание его открытия и его современная интерпретация. Приведены примеры научных публикаций, в которых данный закон называется «законом Ибн Сахла» или «законом Ибн Сахла – Снеллиуса». Обосновывается необходимость

использования термина «закон Ибн Сахла» в учебных программах по физике школ Таджикистана в контексте национального научного наследия и образовательной реформы.

Ключевые слова: *Ибн Сахл, закон преломления света, закон Снеллиуса, история оптики, образование в Таджикистане, таджикско-персидская цивилизация.*

IBN SAHL'S LAW: HISTORICAL GROUNDS AND THE NECESSITY OF ITS ADOPTION IN TAJIKISTAN'S SCHOOLS

This paper examines the historical origins of the law of refraction. In most modern textbooks this law is attributed to the Dutch mathematician Willebrord Snellius (1621) and the French philosopher René Descartes (1637). However, careful analysis of historical sources – above all the groundbreaking research of Egypt historian of science Roshdi Rashed – conclusively demonstrates that the law was discovered approximately 637 years before Snellius: in 984 CE by the Tajik mathematician Abu Sa'd al-'Ala' Ibn Sahl. In his treatise *On Burning Instruments*, Ibn Sahl employed the ratio $CE/CH = \sin(i_1)/\sin(i_2) = 1/n$ as a material constant and used it to design aberration-free hyperboloidal lenses – the first known anaclastic lens design in history. The paper presents the history of Rashed's research, a biographical and scientific account of Ibn Sahl, the mathematical content of his discovery and its modern interpretation, a survey of academic publications in which the law is named "Ibn Sahl's Law" or the "Ibn Sahl–Snell Law," and the case for adopting this historically accurate designation in Tajikistan's school physics curriculum.

Key words: *Ibn Sahl, law of refraction, Snell's law, history of optics, education in Tajikistan, Tajik-Persian civilization.*

Сведения об авторах: **Ризои Бахромзод** – кандидат физико-математических наук, ведущий научный сотрудник ЦИИВИЭ ФТИ им. С. У. Умарова НАНТ; E-mail: rizo@physics.msu.ru, Телефон: (+992) 987-13-09-18.

Имом Мирахмади Шарофиддин - кандидат физико-математических наук, заведующий ЦИИВИЭ ФТИ им. С. У. Умарова НАНТ; E-mail: emmirshar@gmail.com, Телефон: (+992) 933-77-22-11.

Каримов Ходжаахмад Шералиевич – докторант PhD 2-го курса ФТИ им. С. У. Умарова НАНТ; E-mail: karimov.khodzhaakhmad@mail.ru, Телефон: (+992) 933-44-24-25.

Маълумот дар бораи муаллифони: **Ризои Бахромзод** - номзоди илмҳои физикаю математика, ходими пешбари илмии МОТМБЭ-и Институти физикаю техникаи ба номи С.У. Умарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон; E-mail: rizo@physics.msu.ru, тел.: (+992) 987-13-09-18.

Имом Мирахмади Шарофиддин – номзоди илмҳои физикаю математика, роҳбари МОТМБЭ-и ИФТ ба номи С.У. Умарови АМИТ; E-mail: emmirshar@gmail.com, тел.: (+992) 933-77-22-11.

Каримов Ходжаахмад Шералиевич – докторанти (PhD) соли дуюм дар ИФТ ба номи С.У. Умарови АМИТ; E-mail: karimov.khodzhaakhmad@mail.ru, тел.: (+992) 933-44-24-25.

Information about the author: Rizo Bakhromzod – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Leading Researcher at the CSIRES, S.U. Umarov Physical-Technical Institute of the National Academy of Sciences of Tajikistan; E-mail: rizo@physics.msu.ru, Phone: (+992) 987-13-09-18.

Imom Mirakhmadi Sharofiddin – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Head of the CSIRES, S.U. Umarov PTI NAST; E-mail: emmirshar@gmail.com, Phone: (+992) 933-77-22-11.

Karimov Khodzhaakhmad Sheralievich – 2nd-year PhD candidate, S.U. Umarov PTI NAST; E-mail: karimov.khodzhaakhmad@mail.ru, Phone: (+992) 933-44-24-25.

УДК: 51.015 (575.3) (09)

МЕРОСИ ИЛМИИ ДОДОҶОН ИСМОИЛОВ ДАР НАЗАРИЯИ АДАДҶО ВА ГЕОМЕТРИЯИ АЛГЕБРАВӢ

НЕЪМАТЗОДА С. Н.,

Институти математикаи ба номи академик А. Ҷӯраеви АМИТ

Исмоилов Додочон аз ҷумлаи риёзидони боистеъдод ва донишмандони соҳибэътибори тоҷик буда, бо дониши амиқ ва ҷаҳонбинии васеи илмӣ маъруф гардидааст. Ӯ 6 октябри соли 1942 дар деҳаи Қалъачаи Гули зарди Ҷамоати деҳоти Пошкенти шаҳри Уротеппаи (ҳоло шаҳри Истаравшан) ба дунё омадааст. Соли 1956 мактаби миёнаро хатм намуда, ба Омӯзишгоҳи педагогии шаҳри Конибодом дохил шуд. Пас аз хатми омӯзишгоҳ соли 1959 бо роҳхати Вазорати маорифи ҷумҳурӣ ба ҳайси омӯзгори мактаби миёна дар ноҳияи Файзобод фаъолият намуд.

Д. Исмоилов соли 1965 факултети механика ва математикаи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленинро аз рӯйи ихтисоси «Математик – омӯзгори математика» бо дипломи аъло хатм кард. Баъди хатми донишгоҳ ӯ барои фаъолият дар кафедраи алгебра, назарияи ададҳо ва геометрия ба фаъолият оғоз карда, дар он ҷо аз вазифаи ассистент ва аспирант то дараҷаи профессор ва мудири кафедра расид.

Солҳои 1964-1965 бо мақсади таҳияи рисолаи дипломӣ дар Донишгоҳи давлатии Воронеж таҳти роҳбарии математики маъруф Марк Александрович Красноселский таҷриба омӯхт.

Соли 1974 Додочон Исмоилов таҳти роҳбарии дотсент Бобоев Ғафур Бобоевич рисолаи номзодии худро бо унвони «Баъзе татбиқҳои муодилаи функционалӣ барои қаторҳои Дирихле дар суммиронии функсияҳои арифметикӣ» дар Шурои махсусгардонидашудаи назди Донишкадаи давлатии педагогии Москва ба номи В. И. Ленин аз рӯйи ихтисоси 01.01.03 – алгебра ва назарияи ададҳо Ҷимоя намуд.

Аз моҳи январи соли 1984 то декабри соли 1985 дар докторантура таҳсил намуда, 30 сентябри соли 1994 дар ҷаласаи Шурои махсусгардонидашудаи Д.053.05.05-и назди Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М. В. Ломоносов аз рӯйи ихтисоси 01.01.06 – мантиқи математикӣ, алгебра ва назарияи ададҳо рисолаи доктории худро дар мавзӯи «Масъалаҳои аддитивии тақсимкунандаҳо» дифоъ намуд.

Дар давоми солҳои 1979-1995 (дар тӯли 16 сол) Д. Исмоилов дар вазифаи мудири кафедраи алгебра ва назарияи ададҳои Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин фаъолият карда, дар давоми ду панҷсола роҳбари мавзӯи илмӣ-таҳқиқотии кафедра таҳти унвони «Тақсимшавии нуқтаҳои бутун дар сатҳҳои алгебраравӣ» буд, ки мутобиқи нақшаи мавзӯҳои муҳимтарини шуъбаи назарияи ададҳои Институти математикаи ба номи В. А. Стеклов амалӣ мегардид.

Д. Исмоилов узви вобастаи Академияи байналмилалӣи илмҳои мактаби олӣ буд [1].

Солҳои 1990-1991 Д. Исмоилов ба ҳайси коршинос ва муҳаққиқ-ходими илмӣ ба Ҷумҳурии мардумии Чин (Донишгоҳи Шандун, шаҳри Тезинан) даъват гардид.

Дар ин давра $\bar{y}$ бо математикони маъруфи чинӣ, бародарон Пан Чен Донг ва Пан Чен Бяо таҳқиқоти муштарак илмӣ анҷом дода, натиҷаҳои илмӣ худро дар муассисаҳои бонуфузи илмӣ Чин, аз ҷумла дар Донишгоҳи Пекин, Институти математикаи Академияи илмҳои Чин ва дигар марказҳои илмӣ дар шакли маърузаҳои илмӣ муаррифӣ намудааст.

Бо даъвати Ҷумҳурии Қазоқистон аз 31 августи соли 2006 Д. Исмоилов ба ҳайси профессори кафедраи математика ва методикаи таълими математикаи Донишқадаи давлатии педагогии Павлодар ғайолият карда, аз соли 2007 то охири умр $\bar{y}$ вазифаи профессори кафедраи математика ва системаҳои иттилоотии Донишгоҳи инноватсионии Авруосиёи шаҳри Павлодарро ба уҳда дошт [2].

Додочон Исмоилов яке аз мутахассисони барҷастаи соҳаи назарияи ададҳо дар Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. $\bar{y}$ дар ҳалли масъалаҳои аддитивии тақсимкунандаҳо ва масъалаи тақсимшавии нуқтаҳои бутун дар сатҳҳои алгебравӣ саҳми назаррас гузоштааст; усулҳои нави баҳодиҳии суммаҳои тригонометрӣ ва суммаҳои характерҳои Дирихлеро таҳия намудааст; самти нави илмӣ – назарияи пайдарпайҳои «мерос»-ро асос гузоштааст; шогирдони зиёде, аз ҷумла магистрантон ва аспирантонро тарбия намудааст, ки имрӯз ғайолияти илмӣ $\bar{y}$ ро идома медиҳанд.

Д. Исмоилов нахустин доктори илм дар самти назарияи ададҳо дар Тоҷикистон мебошад. $\bar{y}$ ҳамчун намоёндаи мактаби илмӣ тоҷик дар ин самт анъанаҳои илмӣ бунёдгузоштаи роҳбари илмӣ худ, математики маъруфи тоҷик Ғафур Бобоевро идома дода, онҳоро бомуваффақият рушд додааст.

Самти асосии таҳқиқоти илмӣ Д. Исмоилов ба мактаби илмӣ Иван Матвеевич Виноградов ва шогирдони $\bar{y}$ – Александр Георгиевич Постников, Анатолий Алексеевич Каратсуба, Георгий Иванович Архипов, Владимир Николаевич Чубариков ва дигарон мансуб мебошад.

$\bar{y}$ дар бахшҳои мухталифи назарияи ададҳо, аз ҷумла назарияи аналитикии ададҳо, назарияи ададҳои алгебравӣ, назарияи суммиронии функсияҳои арифметикӣ, назарияи баҳоҳои суммаҳои тригонометрӣ ва татбиқоти онҳо, суммаҳои характерҳои Дирихле аз бисёраъзогиҳо ва функсияҳои ратсионалӣ, масъалаҳои тақсимшавии нуқтаҳои бутун дар $\bar{y}$ и сатҳҳои алгебравӣ корҳои илмӣ анҷом дода, ба натиҷаҳои назаррас ноил гардидааст. $\bar{y}$ мутахассиси барҷастаи соҳаи назарияи суммиронии функсияҳои арифметикӣ маҳсуб меёбад. Дар ҳалли муаммоҳои тақсимкунандаҳои аддитивӣ ва тақсимшавии ададҳои бутун дар сатҳҳои алгебравӣ саҳми барҷаста гузоштааст. Инчунин дар самти назарияи эҳтимолият ва таҳлили комплексӣ низ таҳқиқоти илмӣ анҷом додааст. Ба ғайр аз ин, Д. Исмоилов асосгузори самти нави илмӣ – назарияи пайдарпайҳои «мерос» («наследия») мебошад.

Д. Исмоилов дар самтҳои ғавқузикр ба дастовардҳои назарраси илмӣ ноил гардида, як қатор натиҷаҳои асил ва муҳимро ба даст овардааст. Аз ҷумлаи ибтикороти $\bar{y}$ дар ин бахш, ки натиҷаҳои бунёдӣ ва дар сатҳи илми ҷаҳонӣ рекордӣ ба шумор мераванд, ба тариқи зайланд:

- барои миқдори нуқтаҳои бутун дар сатҳи конусҳои эллиптикӣ, ки ин масъала соли 1950 аз ҷониби А. Г. Постников пешниҳод гардида буд, формулаи асимптотиро бо бақияи бехтарнашаванда исбот намудааст;

• беҳтар намудани баҳои бақияҳо дар масъалаҳои аддитивии тақсимкунандаҳо, ки ба тақмили натиҷаҳои математикони маъруфи англис Алберт Эдвард Ингам ва Теодор Эстерманн мусоидат намуд;

• бунёди назарияи суммаҳои пурраи тригонометрӣ ва характерҳое, ки дар асоси бисёрузваҳо ва функсияҳои ратсионалӣ сохта шудаанд [3, 21].

Д. Исмоилов муаллифи зиёда аз 140 асар ва мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла китобҳои дарсӣ, монографияҳо, зиёда аз 15 васоити таълимӣ-методӣ аз математикаи олий мебошад. Аз шумори китобҳои дарсӣ ва дастуру васоити таълимии ӯ «Асосҳои алгебраи хаттӣ» (Павлодар, Ҷумҳурии Қазоқистон, 2010), «Назарияи эҳтимолият ва омори математикӣ» (Павлодар, Ҷумҳурии Қазоқистон, 2014)-ро метавон ном бурд. Ғайр аз ин, ӯ ба тарҷумаи адабиёти илмӣ низ машғул шуда, китоби машҳури И. М. Виноградов «Асосҳои назарияи ададҳо» (Душанбе, 1990, 208 сах.)-ро ба забони тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Аз қабيلي осори ӯ монографияи машҳураш «Масъалаҳои аддитивии тақсимкунандаҳо» [4] мавқеи хос дорад. Дар ин монография масъалаҳои тасвири адад дар намуди суммаи ду ҳосили зарб ва фарқи ҳосили зарбҳо, инчунин элементҳои суммаҳои тригонометрӣ баррасӣ гардидааст.

Бигзор $N_r(n)$ миқдори ҳалҳои муодилаи диофантии

$$n = x_1 y_1 + x_2 y_2 + \dots + x_r y_r, \quad r \geq 2,$$

бо ададҳои натуралии n ; $x_1, x_2, \dots, x_r$; $y_1, y_2, \dots, y_r$, ҳангоми $n \rightarrow \infty$ бошад. Барои $N_r(n)$ – миқдори тасвирҳои адад дар намуди суммаи ду ҳосили зарб формулаи зерин дуруст аст:

$$N_2(n) = n \sum_{r=0}^2 \log^r n \sum_{j=0}^{2-r} a_{r,j}(2) \cdot \sigma_{-1}^{(j)}(n) + O\left(n^{\frac{3}{4}} \sigma_{-\frac{1}{2}}^2(n) \log^6 n\right),$$

ки дар ин ҷо

$$\sigma_{-1}^{(0)}(n) = \sum_{d|n} d^{-1}; \quad \sigma_{-1}^{(j)}(n) = \sum_{d|n} d^{-1} \log^j d; \quad j = 1, 2;$$

$$a_{r,j}(2) = \frac{(-2)^j 2!}{r! j!} \sum_{l+m+q=2-r-j} \frac{\gamma_0^l 2^m b^{(m)}(2) a^{(q)}(2)}{l! m! q!},$$

$$b^{(m)}(2) = (\xi^{-1}(s))_{s=2}^{(m)}, \quad a^{(q)}(2) = (\Gamma^{-1}(s))_{s=2}^{(q)}$$

ва γ_0 – доимии Эйлер мебошад [4, с. 69].

Ҳангоми $r = 3$ будан, формулаи асимптотики зерин ҷой дорад:

$$N_3(n) = n^2 \sum_{r=0}^3 \log^r n \sum_{j=0}^{3-r} a_{r,j}(3) \cdot \sigma_{-2}^{(j)}(n) + O\left(n^{\frac{5}{4}} \sigma_{-\frac{1}{2}}^2(n) \log^9 n\right),$$

ки дар ин ҷо

$$\sigma_s^{(0)}(m) = \sum_{d|m} d^s; \quad \sigma_s^{(j)}(m) = \sum_{d|m} d^s \log^j d;$$

$$a_{r,j}(3) = \frac{(-2)^j 2!}{r! j!} \sum_{l+m+q=2-r-j} \frac{\gamma_0^l 2^m b^{(m)}(2) a^{(q)}(2)}{l! m! q!},$$

$$b^{(m)}(2) = (\zeta^{-1}(s))_{s=3}^{(m)}, \quad a^{(q)}(3) = (\Gamma^{-1}(s))_{s=3}^{(q)}$$

аст [4, 79].

Д. Исмоилов вобаста ба ин масъала гипотезаеро пешниҳод мекунад, ки барои бақияи бузургии $N_2(n)$ баҳои $O\left(n^{\frac{1}{2}+\varepsilon}\right)$ имконпазир буда, чунин натиҷаро дар асоси гипотезаи Ю. В. Линник, яъне гипотезаи Линник [5] оид ба баҳои суммаи суммаҳои Клостерман [6] ба даст овардан мумкин аст.

Қайд мекунем, ки барои бузургии $N_3(n)$ дар қорҳои [7] ва [8] натиҷае исбот карда шудааст, ки бақияи он ба $O\left(n^{\frac{3}{2}} \cdot \log^3 n\right)$ баробар аст.

Д. Исмоилов рафтори асимптотики миқдори ҳалҳои муодилаи диофантии

$$axy - bzu = k, \quad axy \leq n + k \quad (1)$$

бо ададҳои натуралии x, y, z, u -ро, ҳангоми афзуншавии ададҳои a, b ва k таҳқиқ намуда, дар масъалаи тасвири адад дар намуди фарқи ҳосили забрҳои натиҷаи зеринро ба даст овардааст:

Теорема. Бигзор $N(a, b, k, n)$ миқдори маҷмуи ҳалҳои муодилаи (1), $(a, k) = (b, k) = 1, n \rightarrow \infty$ бошад, он гоҳ баробарии зерин ҷой дорад:

$$N(a, b, k; n) = M(a, b, k; n) + R(a, b, k; n),$$

ки дар ин ҷо

$$M(a, b, k; n) = \frac{n}{ab} [A_0 \log^2 n + A_1 \log n + A_2],$$

$$R(a, b, k; n) \ll \frac{a\sqrt{b} + b\sqrt{a}}{ab} n^{\frac{5}{6}+\varepsilon} + \frac{\sqrt{ab}k^{1+\varepsilon}}{ab},$$

ва ε – адади мусбати кифоя хурд буда, дар зери аломати “ $\ll$ ” (аломати Виноградов) аз доимиҳои a, b, k, n вобаста нест.

Самтҳои дигари таҳқиқоти илмии Д. Исмоиловро назарияи классикии ададҳо, назарияи эҳтимолият, назарияи баҳоҳои суммаҳои тригонометрӣ ва суммаҳои характерҳои Дирихле аз бисёрузваҳо ва функцияҳои ратсионалӣ фаро мегирад. Усулҳои асосии таҳқиқоти $\bar{y}$ ба тариқи зайл мебошанд:

- усулҳои назарияи қаторҳои тавлидкунандаи Дирихле;
- усулҳои баҳодиҳии суммаҳои тригонометрӣ бо истифода аз баҳодиҳии суммаҳои Г. Вейл, ки тавассути усули И. М. Виноградов ҳосил шудаанд ва татбиқи онҳо барои баҳодиҳии зета-функцияи Риман дар тасмаи критикӣ;
- усулҳои назарияи алгебравии ададҳо;
- вариантҳои усули доираи Харди-Литтлвуд-Раманучон;
- усулҳои баҳоҳои суммаҳои характерҳои Дирихле аз бисёрузваҳо ва функцияҳои ратсионалӣ [9].

Додочон Исмоилов дар ҳалли масъалаҳои аддитивии тақсимкунандаҳо ва масъалаи тақсимшавии ададҳои бутун дар сатҳҳои алгебравӣ низ саҳми назаррас гузоштааст. $\bar{Y}$ ҳамчун мутахассиси варзидаи назарияи суммиронии функцияҳои арифметикӣ шинохта шудааст. Хусусан, барои суммаи арифметикии

$$N(n) = \sum_{a+b+c=n} d(a)d(b)d(c),$$

ки дар он $d(m)$ миқдори тақсимкунандаҳои натуралии адади m -ро ифода мекунад, ҳангоми $n \rightarrow \infty$, формулаи асимптотиеро ба даст овард, ки натиҷаи дар солҳои сиюми асри XX бадастовардаи Т. Эстерманнро дақиқтар ва мукамалтар менамояд [3, 24].

Инчунин $\bar{y}$, ҳангоми $T \rightarrow \infty$, барои миқдори ҳалҳои муодилаи диофантии

$$ax^2 + bxy + cy^2 = z^k, \quad T - t \leq z \leq T,$$

ки дар он k – адади натуралӣ, $a > 0$, a, b, c – ададҳои бутуни байни ҳам сода, x, y, z – ададҳои бутун ва $(x, y) = 1$ буда, параметри t метавонад бо T дар як вақт афзоиш ёбад ($1 \leq t \leq T - 1$), формулаи асимптотиро бо узви бақияи беҳтарини имконпазир ба даст овард.

Барои миқдори ҳалҳои муодилаи намуди

$$ak = axy - bzu, \quad bzu \leq n,$$

аз рӯйи параметрҳои бутуни афзоиандаи a, b, k дар ададҳои натуралии x, y, z, u , ҳангоми $n \rightarrow \infty$, Д. Исмоилов формулаи асимптотии мунтазам ҳосил намуд.

Ин натиҷаҳо аҳамияти калони илмӣ дошта, ба рушди назарияи аналитикии ададҳо ва омӯзиши муодилаҳои диофантӣ мусоидат намуданд [3, 25].

Дар таърихи рушди назарияи аналитикии ададҳо масъалаи муайян намудани хусусиятҳои афзоиши суммаҳои тригонометрӣ мавқеи муҳим дорад. Чунин суммаҳо дар таҳқиқи масъалаҳои гуногуни назарияи ададҳо, аз ҷумла дар омӯзиши тақсимшавии ададҳо ва хосиятҳои характерҳои Дирихле истифода мешаванд. Мушкилии асосии ин масъалаҳо дар он аст, ки рафтори суммаҳо аз сохтори бисёрраъзогиҳо ё функцияи ратсионалии дар онҳо мавҷудбуда, инчунин аз хусусиятҳои модули баррасишаванда вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, таҳияи усулҳои самаранокӣ баҳодиҳии суммаҳои мазкур яке аз масъалаҳои муҳими таҳқиқоти назариявӣ ба шумор меравад.

Дар ин замина, мақолаи Додочон Исмоилов «Оценки полных сумм характеров от многочленов» [10], ки соли 1991 ба таъб расидааст, аҳамияти махсус дорад. Дар он муаллиф масъалаи баҳодиҳии суммаҳои пурраи характерҳои Дирихле аз бисёрраъзогӣ, дар ҳолати модули таркибии q , мавриди таҳқиқ қарор додааст. Натиҷаҳои дар ин кор бадастомада аз ҷиҳати тартиби афзоиш беҳтарнашаванда буда, методи баҳоҳои суммаҳои ратсионалии пурраи тригонометрии Хуа Ло-Генро [11] умумӣ месозанд. Аҳамияти натиҷаҳои бадастомада, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки муаллиф на танҳо аз боло баҳо додани суммаҳоро таҳқиқ кардааст, балки барои баъзе синфҳои онҳо натиҷаҳоеро низ ба даст овардааст, ки аз рӯйи тартиби афзоиш такмилинопазиранд. Ҳамзамон нишон дода шудааст, ки натиҷаҳои гирифташударо барои суммаҳои пурраи характерҳо аз бисёрраъзогӣ бисёртағйирёбанда низ татбиқ намудан мумкин аст.

Мақолаи дигари Д. Исмоилов – «Оценки полных тригонометрических сумм» [12], ки соли 1994 нашр шудааст, идомаи таҳқиқоти ӯро дар ин самт инъикос мекунад. Агар дар кори соли 1991 таваҷҷуҳи асосӣ ба суммаҳои характерҳо аз бисёрраъзогӣ равона шуда бошад, пас дар мақолаи соли 1994 доираи масъалаҳо васеътар гардида, суммаҳои пурраи тригонометрӣ, ки дар онҳо функцияҳои ратсионалӣ истифода мешаванд, мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Натиҷаҳои ин мақола ду ҷанбаи асосии масъала – аз поён ва аз боло баҳо додани суммаҳоро фаро мегирад. Дар қисми аввали таҳқиқот барои синфи муайяни функцияҳои ратсионалӣ натиҷаҳои дақиқ ба даст оварда шуда, дар ҳолатҳои баррасишуда баҳоҳое пешниҳод мегарданд, ки аз рӯйи тартиби афзоиш беҳтарнашавандаанд. Ин натиҷаҳо имконият медиҳанд, ки на танҳо дарозии сумма, балки сарҳади дақиқии баҳодиҳии он низ муайян шавад. Дар қисми дигари мақола ҳолати

умумии функсияи ратсионалӣ таҳқиқ шуда, аввал барои сумма формулаи дақиқ ҳосил шуда, сипас дар асоси он баҳоҳо аз боло гирифта мешаванд. Натиҷаҳои пешниҳодшуда нишон медиҳанд, ки омӯзиши чунин суммаҳо бо хусусиятҳои алгебравии функсияи ратсионалӣ, аз ҷумла бо нишондиҳандаҳои махсус ва каратнокии ҳалҳои муқоисаҳои дахлдор робитаи зич дорад.

Дар ҳарду мақола усулҳои гуногуни таҳлили математикӣ ва алгебра ба ҳам пайваست шудаанд. Аз ҷумла, усулҳои омӯзиши суммаҳои тригонометрии Виноградов, усули Хуа Ло-Ген, формулаи ошкори Постников ва баҳодиҳии Вейл дар баробари таҳлили сохтори бисёраъзогиҳо, функсияҳои ратсионалӣ ва ҳалҳои муқоисаҳо истифода мешаванд. Чунин ҳамбастагии усулҳо имкон медиҳад, ки масъалаҳои мураккаби баҳодиҳии суммаҳо аз чанд ҷиҳат таҳлил гардида, натиҷаҳои умумитар ба даст оварда шаванд.

Ин ҷо мо ҳаёт, фаъолияти илмӣ ва саҳми Додочон Исмоилов – математики барҷастаи тоҷик ва аввалин доктори илм дар соҳаи алгебра ва назарияи ададҳо дар Тоҷикистонро мавриди баррасӣ қарор додем. Самтҳои асосии таҳқиқоти ӯ назарияи алгебравӣ ва аналитикии ададҳо, масъалаҳои аддитивии тақсимкунандаҳо, баҳодиҳии суммаҳои тригонометрӣ ва характерҳои Дирихле, инчунин тақсимшавии нуқтаҳои бутун дар сатҳҳои алгебравиро дар бар мегиранд. Натиҷаҳои илмӣ ӯ дар дар ҳалли як қатор масъалаҳои мураккаби назарияи ададҳо, таҳияи формулаҳои асимптотӣ ва тақмили баҳоҳои мавҷуда инъикос ёфтаанд. Д. Исмоилов бо фаъолияти омӯзгорӣ, тарбияи шогирдон, таълифи беш аз 140 асари илмӣ ва тарҷумаи адабиёти математикӣ ба забони тоҷикӣ дар рушди илми математика ва ташаккули мактаби назарияи ададҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми арзанда гузоштааст.

Фаъолияти илмӣ ӯ намунаи пайванди таҳқиқоти бунёдӣ, таълимоти математикӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ илмӣ мебошад. Олим бар он ақида буд, ки математика забони универсалии маърифат аст, ки халқҳо ва миллатҳоро ба ҳам мепайвандад. Ин ҷаҳонбинӣ дар тамоми давраи фаъолияти илмӣ ва омӯзгорӣ ӯ таҷассум ёфта, ба ташаккули насли нави муҳаққиқон ва рушди илми математика дар Тоҷикистон ва берун аз он мусоидат намудааст.

АДАБИЁТ

1. Рахмонов, З. Х. Исмоилов Дододжон – первый доктор наук по теории чисел в Таджикистане (к восьмидесятилетию со дня рождения) // Материалы международной конференции «Современные проблемы теории чисел и математического анализа», посвященной 80-летию со дня рождения доктора физико-математических наук, профессора Дододжона Исмоилова, Душанбе, 29-30 апреля 2022 г. – С. 4 – 6.
2. Исмаилов, С. Н. Формирование и развитие теории чисел в Таджикистане / С. Н. Исмаилов // Вестник Таджикского национального университета, №4, 2023. – С. 33-42.
3. Исмаилов, С. Н. Ташаккул ва рушди назарияи ададҳо дар Тоҷикистон. Монография / С. Н. Исмаилов. – Душанбе: Матбаа, 2025. – 136 с.
4. Исмоилов, Д. Аддитивные проблемы делителей, 1-е издание, Душанбе, Изд-во Таджикского госуниверситета, 1988. – 116 с.; 2-е издание, Павлодар, Республика Казахстан, 2010. – 243 с.
5. Линник, Ю. В. Дисперсионный метод в бинарных аддитивных задачах / Ю. В. Линник. – Ленинград: Наука, 1961. – 208 с.
6. Klosterman, H.D. On the representations of a numbers in the form $ax^2 + by^2 + cz^2 + dt^2$ / H. D. Klosterman // Acta math., 1925. – Vol. 49. – Pp. 407 – 468.

7. Estermann, T. On the representations of a number as the sum of three or more product / T. Estermann // Proc. London Mathem. Soc., 1932. – Ser. (2). – Vol. 34. – Pp. 190 – 195.
8. Page, A. On the representations of a number as a sum of squares and products / A. Page // Proc. London Math. Soc., 1936. – Ser. 2. – Vol. 36. – Pp. 241 – 256.
9. Исмаилов, С. Н. Научное наследие Дододжона Исмоилова в теории чисел и алгебраической геометрии / С. Н. Исмаилов // Материалы международной конференции «Математика в современном мире», посвящённой 85-летию со дня рождения выдающегося таджикского математика, доктора физико-математических наук, профессора Собирова Темура Сафаровича. – Душанбе, 28-29 ноября 2025 года. – С. 139-145.
10. Исмоилов, Д. И. Оценки полных сумм характеров от многочленов / Д.И. Исмоилов // Труды МИАН, 1991. – Т. 200. – С. 171–184.
11. Хуа, Ло-Ген. Метод тригонометрических сумм и его применения в теории чисел / Хуа Ло-Ген. – М.: Мир, 1964. – 193 с.
12. Исмоилов, Д.И. Оценки полных тригонометрических сумм / Д. И. Исмоилов // Труды МИАН, 1994. – Т. 207. – С. 153–171.

МЕРОСИ ИЛМИИ ДОДОЧОН ИСМОИЛОВ ДАР НАЗАРИЯИ АДАДҲО ВА ГЕОМЕТРИЯИ АЛГЕБРАВӢ

Мақола ба ҳаёт ва фаъолияти илмии риёздони барҷастаи тоҷик, доктори илмҳои физикаю математика, профессор Додочон Исмоилов – нахустин доктори илм дар соҳаи алгебра ва назарияи ададҳо дар Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он марҳалаҳои асосии ҳаёт ва фаъолияти илмии ӯ, ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ ва саҳми арзишманди мавсуф дар рушди назарияи муносири ададҳо ва геометрияи алгебравӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Натиҷаҳои илмии Додочон Исмоилов дар соҳаи масъалаҳои аддитивии тақсимкунандаҳо, назарияи суммаҳои функсияҳои арифметикӣ, баҳоҳои суммаҳои тригонометрӣ ва тақсимшавии нуктаҳои бутун дар сатҳҳои алгебравӣ ба таври муфассал таҳлил қарда мешаванд. Муаллиф хусусияти аслии самтҳои илмии ӯ, истифодаи усулҳои мактаби академик И. М. Виноградов ва саҳми ӯро дар рушди самтҳои нави назарияи аналитикии ададҳо таъкид менамояд. Ҳамчунин маълумот оид ба мақолаҳои илмӣ, китобҳои дарсӣ, робитаҳои илмии байналмилалӣ ва фаъолияти омӯзгории ин олим оварда мешавад. Додочон Исмоилов дар ташаккул ва рушди мактаби математикаи тоҷик нақши калидӣ дошта, дар пешрафти илмҳои риёзӣ дар Тоҷикистон саҳми назаррас гузоштааст.

Вожаҳои калидӣ: *Додочон Исмоилов, назарияи ададҳо, геометрияи алгебравӣ, суммаҳои тригонометрӣ, муаммоҳои аддитивӣ, таърихи математикаи Тоҷикистон.*

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ДОДОДЖОНА ИСМОИЛОВА В ТЕОРИИ ЧИСЕЛ И АЛГЕБРАИЧЕСКОЙ ГЕОМЕТРИИ

Статья посвящена жизни и научной деятельности выдающегося таджикского математика, доктора физико-математических наук, профессора Дододжона Исмоилова – первого доктора науки по алгебре и теории чисел в Таджикистане. Освещаются основные этапы его биографии, научное становление и вклад в развитие современной теории чисел и алгебраической геометрии. Подробно рассматриваются результаты Исмоилова в области аддитивных проблем делителей, теории суммирования арифметических функций, оценок тригонометрических сумм и распределения целых точек на алгебраических поверхностях. Автор подчёркивает оригинальность его подходов, использование методов школы академика И.М. Виноградова и развитие новых направлений в аналитической теории чисел. Приводятся сведения о научных публикациях, учебниках, международных контактах и педагогической деятельности учёного, сыгравшего ключевую роль в формировании таджикской математической школы.

Ключевые слова: *Дододжон Исмоилов, теория чисел, алгебраическая геометрия, тригонометрические суммы, аддитивные проблемы, история математики Таджикистана.*

————— МУАРРИХ – ИСТОРИК – HISTORIAN —————

THE SCIENTIFIC LEGACY OF DODOJON ISMOILOV IN NUMBER THEORY AND ALGEBRAIC GEOMETRY

The article is devoted to the life and scientific work of the outstanding Tajik mathematician, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor Dodojon Ismoilov – the first Doctor of Science in the field of Algebra and Number Theory in Tajikistan. It highlights the main stages of his biography, academic formation, and significant contributions to modern number theory and algebraic geometry. Special attention is given to his results in additive divisor problems, the theory of summation of arithmetic functions, estimates of trigonometric sums, and the distribution of integer points on algebraic surfaces. The originality of his methods, based on the traditions of the I. M. Vinogradov mathematical school, and his development of new directions in analytic number theory are emphasized. The article also provides information about Ismoilov's publications, textbooks, international collaborations, and pedagogical activity, underscoring his crucial role in the formation of the Tajik mathematical school.

Keywords: *Dodojon Ismoilov, number theory, algebraic geometry, trigonometric sums, additive problems, history of mathematics in Tajikistan.*

Маълумот дар бораи муаллиф: **Неъматзода Сайфулло Неъмат** – номзади илмҳои физикаю математика, ходими калони илмӣ шӯбаи математикаи амалӣ ва механикаи Институти математикаи ба номи А. Ҷӯраеви Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. E-mail: saifullo@mail.ru, Суроға: 734063, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Айни, бинои 299/4.

Сведения об авторе: **Неъматзода Сайфулло Неъмат** – кандидат физико-математических наук, старший научный сотрудник отдела прикладной математики и механики Института математики имени А. Джураева Национальной Академии наук Таджикистана. E-mail: saifullo@mail.ru, Адрес: 734063, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айни, д. 299/4.

Information about the author: **Nematzoda Sayfullo Nemat** – candidate of physical and mathematical sciences, senior researcher at the department of applied mathematics and mechanics A. Dzhuraev Institute of mathematics of National Academy of sciences of Tajikistan. E-mail: saifullo@mail.ru_Address: 734063, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ayni st., 299/4.

УДК: 39 (575.31)

**УНИВЕРСАЛЬНЫЕ АРХЕТИПЫ, УНИКАЛЬНЫЕ ЭТНОМОТИВЫ
И ЛОКАЛЬНЫЕ ФЕНОМЕНЫ ВЫШИВКИ ВЕРХНЕГО ЗАРАФШАНА**
(полевые материалы и научные исследования З. А. Широковой)¹

ЛАРИСА ДОДХУДОЕВА,
Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

Информационная база данного исследования, касающаяся орнаментальной символики вышитых изделий Верхнего Зарафшана, основана на компаративистике подлинных фотодокументов коллекций этнографического архива Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана (далее ЭА), созданные выдающимся этнологом З. А. Широковой в период полевых работ 1958-1965 гг. На обороте почти каждого снимка ученая привела лаконичное описание зафиксированных ею артефактов. Частично эти фотоколлекции ранее были уже рассмотрены некоторыми авторами [2;6;7].

Другую часть составляет публикация З. А. Широковой «Декоративные вышивки таджиков верховьев Зеравшана» по данным полевых работ» [20], в которой она анализирует отдельные изделия, приведенные в фотоколлекциях ЭА, и приводит заключение, касающиеся развития вышивки и ее семантики в регионе. Несколько прорисовок мотивов вышивки женских головных и мужских поясных платков приведена ею в разделе «Одежда» монографии «Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана» [11]. Таким образом, собранная в экспедициях «живая информация» стала для известного этнографа весьма значимой на этапе ее теоретической обработки и практического использования.

Особо следует отметить связь орнаментальной символики вышивки данного региона с памятниками более раннего периода, поскольку стенные росписи Пенджикента, Уструшаны, Афрасиаба и Варахши – достоверные источники богатых традиций искусства вышивки Согда в целом и Зарафшана в частности. Такая преемственность, бесспорно не случайное, а закономерное явление, подтверждение чему можно найти среди артефактов вышивального искусства региона [1;15;19;21].

З. Широкова отмечала, что ее публикация «Декоративные вышивки таджиков верховьев Зеравшана», подготовленная на основе полевых материалов 1958-1964, является первой, т.к. изучением крупных изделий, которые здесь назывались *кашида* (*кашидадузӣ*), до нее никто не занимался [20,129]. Особо следует отметить, что подобный термин чаще всего относился к вышивке, исполненной тамбурным швом. Одновременно З. Широкова отметила и более привычное название вышивки *сӯзанӣ* в Пенджикенте и Горной Матче, где предпочитали вышивать гладью вприкреп двух видов: *босма* и *кандахаёл*.

Ученая также особо подчеркнула, что лишь в Центральном Зарафшане от Фалгара до Пенджикента в XX веке занимались изготовлением больших вышивок,

¹ Статья написана в рамках проекта «История таджикского народа. Этнография таджиков и других народов Таджикистана», государственный регистрационный номер 0121 TJ 1199.

тогда, как в других районах готовили в основном изделия в технике лоскутного шитья *гулбурй* (*курок*) и занимались вышиванием небольших изделий футляров для зеркал *ойнахалта*, чая *чойхалта* и т.п.

Согласно З. Широковой, розетки в Верхнем Зарафшане называли *лола* (тюльпан) а в Пенджикенте *ситора* (звезда). Традиционно центральный круглый медальон в композиции часто символизирует солнце или центр вселенной, а узоры вокруг него - упорядоченный космос. Этот культ астральных мотивов запечатлен во всемирно известных настенных росписях Пенджикента VII-VIII вв., где он оставался весьма значительным. В Верхнем Зарафшане розетки были разных типов: вихревые, махровые, белые, которые нередко называли *лолача* (тюльпан). Незамкнутые же розетки носили прозаическое название одного из предметов домашнего обихода *кафгирнуска* (мотив шумовки).

К космологическим символам относится и мотив *гули мохтоб*, украшающий поясной платок *яккабанд* из деха Колхозчиён (ЭА № 81-17, 81-149) с 8-ми конечными звездочками. Старинное же панно *сўзани* из деха Ёри сохранило изображение 10-ти конечной звезды (ЭА №58-86).

По мнению З. А. Широковой, оберег *чор чирог* (четыре светильника), хотя и утратил свой сакральный смысл в середине XX века, оставался весьма популярным в Верхнем Зарафшане. Это знак, как известно, отождествляет собой культ четырех божеств зороастрийского пантеона Ахурудмазду, Анахиту, Митру, Вэртагну, которые составляли при этом единство, образуемое четырьмя частями, т.е. *тетраду* [4,67]. Он также был связан с культом огня и порой был представлен в виде цветочного комплекса [6, 68;8,320; 16,68], как в *сўзани* из деха Ёри (ЭА №58-174).

Изображение птицы было достаточно значимо в вышивке региона. З. А. Широкова описала сузани с изображением петуха и курицы, указав, что иногда наряду с этими образами в композицию вводились и цыплята с целью пожелания плодородности. На свадебной простыне руичо из города Пенджикента (ЭА81-37) представлен многогранный духовный символ журавлиный клин *турнаи қатор* (*турна қатор*), который связан с птицей Симург, суфийским Фениксом, восстающим из пепла [9, 340;16,48]. Его полет - это метафора мистического пути к Творцу, стремление к духовному миру, верность в семье, исцеление, долголетие, странствие.

С. Г. Хмельницкий считал, что включение птиц в растительные орнаменты «чистейшим проявлением доисламского согдо - иранского мировоззрения», тесно связанного с зороастрийской и местной мифологией. Он особо отмечал, что птицы никогда не были просто деталями пейзажа, а представляли синтез фауны и флоры: манифестацию идеи единства всего живого [19,60].

Исследователями отмечено, что зооморфные изображения чрезвычайно редки в орнаментике древнего Пенджикента VII – VIII вв. З. А. Широкова также не зафиксировала широкого использования анималистических образов в вышивке Верхнего Зарафшана.

Исключение составляют лишь мотивы, косвенно напоминающие о них, например, поясные платки *яккабанд* с узором подковы лошади *наъли асп* и лапы мыши *панчаи мушпанчаи* (ЭА № 81-6.), а также сузани из деха Зосун с узором крыльев бабочки *шитарак* (*шатарак*) (ЭА №81-67).

В вышивках Зарафшана чаще встречаются традиционные символы в виде спаренных рогов горного козла *қушқорак* в *руичо* из деха Зосун (ЭА 81-277-278), сузани из деха Ёри (№ 58-174), в качестве оберега подмышкой *савлати култук*

девичьего халата из деха Рог (ЭА №57-404). Два рога *қушқорак*, *қушқорча*, *мавоҷхав*, исходящие из одного корня, символизируют Мировой корень - Древо жизни. Они - символ небес, центр универсальной гармонии и порядка. Наличие рогов в конкретном пространстве определяет его связь с космосом и его поддержку [13,64]. У таджиков *қушқорак* считается до сих пор магическим знаком.

Особое внимание З. А. Широкова обратила на молитвенный коврик *ҷойнамо* конца XIX-начала XX веков, в арке мехроба которого представлен скорпион *каждум*. Мулла запретил использовать его для молитвы, поскольку его символ не соответствовала религиозным установкам [20,133, рис. 5]. В Пенджикенте готовили *ҷойнамо*зы и для двоих молящихся *қушҷойнамо*з. Один из них имеет узор *лаби бом* (край крыши) или *бом* (крыша) в виде извилистых линий вдоль арочного проема (ЭА №58-233), символизируя собой защиту, укрытие от невзгод.

В вышивках Верхнего Зарафшана З. А. Широкова зафиксировала символ домашнего покровителя, возрождения и трудолюбия *гули қирмак* (*қармак*), т.е. червя (шелкопряда, гусеницы, личинки) в виде извивающегося мотива s-образной формы. Так, *қармаки лабиҷӯй* (червь у берега ручья) представлен в поясных платках *яккабанде* и *камарбандах* деха Ёри (ЭА №58-186,187) и деха Колхозчиён (ЭА №81-5, № 81-17) - в виде зигзагообразного рисунка.

Изображения всевозможных червей, сороконожек, головастиков, личинок, воплощавших в себе символы плодородия, являются реликтами древнеиранской культуры. В таджикской традиции символизм этого образа достаточно многослойный и относится к хтоническим существам, имеющим генетическую связь с землей, с предками [16,78;18,50]. Считалось, что бесплодной женщине достаточно съесть *қирмак*, чтобы обрести детей [12,34].

З. А. Широковой были зафиксированы несколько примеров с изображением острых зубцов *дандона*, *дандонаки калъа* (зубцы крепости) в сузани из селения Колхозчиён (ЭА № 81-6, 18, 81-49), на *камарбанде* из деха Мадм (ЭА №81-149). К этой группе примыкают и другие орнаментальные мотивы, связанные с архитектурой: *сангдандон* (каменный зубец) на сузани из селения Ғусар АЭ № 81-108), изображение кирпича *хишт* на *яккабанде* из деха Колхозчиён (АЭ №81-21) и *кунгра* (*кунгура*-зубец, выступ), представленный на рӯйчо из селения Ёри (АЭ № 58-172).

Древнейший символ *дандона* (*кунгура*, *кунгра*) подразумевает зубчатые края крепостных стен, ребром сложенные кирпичи, которые иногда называли *гули Сулаймон* (цветок Сулеймана). Согласно таджикской традиции, крепость соотносилась со священным центром Вселенной, вокруг которой строилась жизнь общины. В таджикском фольклоре она предстает метафорой непоколебимой веры, щита, духовной стойкости и мудрости предков [16,78;18, 198].

Рисунок ступенчатых зубцов сохранился в настенной живописи древнего Пенджикента VII-VII вв., главным образом, в качестве венчания оссуариев и кладки сырцовых минаретов Верхнего Зеравшана. Сам мотив известен с глубокой древности, т. к. украшал рельефы Персеполиса, головные уборы Аштарханидов, Сасанидов и, обретя особую символику, стал использоваться в орнаментике ремесленных изделий [3,92].

З. А. Широкова в своих комментариях к снимкам указала, что в селение Шамтуч известный мотив ромб, символ плодородия, женского начала, назывался *кулчиш*, а треугольник, означающий мужское, активное и солнечное начало, стойкость, оберег тумор, - *эзорак*. Варианты представления этих геометрических фигур в вышитых изделиях различны. Встречается композиция *чорбурчак* (*чорбурҷӣ*

-четырёхбашенный), состоящая из квадрата, вписанного в ромб, и ромба - снова в квадрат на руичо из селения Зосун (АЭ № 81-268). На наволочке *болинпуш* из деха Шинг (АЭ № 81-267) ромбы следуют друг за другом в виде линейного потока *чоройни қатор* (*чоройнаки қатор*), напоминая раппорт. На руйджо из этого же деха треугольники *эзорак* образуют также подобную связку *бандаки қатор*.

Местные мастерицы использовали различные виды орнаментальных цепочек: в виде жемчужника из кружков в цепи *занҷира*, ломаную линию *занҷира* на руичо из селения Колхозчиён (ЭА №81- 8), ее разорванную цепь *занҷирак - канде* на двух камарбандах (№ 81-4) из этого же деха (АЭ № 81-4, 81-49) и на сузани из селения Гусар.

Как и в стенописи древнего Пенджикента растительная орнаментика относится к группе самых популярных и распространенных в вышивке Верхнего Зарафшана. Особое значение придавали символике тюльпана, который восходит к эпохе бронзы, имеет зороастрийскую основу и фигурирует в раннесредневековых артефактах Бактрии Тохаристана и Согда. Как известно, цветок выступал важным символом ежегодного праздника «*Сайри гули лола*» (10-20 апреля), который ассоциируется с соблюдаемым и поныне ритуалом поминания Сиявуша (*авест.* «чёрный конь»), связанный со старотаджикским вариантом языческого культа, и мусульманским святым Хусейном. В доисламских культовых представлениях он символизировал весеннее возрождение сил природы, что зафиксировано в оформлении храмов Пенджикента, посвященных культу умирающих и воскресающих сил природы [16,68;9;14;17].

В вышивках Верхнего Зарафшана встречается немало руичо с узором пышного цветка-куста *гули шоҳон* или *гули шоҳ х* (королевский цветок, роза), оберег семейного процветания цветок ивы *гули бед* и мака *гули кўкнор*. Роза *гули шоҳон, гули шоҳ*, *садбарг* - многогранный образ, амбивалентность которого (красота и шипы) отражает философскую идею о неразрывной связи красоты и боли, удовольствия и страдания [16,62]. В классической персидско - таджикской поэзии мифопоэтический образ мака *кўкнор нусха* (*гули кўкнор*) представлен как символ иллюзий, забвения или опьянения вином божественной любви. Одновременно его знак в культуре народов Центральной Азии символизирует плодородие, обилие и служит оберегом от сглаза.

Узор *мўрчадузӣ* (муравьиный шов, знак муравья) был очень распространен в вышивке Зарафшана, примером чему может служить сузани из деха Ёри (ЭА № 58-171). Некоторые мастерицы *чевар* этот образ в силу формальной схожести рисунка рассматривают как зерна перца *каламфура*. Символ муравья традиционно связывают с мудростью, трудолюбием, сплоченностью, материальной прибылью.

Редкий шахматный орнамент *гули шахмат*, украшает *сандалипӯш* из селения Гусар (ЭА № 81-119). Этот мотив в виде уникального ритма светлых и темных клеток - вечное противостояние сил света и мрака, добра и зла, борьба противоположностей- символизировал порядок и космическое равновесие, служил оберегом, обозначал вспаханное и засеянное поле, плодородие, непрерывность жизненного процесса, его потенциальную бесконечность.

Бордюр же вышивок Верхнего Зарафшана, по мнению З. А. Широковой, составляли веточки, стебельки, вышитые одним цветом, прямые полосы *оби* (*оба*), темная полоса *магзӣ*, руйчо как на руичо из деха Зосун (ЭА №81-278).

По мысли В. Л. Ворониной, для развития в орнаменте какого-либо мотива важны два основных фактора. Во-первых, такой мотив должен иметь свой оригинал

в хозяйстве данного народа или окружающей природе; во-вторых, он должен обладать декоративными качествами и широкими композиционными возможностями [3,128]. В вышивальном наследии Верхнего Зарафшана они отражены достаточно полно.

Благодаря наследию З. А. Широковой, ее этнографическим фотоколлекциям и публикациям нам представлена культура Верхнего Зарафшана, его мифология, возникшая на основе народных эстетических представлений и отраженная в искусстве вышивки. В орнаментике региона прослеживаются черты зороастрийской символики, близкие и непосредственные аналогии раннесредневековой живописи Согда и прежде всего Пенджикента. Одновременно с универсальными архетипами, уникальными этномотивами в вышивальном наследии Верхнего Зарафшана сохранились и локальные феномены.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аминов Ф. Ш., Бобоева Д. С., Пулотов А. Г. Наследие узоров: преемственность орнаментальных мотивов от средневековых археологических находок Пенджикенте до сүзани XXвека. // Конфронси байналмилалии “Санъати сүзанидӯй: масоили хифзи анъанаҳо” шаҳри Панҷакент, 2 декабри соли 2025 - Панҷакент, 2025.-С. 69-77.
2. Бакиева М. К. Традиционные ремесла и промыслы Верховьев Зарафшана конца XIX - начала XXI веков (по материалам этнографического архива и этнографического музея им. М. С. Андреева Национальной академии наук Таджикистана. Автореф. дис. док. Фил (Ph.D). - Душанбе, 2025. - 28с.
3. Воронина В. Л. Архитектурный орнамент древнего Пянджикента// Скульптура и живопись древнего Пенджикента. / Ред. А. М. Беленицкий, и Б. Б. Пиотровский. - М.: 1959.- С.87-138.
4. Гиршман Р. М. Религии Ирана от У111в. до н.э. до периода ислам// Культура Востока: древность и раннее средневековье. - Ленинград, 1978.
5. Додхудоева, Л. Наследие Тахти Сангина и современная культура Таджикистана. Душанбе: Дониш, 2023. - 196 с.
6. Додхудоева, Л. Н., Бакиева М. К. Философские смыслы семантики орнамента Верховьев Зарафшана // Изв. НАНТ. Отд-ние обществ. наук. 2023, № 4 (273).- С. 22-25.
7. Додхудоева Л. Н., Саидова Б. Х. Семантика вышивки Верховьев Зарафшана (архивные документы Национальной академии наук Таджикистана// Конфронси байналмилалии “Санъати сүзанидӯй: масоили хифзи анъанаҳо” шаҳри Панҷакент ,2 дек.соли 2025 - Панҷакент, 2025.- С.12-15.
8. Емельяненко Т. Г. Искусство вышивки у таджиков //Таджики: история, культура, общество. СПб.: МАЭ РАН, 2014.-С. 320-341,
9. Ильясов Х. Суфийская концепция «Белых журавлей» Расула Гамзатова// Вопросы литературы. – 2007.- № 6.- С. 339-341.
10. Крюкова В. Ю. Тюльпаны и богини//Рахмат-наме. Сб статей к 70-летию Р. Р. Рахимова. / Отв. ред. М. Е. Резван. - СПб: САЭ РАН,2008.- С. 150-167.
11. Материальная культура таджиков Верховьев Зеравшана/Ред. А. К. Писарчик, Н. Н. Ершов. Текст: А. С. Давыдов, М. А. Хамиджанова, З. А. Широкова. - Душанбе, 1973. - 298с.
12. Мирбабаев А. К. Дахмаки Курката: раскопки и исследования //Материальная и духовная культура Уструшаны. Вып. 7 //Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. - Душанбе, 2003.-С. 25-36.
13. Народное искусство Таджикистана: традиционные ремесла. / Рук.проекта Р. Масов, ред.: Л. Додхудоева. Текст: Р. Масов, Н. Юнусова, Л. Додхудоева. - Душанбе, 2011.- 317 с.
14. Пещерева Е. М. Праздник тюльпана (лола) в сел. Исфара Кокандского уезда// В. В. Бартольд у туркестанские друзья ученики и почитатели. - Ташкент, 1927. С.374-384.

15. Пулатов. У. П. Чильхуджа (материальная культура Уструшаны. выпуск 3), Отв. ред Н. Н. Негматов. - Душанбе: Дониш, 1975.
16. Рузиев М. А. Декоративно-прикладное искусство таджиков. Душанбе: Контраст, - 2003. 256с.
17. Сухарева О. А. Празднества цветов у равнинных таджиков (конец XIX – начало XX в.) // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки /Отв. Ред. В. Н. Башилов. - М.: Наука, 1986.-С.31-47.
18. Хакимова Н. Семантика зооморфных орнаментов на тканях абра Худжанда (XIX-XX веков) // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. - 2014. № - 2 (39). - С. 46-52.
19. Хмельницкий С. Г. Конструкция и орнамент: Очерки истории архитектуры Средней Азии. Предисл. и коммент. Р. Г. Мурадова. М.- Berlin, Sawadowskaja - verlag, 2013.-120с.
20. Широкова З. А. Декоративные вышивки таджиков верховьев Зеравшана // История и этнография народов Средней Азии. - Душанбе, 1981. - С.129 - 142.
21. Materials of Panjakent archaeological expedition Report on conservation work on wall paintings from the lower palace in Panjakent 2012/ Compiled by M. B. Gervais, P. B. Lurje. S.- Petersburg, 2013.- 106p.

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ АРХЕТИПЫ, УНИКАЛЬНЫЕ ЭТНОМОТИВЫ И ЛОКАЛЬНЫЕ ФЕНОМЕНЫ ВЫШИВКИ ВЕРХНЕГО ЗАРАФШАНА (полевые материалы и научные исследования З. А. Широковой)

Древний таджикский город Пенджикент (*Панчакент*) в Зарафшане согласно решению Всемирного совета ремёсел (WCC) при ЮНЕСКО 21 октября 2025 года был признан «Всемирным городом ремёсел за вышивку сюзана». Однако история и семантика локальной вышивки Верхнего Зарафшана исследована далеко не полно, несмотря на тот факт, что существуют малоизвестные архивные и редкие научные публикации по данной проблематике. Среди них следует прежде всего отметить наследие известного этнолога XX века Зинаиды Александровны Широковой.

В данной статье предпринята попытка соотнести информацию различных источников - визуальных полевых материалов и публикаций З.А. Широковой по заявленной тематике - с целью представить наиболее полную картину развития орнаментальной символики Верховьев Зарафшана. Наследие З. А. Широковой представляет этнокультуру региона, его мифологию, народную эстетику, быт, отраженные в искусстве вышивки. В основе дизайна изделий можно выявить черты зороастрийской символики, аналогии раннесредневековой живописи. Тогда. Одновременно с универсальными архетипами, уникальными этномотивами в орнаментике Верхнего Зарафшана сохранились и локальные феномены. Анализ материалов З. А. Широковой позволяет выявить типологию и комплекс базовых представлений таджикского этноса и его предков об окружающем мире, природно-климатических условиях и специфическом ландшафте, его мифо-религиозное мировоззрение, особенности ритуально-обрядовой культуры.

Ключевые слова: *Таджикистан, Верхний Зарафшан, этнография, этнокультура, вышивка, символика.*

АРХЕТИПҲОИ УМУМӢ, ЭТНОНАҚШҲОИ БЕНАЗИР ВА ПАДИДАҲОИ МАҲАЛЛИИ ГУЛДӢЗИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН (маълумоти саҳроӣ ва мероси илмӣ З. А. Широкова)

21 октябри соли 2025 шаҳри бостонии Панчакент (воқеъ дар минтақаи Зарафшон) аз ҷониби Шурои ҷаҳонии ҳунароҳои дастӣ (WCC)-и назди ЮНЕСКО ҳамчун «Шаҳри ҷаҳонии ҳунароҳои дастӣ дар самти гулдӯзии сӯзанӣ» эътироф гардид. Бо вучуди мавҷудияти маводи бойгонӣ ва наشريҳои илмӣ нодир оид ба ин мавзӯ, таърих ва маънои рамзии гулдӯзии маҳаллии минтақаи болооби Зарафшон ҳанӯз пурра таҳқиқ нашудааст. Дар ин замина,

осори этнологи маъруфи асри XX Зинаида Александровна Широкова мавқеи муҳимро ишғол менамояд.

Дар ин мақола кӯшиш мешавад, ки маълумотро аз манбаъҳои гуногун - маълумоти майдони визуалӣ ва нигоштаҳои З. А. Широкова дар мавзӯи зикршуда - бо ҳам муқоиса гардад, то тасвири пурратарини рушди рамзгузори ороишӣ дар болооби водии Зарафшонро пешниҳод шавад. Мероси З. А. Широкова фарҳанги минтақа, асотири он, эстетикаи мардумӣ, ҳаёти ҳаррӯзаро, ки дар санъати гулдӯзӣ инъикос ёфтаанд, муаррифи мекунад.

Символизи зардуштӣ ва қиёсо бо тасвириҳои аввали асри миёнаи суғдӣ дар асли тарҳи минтақа муайян мешаванд. Дар баробари архетипҳои умумӣ ва нақшҳои беназири этникӣ, падидаҳои маҳаллӣ низ дар ороиши боло Зарафшон нигоҳ дошта шудаанд.

Таҳлили маводи ҷамъовардаи мардумшиносии маъруф З. А. Широкова имкон медиҳад, ки навъ ва маҷмуи мафҳумҳои бунёдии мардуми тоҷик ва аҷдоди онҳоро дар бораи олами атроф, шароити иқлимию табиӣ ва манзараи ҳоси ҷуғрофӣ, инчунин ҷаҳонбинии устурай - динӣ ва хусусиятҳои ҳоси фарҳанги маросимии онҳо муайян намоем.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, Зарафшон, мардумшиносии, этнофарҳанг, гулдӯзӣ, рамзшиносии.

UNIVERSAL ARCHETYPES, UNIQUE ETHNOMOTIFS AND LOCAL PHENOMENA IN UPPER ZARAFSHAN EMBROIDERY (Field data and research by Z. A. Shirokova)

On October 21, 2025, the ancient Tajik city of Panjakent (located in the Zarafshan region) was designated a "World Craft City for Suzani Embroidery" by the World Crafts Council (WCC) under UNESCO. However, the history and semantics of the local embroidery of the Upper Zarafshan region remain far from fully explored, despite the existence of obscure archival materials and rare scholarly publications on the subject. Foremost among these is the body of work by the renowned 20th-century ethnologist Zinaida Alexandrovna Shirokova.

This article attempts to correlate information from various sources-visual field data and Z.A. Shirokova's publications on the stated topic-in order to present the most complete picture of the development of ornamental symbolism in Upper Zarafshan. Z. A. Shirokova's legacy presents the region's culture, its mythology, folk aesthetics, everyday life reflected in the art of embroidery. Zoroastrian symbolism and analogies with early medieval Sogdian painting can be identified at the core of the region's design. Along with universal archetypes and unique ethnic motifs, local phenomena have also been preserved in the ornamentation of Upper Zarafshan. An analysis of the materials collected by Z. A. Shirokova makes it possible to identify the typology and set of fundamental concepts held by the Tajik people and their ancestors regarding the surrounding world, climatic and natural conditions, and the distinctive landscape, as well as their mytho - religious worldview and the specific features of their ritual culture.

Keywords: *Tajikistan, Upper Zarafshan, ethnography, ethnoculture, embroidery, symbolism.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Додхудоева Лариса Назаровна - мудири шуъбаи мардумшиносии Институти таърих, бостоншиносии ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: (+992) 918-61-95-84. E-mail: lorasdodo@rambler.ru

Сведения об авторе: Додхудоева Лариса Назаровна - заведующая отдела этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 918-61-95-84. E-mail: lorasdodo@rambler.ru

Information about the author: Dodkhudoeva Larisa Hazarovha - Head of the Ethnography Department at the A. Donish Institute of History, Archaeology, and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 918-61-95-84. E-mail: lorasdodo@rambler.ru

УДК: 572. 9: 904 (575.3)

**АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ РАШТА
(КАРАТЕГИНА) В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ¹****НАВРУЗБЕКОВ М. Н.,****Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ**

Раштская долина расположена в центрально - восточной части Таджикистана. Она находится к востоку от Гиссарского хребта, и представляет собой преимущественно горную долину Сурхоба с примыкающими участками долин Кызылсу и Вахша. С севера территория ограничена Каратегинским, Зеравшанским и Алайским хребтами, а с юга – хребтом Петра Первого.

Рашт (Каратегин) как историко - географический регион на протяжении длительного периода являлся одним из центров расселения населения, связанного с этнокультурными процессами формирования таджиков. Поэтому история и культура данного региона занимает важное место в изучении исторического прошлого таджикского народа. Изучение истории и формирования населения данной территории остается сложной задачей в отечественной истории, что обусловлено ограниченностью исторических сведений, особенно письменных источников, характеризующих население данного региона. В связи с этим антропологические данные приобретают особое значение как важнейшие источники для изучения процессов формирования и расселения населения, а также историко-демографического развития региона [15,140].

В географическом отношении Раштская долина подразделяется на три части – Верхнюю, Среднюю и Нижнюю. Основой такого деления служило течение главной водной артерии региона и изменение её названия на различных участках. Верхний Рашт охватывает участок от выхода реки из Алайской долины (Кыргызстан) до впадения в Муксу, где река называется Кызылсу. Средний Рашт располагается между устьями рек Муксу и Обихингоб, здесь он носит название Сурхоб. Нижний Рашт начинается от слияния Сурхоба с Обихингобом, после чего река получает название Вахш [2,3-16].

Раштская долина заселена преимущественно таджиками. В верхней части долины (Ляхшском районе) также проживают киргизы. Согласно современным статистическим данным, таджики составляют около 94,8% населения Раштской долины, тогда как доля кыргызов 5,2% [17]. Кыргызское население преимущественно проживает в Ляхшском районе, граничащем с Кыргызской Республикой [1].

В средневековых письменных источниках топоним Рашт ассоциируется с «Роштом», который связан с названием исторической области в долине реки Сурхоб [4,445]. По одной из популярных этимологических версий слова «Рашт/Рошт» имеют восточноиранское происхождение и означают «красный», что соответствует современному названию реки Сурхоб (красная река) [8]. С начала XV века данный регион был известен под названием «Каратегин» [3, 120-121].

¹ Статья подготовлена в рамках проекта «История таджикского народа (III в. - начало XX в.)», номер государственной регистрации 0121 TJ 1199

Научное изучение Раштской долины началось во второй половине XIX века. Сведения о природе, географии, истории, социально-экономическом положении и культуре данного региона нашли отражение в трудах дореволюционных российских военных, путешественников исследователей и других авторов. В советский период изучение Раштского региона стало более всесторонним.

Однако, несмотря на проведённые исследования, история региона, в частности палеоантропология его населения, остаётся недостаточна изученной. В силу своей географической изоляции население Рашта представляет особый интерес для антропологических исследований, особенно в контексте изучения населения горных районов Таджикистана. Для реконструкции антропологической картины региона большое значение имеет анализ палеоантропологических (останков древних людей) и соматологических данных (данные о современных населении). Их анализ позволит получить сведения о физических особенностях древнего и современного населения, а также исследовать проблемы заселения и миграций.

Следует отметить, что ранний этап заселения Раштской долины пока остаётся недостаточно изученным, поскольку на её территории ещё не обнаружены памятники каменного века. Тем не менее, исследователи предполагают, что в период мезолита и неолита племена охотников могли перемещаться на территории Восточного Памира по наиболее короткому маршруту из равнин Южного Таджикистана через Раштскую долину, по долинам рек Вахш, Сурхоб и Кызылсу, а далее по их притокам - Муксу - Баландкиику - к высокогорному плато. На возможность существования такого направления передвижения указывают промежуточные стоянки Дарай Шур (верховья Нурекского водохранилища) и Алайская стоянка в одноимённой долине [14,5-21; 2, 30].

Археологическими исследованиями установлено, что регион Рашт в бронзовом веке уже был заселён. Свидетельством данного процесса служат находки бронзовых топоров из села Оксай, датируемых эпохой поздней бронзы (XIV в.), а также погребение в селение Юст. Могильник Юст (II тыс. до н.э.) расположен на террасе реки Оби Хингоу на высоте 1462 метров над уровнем моря на территории современного Нурабадского района. Могильник был раскопан археологическим отрядом Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ (начальник Т. Г. Филимонова) в ходе проведения охранно-спасательных работ в зоне затопления Рогунской ГЭС. По находкам в частности, кубовидным сосудам, и особенностям погребального обряда включая следы небольших костров, автор раскопок Т. Г. Филимонова относит их к Бешкентско-Вахшской культуре. По её мнению, могильник был оставлен племенами Бешкентско - Вахшской культуры, которых привлекали богатые пастбища Раштской долины [2,30-31;16,22].

В могильнике Юст находились костные останки от трёх индивидов, которые были расположены на разных уровнях, ориентированные в разных направлениях. Первый скелет находился в сильном скорченном положении, на левом боку, а третий на правом. От второго индивида только сохранился череп. Исследование обнаруженных костных останков не проводилось, из-за отсутствия специалиста-антрополога, после чего костные останки были перезахоронены. Существующие обстоятельства не позволили определить антропологический тип погребённых на могильнике Юст. Однако на основе краниологического материала из могильников Бешкентской и Вахшской культур можно предположить, что погребённые обладали европеоидными антропологическими особенностями, в частности близкими к средиземноморскому антропологическому типу.

Согласно археологическим данным, в раннем железном веке территория Раштской долины, вероятно была связана с сакскими племенами. А. Н. Бернштам в долине реки Сурхоб выделил небольшие каменные курганы, которые предположительно отнес к сакскому времени [5, 221]. В Раште А. А. Мандельштам также зафиксировал сакские могильники, которые имеют аналоги с могильниками в Алайской долине [11, 111-116].

На территории Таджикистана сакские погребальные памятники наиболее широко представлены на Восточном Памире, где они достаточно хорошо изучены особенно в антропологическом отношении. По данным палеоантропологических исследований, население Восточного Памира сакского времени характеризуется преимущественно восточно-средиземноморским антропологическим типом [9, 177-194]. Учитывая антропологические данные по сакскому населению Восточного Памира, можно предположить, что население Раштской долины в сакское время также могло характеризоваться сходными антропологическими особенностями.

Небольшой антропологический материал был получен из могильника Ляхш I-II в верхнем Раште (современный Ляхшский район). В 1978г. Каратегинский хоздоговорной археологический отряд Института истории, археологии и этнографии А. Дониша под руководством Ю. Якубова раскопал курганные могильники Ляхш I-II. Могильники Ляхш I-II, оставленные кочевниками, предварительно датируются IV-VI вв.н.э. Изучая эти материалы Т. П. Кияткина отмечает, что население Сурхоба-Вахша, как в предыдущие периоды, сохранило свой европеоидный облик. Анализируя археологические материалы, полученные на территории Ляхша, академик Ю. Якубов отмечает, что древние обитатели этих районов были представителями ироноязычных племен, в частности саков и эфталитов.

Опираясь на археологические материалы исследователь оспаривает предположение о тюркизации населения верхней части бассейна Сурхоба начиная с I века н.э., которое высказывалось в научной литературе. Ю. Якубов также предполагает, что название «Ляхш» имеет таджикское происхождение и означает «ровное место». Он локализует домусульманский памятник Мыккургон в селении Сарикенджа и связывает его с Мугкурганом, то есть «курганом магов-огнепоклонников». Современное название селения Сарикенджа, по мнению исследователя, также имеет древнее таджикское происхождение и восходит к названию «Сари кандча», которое можно понимать как «начало селения». Слов «канд» в восточноиранских языках, а также в современном таджиком языке означает «селение» [18, 182-193].

Небольшой антропологический материал представлен из ямных погребений могильника Чатрсанг (X-XII вв. н.э.), расположенного на территории Ляхшского района. Согласно исследованиям Т. П. Кияткиной, для черепов из могильника Чатрсанг характерны европеоидные признаки, однако в отдельных погребениях встречаются черепа с монголоидной примесью [18, 193]. Исходя из этого, можно сказать, что данная ситуация свидетельствует не о полной тюркизации региона, а лишь о первоначальном и весьма ограниченном проникновении тюркского населения на территорию, где ранее преобладало население с европеоидным обликом. Исследование могильника Чатрсанг показывает, что ещё в развитое средневековье территория современного Ляхша была заселена ироноязычными населением. Кыргызы появляются в этом регионе, по имеющимся данным, в период позднего средневековья (XVI-XVIII вв.).

Антропологические исследования свидетельствуют о том, что в более поздние исторические периоды население Раштского региона сохраняло черты европеоидного типа. Об этом свидетельствуют как краниологические материалы из нижней части Рашта, относящиеся к поздним периодам, так и антропологические данные о современном населении.

Краниологический материал, полученный в ходе охранно-спасательных археологических работ из сельского кладбища Сичарога в зоне затопления Рогунской ГЭС, является важным источником для изучения антропологических особенностей таджикского населения Рашта, а также для исследования населения Таджикистана в период близкий к современности (XVIII - XX).

Краниологические материалы из могильника Сичарог характеризуются средними размерами мозговой коробки, высокой её высотой, среднешироким и несколько высоким лицом, узким носом и округлыми орбитами глаз. В целом серия определяется как европеоидная с возможной слабой примесью монголоидного компонента. По данным многомерного анализа, краниологические материалы Сичарога обнаруживают своеобразие на фоне синхронных групп Средней Азии и относятся к одному из вариантов европеоидного типа «Среднеазиатского Междуречья» [7, 16-23; 16, 49-53].

Краниоскопические данные показывают близость данной серии к некоторым ираноязычным группам и существенное отличие от ряда тюркских групп Средней Азии. По мнению авторов исследования, это может свидетельствовать об участии древних ираноязычных групп, в том числе саков, в формировании антропологического облика населения региона [16, 63-66; 10, 101-109]. Полученные результаты в целом согласуются с данными письменных источников, связывающих территорию Рашта с областью расселения сакских племён, и дополняются археологическими материалами, свидетельствующими о наличии сакских могильников в Раштском регионе.

На основе полученных антропологических данных известным российским антропологом А. И. Нечвалодой произведена антропологическая реконструкция по трём черепам (2 мужчин, 1 женщины) из могильника Сичарог. Полученный антропологический облик соответствует совокупности приведённых краниометрических и описательных характеристик [16, 55 - 58]. (Рисунок 1-2).

Рисунок 1. Реконструкция лица женщины 18-20 лет из Сичарога.
Автор А. И. Нечвалод.

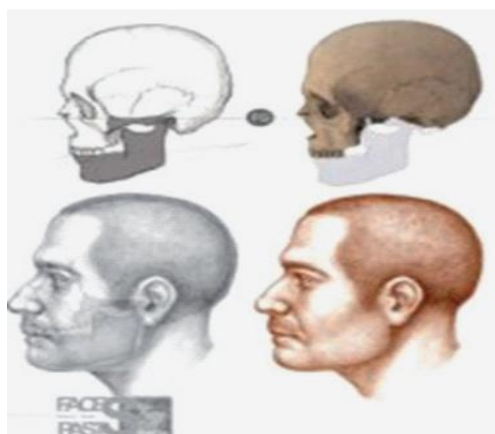

Рисунок 2. Реконструкция лица мужчины 25-30 лет из Сичарога.
Автор А. И. Нечвалод.

Современные таджики Раштской долины в антропологическом отношении относятся к горному варианту европеоидной расы Среднеазиатского Междуречья,

или памиро-ферганскому типу. Для данного антропологического типа характерны брахикефалия (круглоголовость), узкий и выступающий нос, обильный третичный волосной покров и слабая выраженность эпикантуса. Антропологическое исследование современного населения показывают, что среди таджиков Рашта и Памира встречается относительно более светлая пигментация кожи и светлая окраска глаз, в том числе серых и голубых оттенков [13,16].

В. В. Гинзбурга исследовавший таджиков Рашта (Каратегина), характеризует их таким образом: «Таджики Каратегина отличаются небольшими абсолютными размерами головы (за исключением высотного) и лица, средним (в пределах брахикефалии) головным указателем. Лоб средней высоты, ширины и наклона по сравнению с другими районами.

По горизонтальному профилю лица и скулам каратегинцы занимают среднее положение. Нос средней длины с более значительно выступающими крыльями. Пигментация волос бороды более темная, а головы менее темная. Радужина несколько светлее. Развитие бороды, а также волосного покрова на туловище и конечностях более слабое, чем в других районах.

В Каратегине рост немного выше среднего (166,34 см), а развитие тела в ширину несколько больше, чем в других районах. В связи с этим, в нем отмечается и больше (абсолютно и относительно) средний рост тела и более низкий индекс Пинье, чем в других районах» [6,159-161].

По данным В. В. Гинзбурга, таджики Каратегина в физическом плане однородны и имеют генетическое сходство с автохтонным населением древних Согда и Бактрии.

Особое место в изучении антропологии современного населения Таджикистана занимают исследования Л. В. Ошанина. В своих работах, он наряду с В. В. Гинзбургом и другими исследователями, характеризует таджиков Каратегина как население преимущественно европеоидного антропологического типа. В сравнительных материалах Ошанина, таджики Каратегина также обнаруживают антропологическое сходство с населением древних Бактрии и Согда [12, 67-68].

По мнению исследователя, население Каратегина и Дарваза представляет собой часть древнего ираноязычного населения Средней Азии. В своих исследованиях он не обнаруживает существенного влияния тюркских и монгольских групп на антропологический облик таджиков Каратегина и Дарваза. Данные по антропологии современного населения также не подтверждают представление о ранней и полной тюркизации верховьев Сурхоба.

Таким образом, антропологическое формирование населения Раштской долины происходило на основе древнего населения Средней Азии. Краниологические материалы Ляхша, Чатрсанга и Сичарога, а также данные по современному населению свидетельствуют о сохранении преемственности антропологического облика населения региона и преобладании различных исторических периодов. Выявленные в отдельных погребениях черепа с монголоидными и смешанными признаками представлены в ограниченном количестве и не свидетельствуют о полной смене или тюркизации местного населения, а указывают на отдельные случаи проникновения и взаимодействия с пришлым населением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдылдаев Э. Официальный отчет Чрезвычайного и Полномочного Посла Кыргызской Республики в Республике Таджикистан по этническому составу соотечественников //

- Информационное агентство Kaktus.media. — Бишкек, 2024. — URL: Kaktus.media: Сколько этнических кыргызов проживают в Таджикистане (дата обращения: 07.10.2026).
2. Археологические памятники зоны затопления водохранилища Рогунской ГЭС/ сост Т. Г.Филимонова. –Душанбе, 2023.-84 с.
3. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения.Т.1: — Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. -С.237-385.
4. Бартольд В. В. Работы по исторической географии. Сочинения. Т. 3. Москва: Изд-во восточной литературы, 1965. — 711 с.
5. Бернштам А. Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. — 347 с.
6. Гинзбург В. В. Горные таджики: материалы по антропологии таджиков Каратегина и Дарваза. — М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1937. — 475 с
7. Дубова Н. А., Куфтерин В. В., Наврузбеков М. Н. Новые антропологические материалы XVIII–XX вв. с территории Центрального Таджикистана // Вестник Филиала Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова в городе Душанбе. — Душанбе, 2017. — Т. 4. — № 1. — С. 16–23.
8. Исмоилов Ш. Топонимияи водии Қаротегин.-Душанбе, 1999.- С.396
9. Кияткина Т. П. Антропологические материалы эпохи бронзы и сакского времени Восточного Памира // Памяти А. А. Семенова. — Душанбе, 1980. — С. 177–194.
10. Куфтерин В. В., Дубова Н. А., Наврузбеков М. Н. Таджики д. Сичарог: к антропологии населения Центрального Таджикистана. Сообщение I: дискретно-варирующие признаки черепа // Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология. 2018. № 1. С. 101–109.
11. Мандельштам А. М. Кочевники на пути в Индию / отв. ред. М. П. Грязнов. — Москва; Ленинград: Наука, 1966. — 232 с. — (Материалы и исследования по археологии СССР; № 136). — (Труды Таджикской археологической экспедиции Института археологии АН СССР и Института истории им. А. Дониша АН Тадж ССР; т. 5). - С.111-116.
12. Ошанин Л. В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез её народов. Ч. 3. — Ереван, 1959.-196с.
13. Ошанин Л. В., Зезенкова В. Я. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии: сборник статей. — Ташкент: Издательство Академии наук УзССР, 1953. — 162 с.
14. Ранов В. А., Юсупов А. Х. Каменный инвентарь стоянки Дарай-Шур и его культурные связи // Культуры первобытной эпохи Таджикистана: (от мезолита до бронзы). — Душанбе, 1982. — С. 5–21.
15. Таджикистан/ М. Ю. Мамаджанова, А. Н. Протомов, М. Р. Рахимов [и др.], отв.ред. Д. А. Чумиев.-Москва: Мысль,1968.-239с.
16. Филимонова Т. Г., Дубова Н. А., Куфтерин В. В., Нечвалода А. И., Никифоров М. Г., Наврузбеков М. Н., Сайфуллоев Н., Джамилзода М., Саидзода Р. Антропологические исследования первого этапа зоны затопления Рогунской ГЭС:результаты первого сезона работ Антропологической группы Рогунской археологической экспедиции, июль–август 2017 г. — Душанбе: Истеъдод, 2018. — 72 с.
17. Численность населения Республики Таджикистан на 1 января 2024 года: Статистический сборник / Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. — Душанбе, 2024. — 125 с. — URL: Официальный портал Агентства по статистике РТ (дата обращения: 05.10.2026).
18. Якубов Ю. Археологические памятники Ляхша // АРТ.-Душанбе. -1984.-вып.-18.-С.182-193.

ХУСУСИЯТҲОИ АНТРОПОЛОГИИ СОКИНОНИ РАШТ (ҚАРОТЕГИН) ДАР ЧАШМАНДОЗИ ТАЪРИХӢ

Дар мақола хусусиятҳои антропологии сокинони минтақаи таърихӣ фарҳангии Рашт дар чашмандози таърихӣ баррасӣ шудаанд. Таваҷҷуҳи хос ба маълумоти бостоншиносӣ ва

антропологӣ зоҳир мешавад, ки он имкон медиҳанд, марҳалаҳои асосии маскуншавии минтақа ва равандҳои ташаккули он пайгирӣ карда шаванд.

Дар асоси маводи палеоантропологӣ хусусиятҳои антропологии сокинони қадимаи минтақаи таърихӣ фарҳангии Рашт баррасӣ мешаванд. Таҳлили маводи антропологӣ нишон медиҳад, ки дар таркиби антропологии сокинони минтақаи Рашт тағйироти назаррас ба мушоҳида намерасад.

Дар маҷмӯъ, сокинони ин минтақа то замони муосир симои антропологии худро нигоҳ доштааст, ки ин аз ворисияти хусусиятҳои антропологии аҳолӣ гувоҳӣ медиҳад.

Калидвожаҳо: *водии Рашт, Каратегин, палеоантропология, краниология, сақоӣҳо, тоҷикон, ворисияти антропологӣ.*

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ РАШТА (КАРАТЕГИНА) В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ

В статье рассматриваются антропологические особенности населения историко-культурного региона Рашта в исторической ретроспективе. Особое внимание уделяется археологическим и антропологическим данным, позволяющим проследить основные этапы заселения региона и процессы формирования его населения. На основе палеоантропологических материалов рассматриваются антропологические особенности древнего населения историко-культурного региона Рашта. Анализ антропологических материалов показал, что существенных изменений в антропологическом составе населения Раштского региона не наблюдается. Население в целом сохранило свой антропологический облик до современности, что свидетельствует о преемственности антропологических особенностей населения региона.

Ключевые слова: *Раштская долина, Каратегин, палеоантропология, краниология, саки, таджики, антропологическая преемственность.*

ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE POPULATION OF RASHT (KARATEGINA) FROM A HISTORICAL PERSPECTIVE

This article examines the anthropological characteristics of the population of the historical and cultural region of Rasht from a historical perspective. Particular attention is paid to archaeological and anthropological data, which enable us to trace the main stages of the region's settlement and the processes involved in the formation of its population. Based on palaeoanthropological materials, the anthropological characteristics of the ancient population of the Rasht historical and cultural region are examined. Analysis of the anthropological data has shown that no significant changes have been observed in the anthropological composition of the population of the Rasht region. The population as a whole has retained its anthropological characteristics to the present day, which attests to the continuity of the anthropological characteristics of the region's population.

Keywords: *The Rasht Valley, Karategin, palaeoanthropology, craniology, the Saka, the Tajiks, anthropological continuity.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Наврузбеков Маснав Ниёзмамадович - ходими илмӣи шӯбаи мардумшиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. E-mail: n-masnav83@mail.ru

Сведения об авторе: Наврузбеков Маснав Ниёзмамадович - научный сотрудник отдела этнографии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ. Адрес: 734025, Республики Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. E-mail: n-masnav83@mail.ru

About the author: Navruzbekov Masnav Niyozmamadovich - research fellow at the Department of Ethnography of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography NAST. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. E-mail: n-masnav83@mail.ru

УДК: 553.3/9 (091) (575.3)

**ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
В СРЕДНЕЙ АЗИИ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ
РЕСУРСОВ ТАДЖИКИСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ
XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

МАХМАДЗОДА У. Д.,

Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

История изучения и освоения природных ресурсов Таджикистана тесно связано с политическими и экономическими процессами произошедшими во второй половине XIX-начале XX вв. Не вдаваясь в подробности об исторических предпосылках и причинах завоевания и присоединения Средней Азии к царской России, следует констатировать, что именно политика Российской империи послужила началом всестороннего изучения не только истории, культуры и языка народов, но и географии, топографии и природных недр региона.

Поражение Царской России в Крымской войне 1853-1856 гг., на деле являлись результатом господства крепостнического строя и технической отсталости экономики и вооруженных сил страны и русского государства. Согласно Парижскому мирному соглашению 1856 года, Россия была вытеснена не только из европейской внешнеполитической арены, но и из Балкан и Черного моря. «Восточный вопрос» для России был важнейшей проблемой в деле продвижения её национальных интересов на международной арене. Также российское военное офицерство и генералитет, после поражения в Крымской войне находилось в состоянии дискомфорта и не прочь была избавиться от состояния синдрома проигравшего.

Император Александр II, взойшедший на Российский престол в 1855 году, осознавал необходимость проведения кардинальных реформ в стране. Да и, набравшие силу русская буржуазия и промышленники были заинтересованы в необходимости реформ и обеспечения надлежащих условий с целью подъема промышленного капитализма.

Наряду с этим, именно во второй половине XIX века усиливается Российско-Британское соперничество в Средней и по всей Центральной Азии известная как «Большая игра». Британия, укрепив свои колониальные позиции в Индии в 40-е гг. XIX века предпринимает усилия по установлению своего владычества и в Афганистане. В результате первой англо-афганской войны (1839-1942 гг.), британская армия заняла Кабул. Несмотря на то, что в 1842 г. британская армия покинула Кабул до 1919 года Британия сохраняла свой протекторат над Афганистаном. На протяжении всего этого времени между Россией и Британией шло торгово - экономическое и политическое соперничество как в странах Средней Азии, так и в Афганистане.

Обеспечение безопасности на подступах Российской империи, стабильное торговые отношения российских купцов в Средней Азии, защита своих подданных от разорительных набегов кокандцев и хивинцев стала актуальной проблемой администрации Оренбургского генерал-губернаторства. В IV томе «История

таджикского народа» изданное в 2010 году отмечается, что: «В письме Перовского военному министру (29 января 1853 г., № 100), идёт речь о целях и значении утверждения России на Сырдарье. В документе отмечена двоякая польза от решения данного вопроса: Во-первых, этим прекращаются взаимные опустошительные набеги, воцарится спокойствие на южных рубежах России, улучшится административное устройство и тем самым «умножится народное богатство, а в соразмерности с этим возрастут и доходы казны»; во-вторых, прочное занятие реки Сыра способствовало бы сближению со среднеазиатскими владениями, что является надёжным и выгодным основанием для усиления политического и коммерческого влияния России в регионе. На передний план выводятся политические и экономические выгоды России. Именно они были главной причиной её стремления укрепиться в пограничных пределах владений среднеазиатских ханств» [7, 474].

По прибытию в Бухару, посольство Н. Игнатьева 22 сентября 1857 года эмиру был предложен текст договора содержащий пункты об освобождении русских пленных, уменьшения таможенной пошлины наполовину, ограждения русских торговцев от произвола бухарских чиновников, о свободном пребывании в Бухаре временного торгового агентства, предоставлении русским торговцем особых караван-сараев, о свободном плавании русских судов по Амударье, для перевозки товаров и т.д. Эмир Бухары Насрулла дал согласие на предложение привилегии со стороны России. Результаты визита посольства Игнатьева были успешными. После соглашения 1857 года заключенное Н. Игнатьевым и властями Бухарского Эмирата участились посещения научных и военных экспедиций в Бухару. Началась целенаправленная работа по сбору стратегических возможных информации с целью продвижения геополитических и экономических интересов Российской империи в Средней Азии.

Собранная информация и сведения о географии, топографии и общественно-политической обстановки Средней Азии в конце 50-х – начала 60-х годов XIX века были использованы в период начала продвижения российских войск в 60-е годы XIX века.

В этот период Среднюю Азию посетили научные экспедиции П.П. Семенова-Тян-Шанского в сопровождении русских офицеров Н.А. Иваншинцева, Н.Л. Пушина, А. Ульского, А. Семенова и подпоручика Меньшикова. Члены экспедиции провели береговые съемки всего Каспийского побережья.

Экспедиция Н. А. Северцева в 1857 году в составе учёных-естественников И. К. Борщева, Е. Аристова, топографа Е. А. Алексеева исследовала Арало - Каспийскую низменность. В 1858 г. Чокан Валиханов со своей экспедиций посетил Кашгар через центральный Тянь - Шань. В 1858-1860 гг. экспедиция М. И. Ванюкова исследовали озеро Иссык - Куль и Закаспийские края. В 1859 году экспедиция под руководством полковника Дапровиля привела съемки и картографию восточных берегов Каспийского моря. В 1864 году Н. А. Северцев изучил Загуйскую долину.

Организованные экспедиции были проведены с целью подготовки вооруженного продвижения России в Среднюю Азию. Наряду с этим, сведения собранные экспедициями в конце 50-х начало 60-х гг. XIX века представляли важное научное значение о природных, климатических и географических особенностей региона [3, 801-830; 7, 489].

В своем письме генерал-губернатор Оренбурга А. А. Катенин на имя Министерства иностранных дел России от 1857 года обращает внимание на невыносимые условия российских торговцев в Средней Азии и призывает принять

меры по изучению существующей ситуации. А. А. Катенин предлагает создать в городах Средней Азии постоянные торговые представительства. Так как бухарские и хивинские торговцы закупают российские товары непосредственно у производителей российские купцы лишены возможности приобретать товары в городах Средней Азии и приобретают их у посредников [11, 51].

С учётом внешнеполитических факторов сложившейся в середине и второй половине XIX века и торгово-экономических интересов Российской империи, не оставалось иного пути, чем заняться расширением своей территории и влияния в Средней Азии. Российское правительство осознавало, что Британии, укрепившей в Индии и с нерешёнными проблемами в Афганистане, лучше иметь стабильную обстановку на северных территориях от его колоний и ей не прочь разделить зоны влияния с Россией в «Большой игре» в Центральной Азии.

В мае 1864 г. Российские войска в составе 2500 солдат и офицеров, при 22 орудиях под командованием полковника М. Чернякова выступила со стороны Оренбурга, Чимкента по пути заняв укрепления Мерке, крепость Авлие - Ата. Летом 1865 г. Российские войска вошли в Ташкент. В 1866 году командованием Российских войск с целью дальнейшего присоединения Джиззах, Ходжента был назначен генерал Д. И. Романовский.

В 1867 году на присоединённых территориях Средней Азии было образовано Туркестанское генерал - губернаторство во главе с генерал-адъютантом К. П. фон - Кауфмоном.

Завоевание и присоединение Средней Азии к Царской России имело двоякое историческое последствие. Произошедшие события имеют политические и социально-экономические предпосылки и являются исторической закономерностью.

Установление централизованной государственной структуры привели к политической стабильности в регионе. Была ликвидирована коммуникационная экономическая и культурная изоляция Средней Азии. Проникновение товарно-денежных отношений также положительно повлияло на рост экономики Средней Азии. Изучение истории, культуры, языка и природных недр Таджикистан и всей Средней Азии, естественно было в интересах метрополия. Наряду с этим научно-технические возможности Российской империи способствовали росту экономического потенциала Средней Азии и культурным и политическим трансформационным процессам.

Следует отметить продуманную и гибкую политику властей Туркестанского генерал - губернаторства по отношению к так называемым туземцам, т. е. к местному населению.

Первый генерал - губернатор Туркестана генерал-адъютант К. фон - Кауфман – знаток Востока и языков народов края проявлял непомерное уважение к религии, культуре и истории народов Средней Азии. Создание русско - туземных школ, библиотек, медицинских амбулаторий, организация типографий и издание газеты «Туркестанские ведомости», театров и конечно научных кружков по изучению истории, литературы, географии и природных недр края способствовало политическим и экономическим интересам Российской империи в Средней Азии. Появление первых промышленных предприятий по первичной обработке хлопка, угольных шахт в Исфаре, добыча нефти компанией «САНТО» вблизи Канибадама, начало строительства железной дороги в 1885 году способствовали более глубокому изучению природных богатств Таджикистана.

Правительство Российской империи чётко осознавала необходимость эффективного использования экономического потенциала Туркестанского генерал-губернаторства. Вывоз сельскохозяйственного сырья, и прежде всего хлопка, требовала его первичной обработки на местах. В свою очередь строительство хлопкоочистительных заводов, а их в начале XX века в крае было построено 250, требовала угля, нефти и т. д. Транспортировка экспорта и импорта товаров требовала усовершенствования системы логистики и коммуникации в крае. России также было необходимо закрепиться на рынке сбыта своих промышленных товаров, так как русские промышленники не имели доступа к рынкам европейских стран. Развивающаяся текстильная отрасль требовала все больше сырья и наличие региона сбыта.

С учётом подобного обстоятельства, было необходимо расширение базы местного сырья и эффективного использования природных ресурсов Средней Азии в деле продвижения экономической политики России. Именно, намерение удешевления производства и доставки среднеазиатского сырья в Россию, поиск и разработка природных ресурсов и дальнейшее их использование на предприятиях промышленных центров страны, способствовала всестороннему и широкому изучению Таджикистана.

Во второй половине XIX века со стороны Российских исследователей активизировалось научное изучение Таджикистана, и в целом Средней Азии. С целью исследования природы и недр региона были привлечены видные учёные области естествознания. Российское правительство выделяло необходимые средства для организации научных экспедиций по всей Средней Азии.

По инициативе К. П. фон - Кауфмана весной 1870 года была снаряжена военная экспедиция в верховья Зарафшана. Целью экспедиции было укрепление Российского присутствия в этом горном регионе Таджикистана. Помимо военного потенциала в состав экспедиции были включены ряд учёных, явившиеся одними из первых исследователей горных регионов Таджикистана. В состав экспедиции вошли А. П. Федченко, О. А. Федченко, горные инженеры Д. Мышенков, Д. Л. Иванов и др. [9, 4 - 9]. Наряду с решением военно - политических задач, члены «Искандаркульской экспедиции», именно такое название получила эта миссия, собрали достаточно богатый материал геологического, биологического, этнографического и филологического характера [1,44]. Именно Зарафшанская долина является богатым регионом природных залежей в Таджикистане.

Во второй половине XIX века, в результате осуществляемой экономической политики России, на территории Таджикистана зародилась горная промышленность. В 1868 близ Ходжента были открыты залежи угля, началась её промышленная добыча. В Кокинских копиях купца Иванова и Ново - Кокинсайских потях Петровой, в Шурабе Исфаринской волости Кокандского уезда, принадлежащей Политковскому, добываемый уголь широко применялся в хлопкоочистительных заводах, железнодорожном транспорте и для бытовых нужд, как переселенцев, так и местного населения [7, 575].

В конце XIX века в северных районах Таджикистана были открыты месторождения кварца, нашатыря, гипса, серебра и других полезных ископаемых. На этой основе наблюдается рост промышленного производства в Таджикистане. Начинается формирование отряда национального рабочего класса и местной буржуазии.

Развитие сети железнодорожной дороги в 80-90 - е годы XIX века способствовало развитию, торговли, сельскохозяйственного и промышленного

производства, что в свою очередь актуализировало проблему добычи необходимого сырья в виде полезных природных ископаемых.

Современная Горно-Бадахшанская автономная область Республики Таджикистан, куда входит большой пласт гор Памира, занимала особое место в «Большой игры» супердержав в Средней Азии. Памирские горы являются не только важным стратегическим, но и богатым природными недрами регионом. В 70-80-е годы XIX века ещё до полного решения Памирского вопроса между Британией и Россией, русские исследователи приступили к тщательному изучению его физико-географических особенностей и имеющих ресурсов природных ископаемых.

Основоположником исследования Памира, безусловно считается талантливый учёный и путешественник А. П. Федченко. В 1869 - 1872 гг. им были осуществлены несколько успешных научных поездок в Зарафшанскую долину, к Искандеркулю и Кокандское ханство дойдя до рубежей Памирских гор.

Военно-научная экспедиция под руководством М. Д. Скоболева в марте 1876 года через Алайскую долину дошла до современного Мургаба (Западная ГБАО РТ) и вышла к озеру Рангул. Учёные входившие в состав экспедиции М. Д. Скоболева, такие как Бонсдарф, Лебедев, Костенко, Коростовцев, Ошанин и др. провели успешную исследовательскую работу по сбору и анализу данных о рельефе, погоде, климате, растительного и животного мира и природных ресурсов Западного Памира современного Таджикистана [5]. Активное участие в исследовании Таджикистана и в частности, Памира принимало Российское географическое общество.

В 1877-1878 гг. Императорское Русское географическое общество провело комплексное научное исследование Ферганской долины и Памира. Руководил Фергано - Памирской экспедицией успешный исследователь области зоологии и географии Н. А. Северцев. Наиболее подробно о научно-исследовательских достижениях ИРГО по изучении Средней Азии и Таджикистана и результатах экспедиции организованные в Туркестане во второй половине XIX – начале XX вв. изложено в монографии кандидата исторических наук З. Ю. Рахматовой [8, 81].

В 80-90-е годы XIX века ИРГО систематически были организованы научные экспедиции в Зарафшанскую долину, Памир и Восточную Бухару. Среди тех, кто активно занимались исследованием природных ресурсов региона были такие учёные, как Д. Иванов, Мушкетов, Д. Г. Путлта, Сорокин, Грум - Грижимайло, Громбчевский, Коржинский и др.

Следует заметить, что в 80-90-е гг. XIX века активизировали свой научный интерес к региону и европейские исследователи. Так, французские исследователи Катос и Бонвало в 1881 посетили Ферганскую долину, английские путешественники Свен - Гединон и Олуфси в 1894 и 1897 гг. провели путешествие по Памиру [8, 88].

Исследование природных ресурсов Таджикистана во второй половине XIX века тесно связано с именами таких российских учёных, как Н. А. Северцева, И. В. Мушкетова, Г. Д. Романовского, П. П. Семёнова - Тяньшанского, Д. Л. Иванова, Г. Е. Грум-Грижимайло, И. Липского, Д. В. Наливкина, И. В. Мушкетова совершая научную экспедицию в Среднюю Азию в составе ограниченного отряда один из первых сумел составить геологическую карту Тянь-Шаня, Памира, Туранской низменности. Труды И. В. Мушкетова были широко востребованы не только его последователями начало XX века, но и советскими исследователями.

Как отмечает в своей монографии, кандидат исторических наук З.Ю. Рахматова: «В 1884 году издана первая геологическая карта Туркестанского края. Появились первые гидрометеорологические станции в Ходженте (1870 г.), Ура-

Тюбе (1873 г.), Пенджикенте (1879 г.) и Мургабе (1892 г.). Вовлечение Таджикистана в сферу экономических и научных интересов России, несмотря на великодержавную политику царизма, способствовало знакомству местных жителей с более совершенной земледельческой, промышленной и транспортной техникой, различными способами обработки земли, новыми сельскохозяйственными культурами (картофель, сахарная свёкла, овёс, томат и др.). Приобщение народов Средней Азии к русской культуре оказало влияние на формирование местной просветительской, научной и технической мысли XIX – начала XX вв. (Ахмад Дониш, Ходжи Халифа, Ходжи Юсуф, Якуби Фаранг и др.)» [8,110].

Исследование природных ресурсов Таджикистана в начале XX века связано с именами крупных учёных России, как О. А. Федченко и А. Федченко [10].

Более подробно научная деятельность Ольги Александровны Федченко и Борисова Александровича Федченко по изучению природных ресурсов Памира отражено в монографии доктора исторических наук В. В. Дубовицкого [4].

В начале XX века активное участие в исследовании географии Таджикистана принимали Н. Л. Корженевский, П. И. Беседин, П. И. Кузнецов, В. Ф. Ошанин, Р. Клебельсберг, А. А. Кушакевич, А. И. Вилкинс, С. Н. Вильберг, Л. С. Берга и многие др.

В 1916 году Рушан и Шугнан Памира посетил впоследствии всемирно известный генетик Н. И. Вавилов. Учёный впервые составил коллекцию эндемичных памирских сортов зерновых [2, 3].

Во втором десятилетии XX века именно Российское научное сообщество владело наиболее полными и достоверными научными познаниями о Таджикистане и среднеазиатским регионам в целом. Российская ориенталистика стала наиболее успешной и передовой в Европе и мире.

В силу экономического положения и внешнеполитической ситуации конца XIX – начало XX века Таджикистан, как и в настоящее время являлся и является зоной национальных интересов России. Природные и человеческие ресурсы Таджикистана являются определенным фактором в осуществлении его геополитических в регионе. Присоединение Средней Азии к России положило начало научному изучению природного потенциала Таджикистана. Российскими учёными были составлены географические карты, проведены топ. графические съемки, определены особенности горных хребтов, даны описание флоры и фауны, выявлены месторождения залежей энергоносителей, металлов и строительного сырья Таджикистана.

Помимо природных недр российскими учёными было проведено обширное изучение растительного и животного мира Таджикистана. Были определены главные направления развития аграрного сектора экономики, особенности растениеводства и животноводства в условиях высокогорья края. Были собраны коллекции зерновых культур, выявлены до сих пор неизвестные поголовья крупного и мелкого скота приемлемого в условиях Таджикистана.

В конце XIX веков открытие российскими геологами месторождения угля, нефти, серебра, свинца, гипса, нашатыря, и других металлов, стали добываться и разрабатываться на промышленной основе российской техники и технологии.

Создание горнодобывающей промышленности Таджикистан тесно связано с приходом Российского капитала и инженерно-технических и рабочих кадров. Российской империей была заложена большая научная база для дальнейшего исследования и промышленной разработки природных ресурсов в XX веке. Многие Российские учёные предложили изыскательскую деятельность в Таджикистане и в

Советское время и внесли достойный вклад в дело развития народного хозяйства Таджикской ССР.

Научная деятельность русских исследователей, научные общества и кружки, действующие в городах Туркестана и Таджикистана в том числе, открытие публичных библиотек, издание газет и журналов на русском языке оказала положительное влияние на рост интеллектуального потенциала таджикских просвещённых людей. Основоположник таджикского просветительства второй половины XIX в. Ахмад Дониш, трижды посетивший культурные и научные центры России, активно продвигал идею просветительства и развитие естествознания среди молодёжи и населения Бухарского Эмирата.

Так, уроженец города Ходжента, Ходжа Юсуф Мирфаёзов – талантливый энциклопедист, географ, астроном - на протяжении долгих лет работая над созданием глобуса земли в 1895 году завершил её. В 1890 году был приглашен в Санкт - Петербург и продемонстрировал глобус императору Александру III. Х. Ю. Мирфаёзов проводил большую работу по составлению географической карты и Средней Азии. Имел тесные творческие связи с Российскими коллегами, часто посещал собрание Туркестанского отделения Императорского Русского Географического Общества.

Именно российские крупные исследователи сферы естествознания во главе крупных биологов, академика Е. Н. Павловским стали у истоков создания научного центра в Таджикистане. Становление и дальнейшее развитие академической науки Таджикистана происходило под непосредственным участием крупных российских учёных XIX – XX вв.

Общественно-политические события первой четверти XX в. в России – Великая Октябрьская революция 1917 года, образование Советского Союза, образование и вхождение в его состав Таджикской АССР в 1924 г. и Таджикской ССР в 1929 году явилось судьбоносным историческим событием для таджикского народа. Впервые после тысячелетнего перерыва, т.е. распада государства Саманидов, на карте появилась республика, с её национальным определением. Союз Советских Социалистических Республик явился уникальным историческим объединением народов, а политика строительства социалистического общества и экономики была направлена на создание справедливого Союза равных наций и народов.

Развитие национальных территорий проводилась с учётом интересов, как и всего Советского Союза и непосредственно всех республик. Без материальной и интеллектуальной поддержки Союзного государства экономического духовно - культурного развития Таджикистана, как одного из пятнадцати республик СССР имело бы иные результаты. Проведение индустриализации и осуществление политики культурной революции в Таджикистане всячески способствовали успешному изучению и освоению природных недр и ресурсов республики.

Российская Федерация и по ныне имеет существенные национальные интересы в Таджикистане. Дальнейшее разработки природных недр Таджикистана, совместно с государственным и частным капиталом Российской Федерации является обоюдовыгодным проектом. Именно соответствующие научные и ведомственные подразделения обладают достаточно обширной научно-технической информацией и потенциалом природных недр Таджикистана.

Обретенный опыт российских учёных во второй половине XIX – начало XX веков имеют большое научно - практическое и экономическое значение в современных условиях государственной независимости Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и России. Лекции. - Ленинград, 1925. - 318 с.
2. Бахтеев Ф. Х. Академик Николай Иванович Вавилов. // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отд. Биологический. – 1958. -Т. 63. - 210 с.
3. Гафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
4. Дубовицкий В. В. Деятельность Туркестанского отдела русского географического общества по изучению территории Таджикистан (1897-1917 гг.). - Душанбе: Хумо. – 2006. - 160 с.
5. Дубовицкий В. В., Дубовицкая И., Шерматов Г. А. У врат Востока: сборник очерков - Душанбе, Орбита, 2011. – 215с.
6. Первое дополнение к флоре Памира. //Спб. Ботан. сад. - Спб. -1905. Т. XXIV, вып.2. - С.123 -154; Пятое дополнение к флоре Памира. V Тр. СПб Ботан. Сад. - СПб. Ботан. Сад. -1914. Т.XXXI. вып. 3. - С. 441- 490.
7. История таджикского народа. Т.IV. Позднее средневековье и новое время. (XVI в. -1917 г.). - Душанбе, 2010. -1124 с.
8. Рахматова З. Ю. Вклад русских учёных в формирование и развитие естественных наук Таджикистана во второй половине XIX – начале XX веков. -Душанбе: Российско-Таджикский (славянский) университет. -2014. – 196 с.
9. Таджикистан (Природа и природные ресурсы). - Душанбе: Дониш, 1982. - 601 с.
10. Федченко О. А. Флора Памира. Собственное исследование 1901 г. и свод предыдущих. Тр. Батале сада. - Спб. -1903. -250 с.
11. Халфин Н. А. Россия и ханство Средней Азии. -М., 1974. -130 с.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ ТАДЖИКИСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье излагается внешнеполитическая ситуация Российской империи в середине и второй половине XIX века, приведшей к её продвижению в Среднюю Азию. Проникновение Российской империи в Среднюю Азию могла решить не только её геополитические амбиции в ходе «Большой игры» и политического противостояния с Британией, но и заработать определенные экономические дивиденды в условиях развивающейся капиталистических отношений и развития промышленности во второй половине XIX века.

Также отмечается и оценивается вклад российских исследователей в изучение географии, геологии, флоры и фауны Таджикистана во второй половине XIX – начале XX века. Российскими учёными был собран большой объем сведений о природных ресурсах Таджикистана, которые были востребованы и в период Советской власти.

Ключевые слова: *Россия, Средняя Азия, Таджикистан, Памир, политика, природные ресурсы, экономика, учёные, география, геология.*

МАНФИАТҲОИ ГЕОПОЛИТИКИИ ИМПЕРИЯИ РОССИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ОМУЌИШИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Дар мақола вазъи сиёсии императории Россия дар миёна ва нимаи дуюми асри XIX баррасӣ гардида, ибраз мешавад, ки он ба ҳаракат ва ҳамроҳкунии Осиеи Миёна оварда расонидааст. Забт ва ҳамроҳкунии Осиеи Миёна ба Россия на танҳо ба манфиати сиёсии он дар раванди «Бозии бузург» ба хилофи Британия, балки бо мақсади манфиатҷӯии иқтисодӣ, дар шароити ривочи муносибатҳои сармоядорӣ ва рушди саноаткунонии босуръати он ба ҳисоб мерафт.

Баробари ин, саҳми олимони ва муҳаққиқони соҳаи табиатшиносии Россия дар омузиши нуруи табиӣ ва захираҳои зерзаминии Тоҷикистон инъикос гардидааст. Омузиши

захираҳои табиӣи Тоҷикистон аз ҷониби ҷуғрофияшиносон, геологҳо, биологҳо натиҷаҳои назарраси илмӣ буда, маҳсули таҳқиқоти онҳо дар замони Иттиҳоди Шуравӣ баҳри амалисозии таҳаввулоту иқтисодӣ васеъ истифода гардидаанд.

Калидвожаҳо: *Россия, Осиёи Миёна, Тоҷикистон, Помир, сиёсат, захираҳои табиӣ, иқтисодиёт, олимон, ҷуғрофия, геология.*

GEOPOLITICAL INTERESTS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN CENTRAL ASIA AND RESOURCE EXPLORATION OF TAJIKISTAN'S NATU- RAL RESOURCES IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

This article examines the foreign policy situation of the Russian Empire in the mid- and second half of the 19th century, leading to its expansion into Central Asia. The Russian Empire's penetration of Central Asia could not only fulfill its geopolitical ambitions during the Great Game and political confrontation with Britain, but also reap certain economic dividends in the context of developing capitalist relations and industrial development in the second half of the 19th century.

The article also notes and evaluates the contribution of Russian researchers to the study of the geography, geology, flora, and fauna of Tajikistan in the second half of the 19th and early 20th centuries. Russian scientists collected a large amount of information on Tajikistan's natural resources, which remained in demand during the Soviet era.

Key words: *Russia, Central Asia, Tajikistan, Pamir, politics, natural resources, economics, scientists, geography, geology.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Маҳмадзода Убайдулло Давлат - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсент, декани факултети дипломатия ва сиёсат. **Суроға:** 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: 907-42-95-24 E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

Сведения об авторе: Махмадзода Убайдулло Давлат - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат исторических наук, доцент, декан факультета дипломатии и политики. **Адрес:** 734003 город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира 33. Телефон: 907-42-95-24 E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

Information about the author: Makhmadzoda Ubaydullo Davlat - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, dean of the faculty of diplomacy and politics. **Address:** 734003 Republic of Tajikistan Dushanbe, street. Said Nosir 33 Phone: 907-42-95-24 E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

Маҷаллаи «Муаррих» нашрияи илмӣ - назариявии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон буда, маводи соҳаи илмҳои таърихро дар бар мегирад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори омма» ба нашр омода мешавад.

ҲАДАФҲОИ МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ ТАҚРИЗШАВАНДАИ «МУАРРИХ»

– инъикоси саривактии натиҷаҳои фаъолияти таҳқиқотии олимони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин олимони мамолики хориҷии наздику дур, аз рӯйи соҳаҳои зерини илм: таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, сиккашиносӣ, таърихи илм ва техника, таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ, таърихи санъат, фарҳанг, фалсафа.

– инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ;

– ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯӣҳои илмӣ;

– инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори илмҳои таърихшиносӣ;

– ҷустуҷӯии донишҳои нав барои рушди иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он;

– тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣ таҳқиқотии олимони институт, инчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои соҳаи илму маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ШАРТҲОИ НАШРИ МАҚОЛА ДАР МАҶАЛЛАИ «МУАРРИХ»

– ҳайати таҳририяи маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, тавзеҳҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию ҷоп қабул мекунад, ки гояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои таҳқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар илми таърихшиносӣ дар бар гиранд;

– қарор дар бораи нашр ё радди ҷоп дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

– муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи маълумотро, ки мақола, тавзеҳ ва тақризхоро дар бар мегиранд, ба зимма доранд;

– ҳамаи маводи ба идораи маҷалла воридгардида ҳатман дар сомонии antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир, муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;

– ҳамаи мақола, тавзеҳ ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонии antiplagiat.ru бо мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;

– мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонии маҷалла: <https://istorik.tarena.tj/ru> зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

– агар дар тақриз оид ба ислоҳу такмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои такмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;

– муаллиф маводи такмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро якҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад;

– ҳайати таҳририя ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани муҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Ҳаҷми имлоию техникӣ ва услубиро мусаххас бидуни мувофиқа бо муаллиф

(хаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳам муаллифон) мувофиқа карда мешаванд;

– нусхаи барои такмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар муҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ бояд ба идора баргардонида шавад;

– мақолаҳое, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонида намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) радди асоснок ирсол мекунад;

– тибқи дархости шуруҳҳои коршиносии ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон идораи маҷалла ба онҳо тақризхоро пешниҳод мекунад.

**ТАЛАБОТ БА ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО
(ТАВЗЕҲҲО, ТАҚРИЗҲО), КИ БА МАҶАЛЛАИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВИИ
«МУАРРИХ» -И ИНСТИТУТИ ТАҲРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ
ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ ҶОП ИРСОЛ МЕГАРДАНД:**

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва тавзеҳҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ 5.6.1. Таърихи ватанӣ; 5.6.2. Таърихи умумӣ; 5.6.3. Бостоншиносӣ; 5.6.4. Этнология, антропология ва этнография; 5.6.5. Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва усулҳои таҳқиқоти таърихӣ; 5.6.6. Таърихи илм ва технология; 5.6.7. Таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ, ки қаблан дар ҳеҷ ҷой ҷоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

– матни мақола ба забонҳои русӣ ва англисӣ (ба таври имконият бо тарҷумаи русӣ) ё забони тоҷикӣ, ки дар мактуби роҳнамо бо имзои ректор (ноиби ректор) ё роҳбари муассиса ва ё ин ки ташкилот ба шакли ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

– тақризи доктор ё номзади илм, ки онро мудири шуъбаи кадрҳои ҷойи қори муқаррир муҳр ва имзо гузоштааст;

– маълумотнома аз ҷойи таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо);

– шакли ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, бинои асосӣ, ошёнаи 1, ҳуҷраи 21, телефон: (+992) 221-37-42.

– шакли электронии мақоларо ба почтаи электронии istorik.tarena.tj@yandex.ru ирсол намоед.

Тел: <https://istorik.tarena.tj/ru> (+992 37) 221-37-42; суроғаи сомонии маҷалла: <https://istorik.tarena.tj/ru>

**ТИБҚИ ТАЛАБОТИ ҚОА НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МАҚОЛА БОЯД УНСУРҲОИ ЗЕРИНРО ДАР БАР ГИРАД:**

– индекси УДК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

– индекси ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

– ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои русӣю англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

–унвони илмӣ, дараҷаи илмии муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки таҳқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

–аспирантон, унвонҷӯён, омӯзгорон, докторантҳо номи муассисаи илмиро (магистрантҳо самти тайёриро) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ зикр мекунанд;

–зикри мансаб, ҷойи кор, шахру мамлакат ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ;

–e-mail ва телефони робитавии муаллиф ва ё ҳаммуаллифон барои тамос;

–номи мақола бо забонҳои тоҷикию русию англисӣ бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman Tj 14, тароз дар марказ;

–фишурда ба забонҳои русӣ ва англисӣ ҳуруфи Times New Roman 14, аз 100 то 250 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва хулосаҳои асосие, ки навоариҳои илмии корро дар бар мегирад;

–калидвожаҳо ба забонҳои русию англисӣ оварда мешаванд, 5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаҳо дарбар мегирад; ҳуруфи Times New Roman 14, тарҳаш - курсив, тароз дар бар, вожаҳо ё ибораҳои калидӣ бо вергул аз ҳам ҷудо карда мешаванд);

–мақола ҳатман бояд номгӯии адабиёти истифодашударо бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида дар бар гирад. Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Ҳангоми навиштани рӯйхати мазкур тартиби ҳуруфи алифбо ва талаботи ГОСТ бояд ҳатман риоя карда шаванд;

–иқтибосҳо дар қавсайни квадратӣ бо қайди рақами адабиёт мутобиқи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд, масалан: [5, 25] ё [5, 25; 6, 77];

Матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат пурра ӯрӣ (тоза) бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти салоҳият, бозғатимодии асноди муҳтавои мақолот ба зиммаи муаллифон ва муқарризон вогузор карда мешавад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Историк» – научно-теоретический журнал Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, который публикует материалы по историческим наукам в соответствии с законодательством Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

ЦЕЛЮ И ЗАДАЧАМИ НАУЧНО - ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА

«ИСТОРИК» ЯВЛЯЮТСЯ:

– Оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья в следующих отраслях науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии;

–развитие международного сотрудничества в сфере истории, археологии и этнографии;

–предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;

- освещение актуальных проблем и перспективных направлений исторических наук;
- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

УСЛОВИЯ ПУБЛИКАЦИИ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛЕ «ИСТОРИК»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации научные статьи, рецензии, научные обзоры и отзывы, которые ранее не были опубликованы в печатных и электронных изданиях. Эти материалы должны содержать научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям исторической науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии.
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов.
- авторы (соавторы) несут полную ответственность за достоверность представленной научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях.
- все материалы, представленные в редакцию журнала, обязательно проходят проверку на сайте antiplagiat.ru. После этого редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о принятии материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования.
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии, в случае положительного решения после проверки на сайте antiplagiat.ru, направляются на внутреннее рецензирование с целью экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки.
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям на сайте журнала: <https://istorik.tarena.tj/ru>.
- если рецензия содержит рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала.
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний.
- редколлегия вправе редактировать статьи без изменения их научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами).
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде.
- статьи, не принятые к опубликованию, не возвращаются автору (авторам). В случае отказа от публикации материала, редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ.
- по запросу экспертных советов ВАК при Президенте Республики Таджикистан, редакция журнала предоставляет им рецензии.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ (ОБЗОРОВ, ОТЗЫВОВ, РЕЦЕНЗИЙ), ПРИСЫЛАЕМЫХ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ В НАУЧНО - ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

«ИСТОРИК» ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: 5.6.1. Отечественная история; 5.6.2. Всеобщая история; 5.6.3. Археология; 5.6.4. Этнология, антропология и этнография; 5.6.5. Историография, источниковедение и методы исторического исследования; 5.6.6. История науки и техники; 5.6.7. История международных отношений и внешней политики.

Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на русском или английском (по возможности с переводом на русский язык), или таджикском языке с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;
- рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;
- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33, Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, главный корпус, 1-этаж, кабинет 21. Электронные версии по адресу электронной почты: istorik.tarena.tj@yandex.ru Телефон для справок: (+992 37) 221-37-42; адрес сайта журнала: <https://istorik.tarena.tj/ru>

В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ ВАК ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РТ, СТАТЬЯ ДОЛЖНА СОДЕРЖАТЬ:

- индекс УДК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- индекс ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты - направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- e-mail и номер телефона автора или соавторов для связи;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);

– аннотация на русском и английском языках (шрифт TNR 14, выравнивание по ширине, от 100 до 250 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);

– ключевые слова на русском и английском языках (5-7 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание - курсив, выравнивание по ширине);

– статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в алфавитном порядке в соответствии с ГОСТ.

– ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст, присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются. За компетентность и содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

ИНДЕКСИ ОБУНА: 77771

МУАРРИХ - маҷаллаи илмӣ - назариявӣ

Муассис: Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Назари ҳайати таҳририя метавонад бо дидгоҳи муаллифони мақолаҳо мутобикат накунад. Муаллифон масъули муҳтавои мақола ва саҳеҳии ҳақиқи он ҳастанд. Дар сурати чопи мучаддади комил ва ё ҷузъӣ ба ҳар наҳве истинод ба манбаъ ҳатмист.

Мусахҳех: **Манзура ҲАСАНОВА**
Котиби масъул: **Мухбирҷон КЕНЧАЕВ**
Мухаррири техники: **Бозорбой ИБОДОВ**

Ба матбаа 12.10.2026 сол тахвил шуд. Ба чопаш 16.10.2026 имзо шуд.
Андозаи 70x100^{1/8}. Коғаз офсетӣ. Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ **10,75**.
Адади нашр 100 нусха

Дар матбааи ЧДММ «Ганчи хирад» ба таъб расидааст.
734025, шаҳри Душанбе, кӯчаи Бофанда 5/1, тел: 227-71-01

ПОЧТОВЫЙ ИНДЕКС: 77771

ИСТОРИК - научно - теоретический журнал

Учредитель: Институт истории, археологии и этнографии
им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикаций.
Ответственность за содержание публикаций и достоверность фактов несут авторы. При полной или частичной перепечатке или воспроизведения любым способом ссылка на источник обязательна.

Корректор: **Манзура ҲАСАНОВА**
Ответственный секретарь: **Мухбирҷон КЕНДЖАЕВ**
Технический редактор: **Бозорбой ИБОДОВ**

Сдано в типографию 12.10. 2026 г. Подписано в печать 16.10.2026 г.
Формат 70x100^{1/8}. Офсетная бумага. Офсетная печать. Печатный лист **10,75**.
Тираж 100 экземпляров

Отпечатано в типографии ООО «Ганчи хирад»
734025, г. Душанбе, улица Бофанда, 5/1, тел: 227-71-01